श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे ग्रन्थाङ्कः १०९

पञ्चमगणभृच्छ्रीमत्सुधर्मस्वामिप्रणीतं खरतरगच्छगगनाङ्गणभास्करपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिसङ्कलितया

दीपिकया समलङ्कृतं

श्रीसूयगडाङ्गसूत्रम् ।

(आद्यश्रुतस्कन्धात्मकः प्रथमो विभागः)

सम्पादकः-क्रियोद्धारकश्रीमन्मोहनलालजीमुनिवरविनेयविनेय-स्व० अनुयोगाचार्य-श्रीमत्केशरमुनिजीगणिवर-

विनेयो बुद्धिसागरो गणिः ।

प्रकाशकः-सुरतवास्तव्य श्रेष्ठि देवचन्द्रलालभाई जैनपुस्तकोद्धारकोशस्य कार्यवाहको-मोतीचंद मगनभाई चोकसी

वीराब्दा २४८५ विक्रमाब्दा : २०१५ शाके १८८१ खिस्ताब्दा १९५९

प्रथम सस्करणम् निष्क्रयं रूप्यकत्रयम् प्रतयः ५००

इदं पुस्तकं श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धारसंस्थायाः कार्यवाहक मोतीचंद-मगनभाई-चोकसी इत्यनेन भावनगरे महोदय मुद्रण-मन्दिरे शा. गुलाबचंद लल्लुभाई द्वारा मुद्रापितम् ।

Printed by Himatlal D. Patel at the Mahodaya Printing Press, Danapitha-Bhavnagar (Saurashtra).

Published for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund, at Sheth Devchand Lalbhai Jain Boarding House, Badekhan Chakla, Gopipura-Surat by Hon Trustee Motichand Maganbhai Choksi,

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जव्हेरी

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे	निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुक्लैकादश्या (देवदीपावली सोमवासरे)	पौषकृष्णतृतीयायाम्(मकरसक्रान्ति मंदवासरे)
सूर्यपूरे.	मोहमयीनगर्याम्.

The Late Sheth Devchand Lalbhai Javeri.

Born 22nd Nov. 1852 A D Surat, Died 13th January 1906 A.D Bombay

Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakodhar Fund, Series No 109

Shree Suyagadang Suttra.

(First Part) FIRST SHRUTSKANDH

By,

Shreemad Sudharmaswami

Commentary By

Shree Sadhurang Gani.

Vir Samvat. 2485 Vikrama. 2015

Price Rs. 3-0-0.

પ્રકાશકીય નિવેદન

આગમ વિભાગના અપ્રગટ ગ્રંથોની અમારી પ્રકાશન યોજનામા આ તૃતીય પ્રકાશન પ્રગટ કરતાં અનહદ આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથને બે ભાગમા પ્રકાશન કરવાનુ વિચાર્યું છે, કારણ કે ગ્રંથ આખો તૈયાર કરવામા ઘણો સમય થાય, જેથી પ્રથમ શ્રુતસ્કધ પ્રકાશિત કરીએ છીએ. ફર્મા ૨૭½ છે

આ ગ્રંથનું નામ પ્રાકૃતમા સૂયગડાંગ અને સંકૃસ્તમા સૂત્રકૃતાગ છે. ગ્રથને અંગે સામાન્ય માહિતી જાણવી જરૂરી છે, જે આપવી યોગ્ય ગણાશે.

અગીઆર અંગસૂત્રમાં સૂયગડાંગનું સ્થાન બીજા સૂત્ર તરીકે છે. સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર મૂલના કર્તા સુધર્માસ્વામી ગણધર. ભાષા પ્રાકૃત (અર્ધમાગધી), શ્લોકસંખ્યા ૨૧૦૦ તેમા બે શ્રુતસ્કધ, પહેલામાં ૧૬ અને બીજામા ૭ મળી ૨૩ અધ્યયન છે.

સૂત્રકૃતાગ સૂત્રમા સ્વદર્શન (જૈનદર્શન)નું સ્થાપન અને પરદર્શન (ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી, જગત્કર્તૃત્વવાદી આદિ વાદીઓ)નું નિરાકરણ છે.

સૂત્રકૃતાગ સૂત્રની **નિર્યુક્તિ** ગાથા ૨૦૫–૨૦૮ની છે, શ્લોકસંખ્યા ૨૬૫ થાય, કર્તા ભદ્રબાહુસ્વામી છે. આ સૂત્ર ઉપર **ભાષ્ય** નથી. આ સૂત્ર ઉપર **ચૂર્ણિ** શ્લોકસંખ્યા ૯૯૦૦ પ્રાકૃત સસ્કૃતમા છે, તેના કર્તા જિનદાસગણિ મહત્તર છે, ચૂર્ણીનું પ્રકાશન આગમપ્રભાકર શ્રીપુણ્યવિજયજી મહારાજ કરી રહ્યા છે. (જે અગાઉ ઋષભદેવજી કેશરીમલજીની પેઢી રતલામ તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે), ટીકા–આ સૂત્ર ઉપર શ્રીશીલાકાચાર્યની ટીકા છે સંસ્કૃતમાં. જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૫૦ છે.

જિનરત્નકોષમા પ્રોફેસર વેલનકર, નીચે પ્રમાણે સૂત્રકૃતાંગનો ખ્યાલ આપે છે ને જૈનેતર સમાજને ઘણો ઉપયોગી છે.

It is a second Aagma Cram 2100 of the Jain Agam It is published with Niryukti and Silànkas Commentary in Agmoday Samiti Series No 18 in the year 1917. And with Commentary of Silanka & Harsakul by Dhanpatsihji

It is Translated into Engish by **H. Jaicobi** in S B E Vol. 45

It consists of two parts, the second being probably yonger than the first and mainly devoted to the refutation of the rival phylosophical systems

(1) Niryukti Consists of 208 gathas of Bhadrabahu
(2) Churni – (gra10000 about) Bhand Jindasganji.
(3) Tika Composed in 933 by Silanka gram 12850.
(4) Dipika Composed in Sam 1583 by Harskul pupil of Hemvimal Suri of Tapa gaccha gram 6600.
(5) Another Dipika Composed in Sam 1599 gram 13416 by Sadhuranga Upadhayay of Khartar gaccha.
(6) Dipika annonymas Agra. No. 27.
(7) Balavbodh by Parsvachandra, pupil of Sadhuratna and the founder of Parsvachandra gaccha Sam. 1572.

(8) Paryaya or explanation of diffiout words.

(9) Vratti–annoymous

(10) Tika by Abhayadeva

જિનરત્નકોષના કર્તાએ પર્યાય વૃત્તિના કર્તાનો નિર્દેશ નથી કર્યો તેમજ અભયદેવની ટીકાનો નિર્દેશ કર્યો છે જે તપાસવાની જરૂર છે. બીજા સૂયગડાગ સૂત્ર અંગેના ગ્રંથોનો ખ્યાલ નથી. એક દીપિકા પણ કર્તાના નિર્દેશ વિનાની જણાવી છે જેની પણ તપાસ જરૂરી છે, જે આગરામાં છે એમ જણાવે છે. આચાર્યશ્રી આનંદસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી શ્રીપાલીતાણાના આગમમંદિરમા આ સૂત્ર શિલારૂઢ તેમજ સુરતના તામ્રપત્રાગમમંદિરમાં તામ્રપત્રારૂઢ કરાવવામા આવ્યું છે.

जैन साधु साध्वी संस्कृत भाषाके अधिकतर अभ्यासी देखे जाते हैं, पर सस्कृतसे अति सरल जैनत्वकी मातृभाषा कही जानेवाली प्राकृत और अर्धमागधीके अभ्यासमें उदासीन देखे जाते हैं, अभ्यास–प्रवृत्ति बढ़नी चाहिये । सरकारकी ओरसे चलनेवाली युनिवर्सिटियोंमें सस्कृत–पालीके लिये जहा डिग्रिया दी जाती हैं, वहा प्राकृत–मागधीकी प्रवृत्ति नगण्य है । जिसके लिये विचारवान जैनसघने प्रयत्नशील होना चाहिये, अस्तु ।

भाषाशास्त्रियोंकी खोजसे उनके अभिमतोंसे पता चलता है कि श्वेताम्बर जैन आगमोंकी भाषा आज से २५०० वर्ष प्राचीन मानी जाती है । अर्धमागधी भाषा थोडा ध्यान देकर पढी जाय तो बडी सरल मालूम देती है । स्थानकवासी समाजकी ओरसे जैन आगमों पर अपने साम्प्रदायिक ढंगसे नई २ टीकाओंका निर्माण हो रहा है । यदि उसके निर्माता साम्प्रदायिक दुराग्रहसे रहित हों, तो अधिक वाञ्छनीय होता ।

इस दीपिकावृत्तिके साथ जो सूयगडाग मूल छपा है उसमें मागधी प्रयोग सुरक्षित दीखते हैं, जो अभ्यासीके लिये ध्यान देनेकी वस्तु है । शीलांकसूरिकी वृत्ति विस्तृतरूपसे वस्तुस्वरूपकी चर्चा करती है, वहा यह दीपिका अति सक्षिप्त रूपसे सिद्धान्तोंका प्रतिपादन करती है । दोनों विस्तृत और संक्षिप्त टीकाओंको गुरुगमसे पढनेवाले ही जैन दर्शनकी सर्वोदयभावी सर्वतोमुखी स्याद्वाद शैलिका सही मूल्याकन कर सकेंगे । इसके सम्पादन करनेवाले एवं प्रकाशन करनेवाले धन्यवादके पात्र हैं । इसके पठन-पाठनसे वस्तुस्वरूपकी हेय ज्ञेय उपादेय विशेषताको यथायोग्य ढंगसे आत्मपरिणत करे यही प्रार्थनीय । सबका कल्याण हो ।

उपाध्याय कवीन्द्रसागर

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विज्ञपाठकाना करकमले समर्प्यते सानन्दमेषः सूत्रकृताङ्गदीपिकाया आद्यश्रुतस्कन्धात्मकः प्रथमो विभागः । सङ्कलयितारो ह्यस्या दीपिकायाः सुगृहीतनामधेया विद्वज्जनवरिष्ठाः श्रीमत्साधुरङ्गोपाध्यायप्रवराः ।

एते पाठकप्रवराः कदा कतमं विषयं ज्ञातिं कुलं वा ग्रामं नगरं पावयामासुः स्वजनुषा ? इत्यारेकायाः समाधाने नावाप्ता कापि साधनसामग्र्यद्ययावन्मया अतो न निर्णेतुं शक्यते, यदि च सम्प्राप्स्यतेऽतः परं किञ्चित्साधनं तर्हि निवेदयिष्यते द्वितीये विभागे । या याः प्रतिकृतयोऽस्या सशोधने उपयुक्ता मया तासा परिचयोऽपि तत्रैव दास्यते ।

सङ्कलनसमयादिकस्त्वस्या. स्वयं दीपिकाकारमहानुभावैरेवोल्लिखितमस्य श्रुतस्कधस्य प्रान्ते, यथा—

" श्रीजिनदेवसूरीणा–मादेशेन चिरायुषाम् । उपजीव्य बृहद्वृत्तिं, कृत्वा नामान्तरं पुनः ॥ १ ॥"

" श्रीसाधुरङ्गोपाध्यायै–र्द्वितीयाङ्गस्य दीपिका । संक्षेपरुचिजीवानां, हिताय सुखबोधिनी ॥ २ ॥"

" लिलिखे वरलूग्रामे, निधिनन्दशरैक (१५९९) वत्सरे +(सौम्ये) ।

+ अनुष्टुभा लक्षणानुसारेणात्रैकस्य 'क' वर्णस्यैव त्रुटिरभूत्पर मुद्रणसमये नैतत्स्फुरितमत आर्याया. पूर्त्युद्देशेन लिखिता एतच्चिह्नान्तर्गता शब्दा, किन्तु तृतीयचरणान्ते एकस्यैव 'क' वर्णस्य वर्धनाज्जायते श्लोकपूर्त्तिस्तद्यथा—

" लिलिखे वरलूग्रामे, निधिनन्दशरैक(के१५९९)। वत्सरे कार्तिके मासे, चतुर्मासक्रपर्वणि ॥ ३ ॥" एतदेव समीचीनमाभाति ।

परिशिष्ट नं. २

दीपिकागत सुभाषित गद्य–पद्यसंग्रहः ।

पत्रांक

" जीवो छक्कायपरू–वणा य तेसिं वहेण बंधोत्ति । " १

" एस खलु गंथे, एस खलु मोहे, एस खलु मारे, एस खलु निरए, इत्थं गढिए लोए । " १

" हय नाणं कियाहीण, हया अन्नाणिणो किया ।
पासतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥ १ ॥ " १

" संजोगसिद्धीइ फल वयंति " १

" बंधस्स मिच्छअविरइ–कसायजोगत्ति हेयवो चउरो । " २

" अह तेसिं विणासे उ, विणासो होइ देहिणं । " ४

" एक एव हि भूतात्मा, देहे देहे व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जल चन्द्रवत् ॥ १ ॥ " ४–५

" अच्छिनीमीलणमित्तं, नत्थि सुहं दुक्खमेव अणुबद्धं ।
नरए नेरइयाणं, अहोनिसिं पच्चमाणाण ॥ १ ॥ " ४

" तहिं देवा ववरिया, वरतरुणीगीयवाइयरवेणं ।

निच्चं सुहिया पमुइया, गयंपि कालं न याणंति ॥२॥" ५

" देवाण देवलोए, जं सुक्खं तं नरो सुभणिओवि ।
न भणइ वाससएण वि, जस्स वि जीहासयं हुज्जा ॥३॥" ५

" तिरिया कसकुसारा, निवायवहबंधमारणसयाइं ।
नेव इहं पावंता, परत्थ जइ नीमिया हुंता ॥ ४ ॥ " ५

" केचिल्लक्षम्भरयः, कोटिम्भरयश्च केऽपि केऽपि नराः ।
केऽपि च नात्मम्भरयः, फलमेतत्सुकृतदुष्कृतयोः ॥५॥" ५

" कण्टकस्य च तीक्ष्णत्वं, मयूरस्य विचित्रता ।
वर्णाश्च ताम्रचूडानां, स्वभावेन भवन्ति हि ॥ १ ॥ " ६

" अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता, आत्मा साङ्ख्यस्य दर्शने ।
प्रकृतेर्विरहो मोक्षः, तन्नाशे स स्वरूपतः ॥ १ ॥ " ६

" महारंभयाए महापरिग्गहयाए कुणिमाहारेणं,
पंचिंदियवहेणं जीवा नेरइयत्ताए कम्मं पकरिंति । " ७

" नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो, न शोषयति मारुतः ॥ १ ॥ " ८

" अच्छेद्योऽयमभेद्योऽय-मविकारी स उच्यते ।
नित्यः सततगः स्थाणु-रचलोऽय सनातनः ॥ २ ॥ " ८

" तपांसि यातनाश्चित्राः, संयमो भोगवञ्चना ।
अग्निहोत्रादिकं कर्म, बालक्रीडेव लक्ष्यते ॥ १ ॥ " १०

" प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः,
सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने,
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ १ ॥ " १२

" न दैवमिति सञ्चिन्त्य, त्यजेदुद्यममात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं, तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥ १ ॥ " १२

" उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः । " १२

" दिंति कसाया भवमणत । " ८५

" दीयते म्रियमाणस्य, कोटिं जीवितमेव वा ।
धनकोटिं न गृह्णीयात, सर्वो जीवितुमिच्छति ॥ १ ॥" ९२

" रुक्खा गुच्छा गुम्मा, लया य वल्ली य पव्वगा चेव ।
तणवलयहरियओसहि–जलरुहकुहणा य बोधव्वा ॥१॥" ९४

" वहबंधअब्भक्खाणा–दाणपरधणविलोयणाईण ।
सव्वजहन्नो उदओ, दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥" ९५

" तिव्वयरे य पओसे, सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
कोडाकोडिगुणो वा, हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥२॥" ९५

" तहेव भत्तपाणेसु, पयणे पयावणेसु य ।
पाणभूयदयट्ठाए, तम्हा भिक्खू न पए न पयावए ॥१॥" ९६

" जलनिस्सिया जीवा, पुढवीकट्ठनिस्सिया ।
हम्मति भत्तपाणेसु, तम्हा भिक्खू न पयावए ॥२॥" ९६

" विसप्पे सव्वओ धारे, बहुपाणविणासणे ।
नत्थि जोइसमे सत्थे, तम्हा जोइ न दीवए ॥३॥" ९६

" जायतेयं न इच्छंति, पावगं जलइत्तए ।
तिक्खमन्नयरं सत्थं, सव्वओ वि दुरासयं ॥ १ ॥" ९६

" पाईण पडिण वा वि, उड्ढं अणुदिसामवि ।
अहे दाहिणओ वा वि, दहे उत्तरओ वि य ॥ २ ॥" ९६

" भूयाणं एसमाघाओ, हव्ववाहो न संसओ ।
तं पईवपयावट्ठा, संजया किंचि नारभे ॥ ३ ॥" ९६

" तम्हा एयं वियाणित्ता, दोस दुग्गइवड्ढणं ।
अगणिकायसमारंभं, जावज्जीवाइ वज्जए ॥ ४ ॥" ९६

" सो एसो जस्स गुणा, वियरंतिऽणिवारिया दसदिसासु ।
इहरा कहासु सुव्वसि, पच्चक्ख अज्ज दिट्ठोसि ॥१॥" १०२

" अशाश्वतानि स्थानानि, सर्वाणि दिवि चेह तत् ।

देवासुरमनुष्याणा–मृद्धयश्च सुखानि च ॥ १ ॥" १०५

" धर्म एको हि शाश्वतः ।" १०५

" कषाया यस्य नो छिन्ना, यस्य नात्मवशं मनः ।
इन्द्रियाणि न गुप्तानि, प्रव्रज्या तस्य जीवनम् ॥ १ ॥" १०८

" कंसेसु कंसपाएसु, कुंडमोएसु वा पुणो ।
भुंजतो असणपाणाइ, आयारा परिभस्सइ ॥ १ ॥" ११२

" गभीरविजया एए, [पाणा दुप्पडिलेहगा ।XXX] ११३

" गोयरग्गपविट्ठो उ, न निसीएज्ज कत्थइ ।
कहं च न पबंधेज्जा, चिट्ठित्ता ण व संजए ॥ १ ॥" ११३

" तिण्हमन्नयरागस्स, निसेज्जा जस्स कप्पई ।
जराए अभिभूयस्स, वाहियस्स तवस्सिणो ॥ १ ॥" ११४

" जीवेण भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्म-
पगडीओ बंधइ ?, गोयमा ! सत्तविहबंधए वा
अट्ठविहबंधए वा" ११५

" जेण परो दूमिज्जइ, अवराहो होइ जेण भणिएण ।
अप्पा पडइ किलेसे, तं न हु जंपंति गीयत्था ॥१॥" ११९

" एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥१॥" ११९

" अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता, आत्मा कापिलदर्शने ।" १२१

" क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं स्मृतम् ।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात्सुखितो भवेत् ॥१॥" १२१

" अजरामरवद्बालः, क्लिश्यते धनकाम्यया ।
शाश्वतं जीवितं चैव, मन्यमानो धनानि च ॥ १ ॥" १२१

" सामन्नमणुचरतस्स, कसाया जस्स उक्कडा हुंति ।
मन्नामि उच्छुपुप्फं व, निष्फलं तस्स चारित्तं ॥१॥" १३०

" पढमं नाणं तओ दया, एवं चिट्ठइ सव्वसंजए ।
अन्नाणी किं काही ?, किं वा नाही ? छेयपावगं ॥१॥" १३६

इति श्रीपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरविहितया दीपिकया समलंकृतः

श्रीसूयगडांगसूत्र-प्रथमश्रुतस्कन्धः ।

॥ ॐ ह्रीं अर्हं नमः ॥

परमसुविहितश्रीमत्खरतरगच्छविभूषणमहोपाध्यायश्रीमत्साधुरङ्गगणिवर्यगुम्फितया दीपिकया समलङ्कृतं ।

सूयगडाङ्गसूत्रम् ।

नमः श्रीवर्द्धमानाय, स्वामिने परमात्मने । यदीयदर्शनादेव, परानन्दो विजृम्भते ॥ १ ॥
नानालब्धिप्रधानाय, निधानाय महौजसाम् । अज्ञानध्वान्तविध्वंस-दक्षाय श्रुतवेधसे ॥ २ ॥
श्रीवीरस्वामिनः शिष्य-राजाय गुणधारिणे । संयमश्रीपवित्राय, गौतमस्वामिने नमः ॥ ३ ॥ युग्मम् ॥
सज्ज्ञानसुधया हार्दं, चक्षुर्यैर्विमलीकृतम् । भवन्तु गुरवस्ते तु, सुप्रसन्नदृशो मयि ॥ ४ ॥
श्रीसाधुरङ्गोपाध्यायै-र्द्वितीयाङ्गस्य दीपिका । संक्षेपरुचिजीवानां, हिताय सुखबोधिनी ॥ ५ ॥ [विरच्यत इति शेषः]
जिनप्रवचनं नौमि, श्रीमदर्हत्प्रकाशितम् । यानपात्रायितं येन, जन्तूनां भवसागरे ॥ ६ ॥
नत्वैतान् परमाभीष्टान्, स्तुत्वा च श्रुतदेवताम् । सम्यक्त्वदीपिकां कुर्वे, द्वितीयाङ्गस्य दीपिकाम् ॥ ७ ॥

सयं तिवायए पाणे, अदुवाऽन्नेहिं घायए । हणंतं वाऽणुजाणाइ, वेरं वड्ढइ अप्पणो ॥ ३ ॥

व्याख्या—स परिग्रहवानसन्तुष्टः सन् भूयस्तदर्जनपरः समर्जितोपद्रवकारिणि च द्वेषमुपगतः प्राणिनः प्राणानतिपातयति, पुनः स परिग्रहाग्रही लोभाभिभूतः सन् स्वयं व्यापादयति अप[रैरपि]रानपि (?) घातयति, त[घ्न]तश्चान्यान् समनुजानीते, तदेवं कृतकारितानुमतिभिर्जीवोपमर्दनेन जन्मान्तरशतान्यात्मनो वैरं वर्द्धयति, ततश्च दुःखपरम्परारूपबन्धनान्न मुच्यते । किमुक्तं भवति ? परिग्रहारम्भनिरतो जन्तुर्लोभाभिभूतः सन् स्वयं प्राणिनः अतिपातयति, अपरैर्घातयति घ्नतोऽन्यान् समनुजानीते, ततश्च जन्मान्तरशतान्यनुबन्धि केवलं वैरमेव वर्द्धयति, उपलक्षणार्थत्वान्मृषावादादयोऽपि बन्धहेतवो द्रष्टव्या इति गाथार्थः ॥ ३ ॥ पुनर्बन्धमेवाश्रित्याह—

जस्सिं कुले समुप्पन्ने, जेहिं वा संवसे नरे । ममाई लुप्पई बाले, अन्नमन्नेहि मुच्छिते ॥ ४ ॥

व्याख्या—यस्मिन्कुले राष्ट्रकूटादौ समुत्पन्नः, यैर्वा समं वसति पांशुक्रीडादिकं करोति, एवंविधो 'नरो' मनुष्यः पितृमातृभ्रातृभगिनीभार्यापुत्रादिषु 'ममत्ववान्' ममतां कुर्वन्—स्वपरिवारे स्निह्यन् बालो-ऽज्ञो लुप्यते, ममत्वजनितेन कर्मणा 'लुप्यते' विलुप्यते, कुत्र ? संसारे—नारकतिर्यग्मनुष्यामरलक्षणे 'बाध्यते' पीड्यते । इदमुक्तं भवति—'बालो'ऽज्ञो 'नरो' मनुष्यः स्वपरिवारममतोद्भ्रान्तचेताः सँश्चातुर्गतिके संसारे सदसद्विवेकशून्यः सन् परिभ्रमति, ततश्च तिर्यग्नरकादिषु असातवेदनया पीड्यत इति गाथार्थः ॥ ४ ॥ किं वा जानन् बन्धनं त्रोटयतीत्यस्योत्तरमाह—

वित्तं सोयरिया चेव, सव्वमेयं न ताणए । संखाय जीविउं चेव, कम्मुणा उ तिउट्टइ ॥ ५ ॥

व्याख्या—' वित्तं ' सचित्तमचित्तं वा ' सोदर्याः ' भ्रातृभगिन्यादयः संसारान्तर्गतस्यासुमतो दुस्सहा—अतिकटुकाः शारीरमानसा वेदनाः समनुभवतो न ' त्राणाय ' रक्षणाय भवन्ति, इति ' सङ्ख्याय ' ज्ञात्वा जीवितं च मितं प्राणिनां ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च सचित्ताचित्तपरिग्रहं प्राण्युपघातस्वजनस्नेहादीनि बन्धनस्थानानि प्रत्याख्याय कर्मणः सकाशात्त्रुट्यति—अपगच्छति—कर्मणः पृथग् भवति, यदि वा ' कर्मणा ' क्रियया संयमानुष्ठानरूपया बन्धनात्त्रुट्यति । इदमुक्तं भवति—जीवस्य संसारसागरान्तर्भ्रमतो दुस्सहा वेदनाः समनुभवतो वित्तं सोदर्याश्च त्राणाय न भवन्ति इति ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च सर्वं धनस्वजनादिसम्बन्धं प्रत्याख्याय कर्मणः पृथग्भवतीति गाथार्थः ॥ ५ ॥

स्वसमयप्रतिपादनानन्तरं परसमयप्रतिपादनायाह—

एए गंथे विउक्कम्म, एगे समणमाहणा । अयाणंता विउस्सिता, सत्ता कामेहि माणवा ॥ ६ ॥

व्याख्या—एतान् ग्रन्थान् अर्हदुक्तान् 'व्युत्क्रम्य' परित्यज्य 'एके' केचन, न सर्वे, श्रमणाः—शाक्यादयो 'ब्राह्मणाः' बृह[बार्ह]स्पत्यमतानुसारिणः अजानानाः ' विविधं ' अनेकप्रकारं ' उत् ' प्राबल्येन 'सिताः' बद्धाः—स्वसमयेष्वभिनिविष्टाः—स्वमतकदाग्रहग्रस्ताः, एवंविधा मानवाः स्वस्वदर्शनानुरागिण इच्छामदनादिके कामे आसक्तास्सन्तः प्रवर्त्तन्ते । इदमुक्तं भवति—अर्हदुक्तान् ग्रन्थान् दयारसमयान् परित्यज्य स्वमतिविकल्पितग्रन्थेषु आसक्ता एके श्रमणब्राह्मणाः परवादिनः

एवमेगेत्ति जंपंति, मंदा आरंभनिस्सिया । एगे किच्चा सयं पावं, तिव्वं दुक्खं नियच्छइ ॥ १० ॥

व्याख्या—'एवं' पूर्वोक्तन्यायेन 'एके' केचन परवादिनः आत्माऽद्वैतवादमाश्रित्य 'जल्पन्ति' प्रतिपादयन्ति । किम्भूतास्ते ? 'मन्दा' जडाः-सम्यक्परिज्ञानविकलाः, अत एव 'मन्दाः' युक्तिविकला आत्माद्वैतपक्षसमाश्रयणात्, तथाहि-यद्येक एवात्मा स्यान्नात्मबहुत्वं ततो ये 'सत्त्वाः' प्राणिनः कपिवलाः 'आरम्भे' प्राण्युपमर्दनकारिणि व्यापारे निःश्रितास्ते स्वयमेवारम्भकृतं पापफलमनुभवन्ति, नान्ये, यद्यात्मा एक एव सर्वत्र तर्हि एकेन विहिते पापे तत्फलं सर्व एवानुभवन्ति, एकेन विहिते पुण्ये तच्छुभफलमपि सर्वेऽप्यनुभविष्यन्ति, न चैवं दृश्यते, स्वस्वकर्मफलभुजः सर्वेऽपि प्राणिनः, यद्येक एवात्मा सर्वगतः शरीरं शरीरं प्रति जलचन्द्रवत्प्रतिभासते तर्हि एके सुखिनः एके दुःखिनः एके सधनाः एके निःस्वाः एके मूर्खाः एके प्राज्ञाः एके राजानः एके रङ्काः एके सुरूपाः एके कुरूपाः, एवं अन्धाः काणाः कुब्जाः पङ्गवः, एके पटुशरीरा इत्यादि व्यवस्था व्यभिचरति, तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । यदिवा एकश्चौर्यादिकमसमञ्जसं करोति, स एव वधबन्धनच्छेदनभेदनादिकां विडम्बनां सहते, नापरे, यद्येक एवात्मा स्यात्तर्हि एकेन जन्तुना कृतेऽपराधे सर्वेऽपि सुरा मानवास्तिर्यञ्चो नारकाश्च सर्वेऽपि सदृशामेव दुःखरूपां विडम्बनामनुभवन्ति, न चैवं दृश्यते, यतो नारकाः सर्वदाऽपि दुःखरूपां विडम्बनामनुभवन्तो दृश्यन्ते " अंच्छिनिमीलणमित्तं, नत्थि सुहं दुक्खमेव अणुबद्धं । नरए नेरइयाणं, अहो-

१ अक्षिनिमीलनमात्रं नास्ति सुखं दुःखमेवानुबद्धं । निरये नैरयिकाणां अहर्निशं पच्यमानानाम् ॥ १ ॥

१ समयाध्ययने अद्वैतवादनिरसनम् ।

निसिं पचमाणाणं ॥ १ ॥ " इति वचनात् । देवाश्च सदाऽपि सुखिन एव, यतः " तंहिं देवा वंतरिया, वरतरुणीगीयवाइयरवेणं । निच्चं सुहिया पमुइया, गयंपि कालं न याणंति ॥ २ ॥ " एवं वैमानिका अपि सुखिनः " देवाणं देवलोए, जं सुक्खं तं नरो सुभणिओवि । न भणइ वाससएण वि, जस्स वि जीहासयं हुज्जा ॥३॥ तिर्यञ्चस्तु दुःखिन एव " तिरिया कसंकुसारा–निवायवहबंधमारणसयाइ । नेव इहं पावंता, परत्थ जइ नीमिया हुंता ॥ ४ ॥ " मनुष्यास्तु केऽपि सुखिनः केऽपि दुखिनः " केचिल्लक्षम्भरयः, कोटिम्भरयश्च केऽपि केऽपि नराः । केऽपि च नात्मम्भरयः, फलमेतत्सुकृतदुष्कृतयोः ॥ ५ ॥ " एवं चातुर्गतिका अपि प्राणिनः सुखदुःखव्यवस्थया व्यवस्थिता विलोक्यन्ते, यतः " प्रत्यक्ष एव विश्वेऽस्मिन्, प्रपञ्चः पुण्यपापयोः । यद्विभिन्नं जगत्सर्वं, सुखदुःखव्यवस्थया ॥ १ ॥ " एवं स्थिते ये केचन वादिनः " एक एव हि भूतात्मा, देहे देहे व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १ ॥ " इत्यादिप्ररूपयन्ति, तत्सर्वं मिथ्या, किञ्च–सर्वगतत्वे आत्मनो बन्धमोक्षाद्यभावः, तथा प्रतिपाद्यप्रतिपादकविवेकाभावाच्छास्त्रप्रणयनाभावश्च स्यादिति, तेनोन्मत्तप्रलपितमिव भवदुक्तं न सङ्गतिमङ्गतीति श्रुत्वा सर्वगतात्मवादी मौनमालम्ब्य स्थितः ॥ १० ॥ अथ तज्जीवतच्छरीरवादी प्राह—

---

१ तत्र देवा व्यन्तरिका वरतरुणीगीतवादितरवेण । नित्य सुखिताः प्रमुदिता गतमपि कालं न जानन्ति ॥ २ ॥ २ देवानां देवलोके यत्सुख तन्नरः सुभणितोऽपि । न भणति वर्षशतेनापि यस्यापि जिह्वाशत भवेत् ॥ २ ॥ ३ तिर्यञ्चः कषाङ्कुशारानिपातवधवन्धनमारणशतानि । नैवेह प्राप्नुयुः परत्र यदि नियमिता अभूवन् ॥ ४ ॥

मुत्पादयति । अत्राह परः-ननु यदि भूतव्यतिरिक्तः कश्चिदात्मा न विद्यते न च पुण्यापुण्यफलं न च परलोकस्तर्हि कथं जगद्वैचित्र्यं घटते ?, तथाहि-कश्चिदीश्वरः परो दरिद्रः एक सुखी एको दुःखी इत्येवंप्रकारा जगद्विचित्रता कुतो जाता ? इत्यत्रोच्यते-स्वभावात्, तथाहि-कुत्रचिच्छिलाशकले प्रतिमारूपं निष्पाद्यते, तच्च कुङ्कुमागरुचन्दनादिविलेपनानुभोगमनुभवति, स्रग्धूपाद्यामोदं च गृह्णाति, अन्यस्मिंस्तु पाषाणखण्डे पादक्षालनादि क्रियते, न च तयोः पाषाणखण्डयोः शुभाशुभे स्तः, यदुदयात्तौ-पाषाणखण्डौ शुभाशुभावस्थाविशेषमनुभवतः, इत्येवं स्वभावाज्जगद्वैचित्र्यं, यत-" कण्टकस्य च तीक्ष्णत्वं मयूरस्य विचित्रता । वर्णाश्च ताम्रचूडानां, स्वभावेन भवन्ति हि ॥ १ ॥ " इति तज्जीवतच्छरीरवादिमतं गतम् ॥ १२ ॥ अथ अकर्तृवादिमतनिरूपणायाह—

१ समयाध्ययने अकर्तृत्ववादनिरूपणम् ।

कुव्वं च कारयं चेव, सव्वं कुव्वं न विज्जई । एवं अकारओ अप्पा, एवं ते उ पगब्भिया ॥ १३ ॥

व्याख्या-ते अकर्तृ[त्व]वादिन एवं कथयन्ति-आत्मा अमूर्त्तो नित्यः सर्व व्यापी चेति, अत एव न स्वय क्रिया करोति न चान्यान् कारयति, एतावता आत्मा स्वयं क्रियायां न प्रवर्त्तते नाप्यन्यं प्रवर्त्तयति, यद्यपि स्थितिक्रियां 'मुद्राप्रतिबिम्बोदय' न्यायेन [जपास्फटिकन्यायेन च] भुजिक्रिया करोति तथापि समस्तक्रियाकर्तृत्वं तस्य नास्तीत्येतद्दर्शयति-'सव्वं कुव्वं ण विज्जई' सर्वां परिस्पन्दादिकां देशाद्देशान्तरप्राप्तिलक्षणां क्रियां कुर्वन्नात्मा न विद्यते, सर्वव्यापित्वेनामूर्त्तत्वेनाकाशस्येवात्मनो निष्क्रियत्वमिति । तथा चोक्तं-" अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता, आत्मा साङ्ख्यस्य दर्शने ।

१ स्वभाववादी । २ मुद्रितवृत्तौ ।

[प्रकृतेर्विरहो मोक्षः, तन्नाशे स स्वरूपतः ॥१॥" +] एवमनेन प्रकारेणात्मा अकारक इति साङ्ख्या, एवं प्रगल्भिताः प्रगल्भवन्तो धार्ष्ट्यवन्तः सन्तो-भूयो भूयस्तत्र तत्र प्रतिपादयन्ति, यथा-प्रकृतिः करोति पुरुष उपभुङ्क्ते, तथा बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते, इत्याद्यकारकवादिमतमिति ॥ १३ ॥ साम्प्रतं तज्जीवतच्छरीरकारकवादिनो मतं निराचिकीर्षुराह—

जे ते उ वाइणो एवं, लोए तेसिं कुतो सिया?। तमाओ ते तमं जंति, मंदा आरंभनिस्सिया ॥ १४ ॥

व्याख्या—तत्र ये तावच्छरीराव्यतिरिक्तात्मवादिनः 'एवं' पूर्वोक्तया नीत्या भूताव्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगतवन्तः, अत्र कोऽर्थः? भूतान्येव कायाकारपरिणतानि धावनवल्गनादिक्रियां कुर्वन्ति, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदात्माख्यः पदार्थोऽस्ति, एवं (?) भूताव्यतिरिक्तात्मवादिन एवं प्रज्ञापयन्ति। अथ ते निराक्रियन्ते-यदि भूताव्यतिरिक्तः कश्चिदात्माख्यः पदार्थो नास्ति तर्ह्यात्माभावे योऽयं लोकश्चातुर्गतिकसंसारो भवाद्भवान्तरगतिलक्षणः प्राक्प्रसाधितः सुभगदुर्भगसुरूपकुरूपेश्वरदारिद्र्यादिगतया जगद्वैचित्र्यलक्षणश्च, स एवम्भूतो लोकस्तेषां कुतो भवेत्? कया युक्त्या घटेत? आत्मनोऽनभ्युपगमान्न कथञ्चिदित्यर्थः, अतस्ते नास्तिकाः परलोकयायिजीवानभ्युपगमेन पुण्यपापयोश्चाभावमाश्रित्य यत्किञ्चनकारिणोऽज्ञानरूपात्तमसः सकाशादन्यत्तमो यान्ति भूयोऽपि ज्ञानावरणादिरूपं महत्तरं तमः सञ्चिन्वन्ति, यदि वा तमसः परं तमो यान्ति-सप्तमनरकपृथिव्यां रौरव-महारौरव-काल-महाकाला-प्रतिष्ठानाख्यं नरकावासं यान्तीत्यर्थः। किमिति? यतस्ते 'मन्दा' जडा-मूर्खाः सत्यपि सर्वजगत्प्रसिद्धे युक्त्युपपन्ने आत्मनि मिथ्याभिनिवेशात्तदभावमादृत्य × प्राण्युपमर्दकारिणि विवेकिजन-

+ भाण्डारकरप्रतौ। × परलोकाभावं।

भावात्, असदुत्पत्तौ कर्त्तुर्व्यापार एव न परिस्फुरति, ततश्च सर्वेऽपि भावाः सर्वदापि नियतिभावमाश्रिताः, नित्या एव सन्तीति भावः, असतः पदार्थस्योत्पत्तिरेव न सम्भवति तर्हि कथमुत्पद्यते विनश्यते च, आविर्भावतिरोभावमात्रत्वादुत्पत्तिविनाशयोरिति गाथार्थः ॥ १६ ॥

इत्यात्मषष्ठवादिमत निरूपितं, अस्योत्तरं निर्युक्तिकारेण प्रादायि, तन्निर्युक्तिगाथाव्याख्यानं बृहट्टीकातोऽवसेयं । अथ अफलवादाधिकारमाविर्भावयन्नाह—

पंच खंधे, वयंतेगे, बाला उ खणजोइणो । अन्नो अणन्नो नेवाहु, हेउयं च अहेउयं ॥ १७ ॥

व्याख्या—'एके' केचन वादिनो बौद्धाः पञ्च स्कन्धान् वदन्ति, रूप–वेदना–विज्ञान–संज्ञा–संस्काराख्याः पञ्चैव स्कन्धा विद्यन्ते, एतेषां परमार्थः पड्दर्शनसमुच्चयादिग्रन्थान्तरेभ्योऽवसेयः+, बौद्धानां मते पञ्च स्कन्धा एव, न चैतेभ्यो

+ १–" तत्र रूपस्कन्धः पृथिवीधात्वादयो रूपादयश्च " (बृहद्वृत्तिः) " रूपमिति रगरगायमाणपरमाणुप्रचयः, बौद्धमते हि स्थूलरूपस्य जगति विवर्त्तमानपदार्थजातस्य तद्दर्शनोपपत्तिभिर्निराक्रियमाणत्वात्परमाणव एव तात्त्विकाः । " (पड्दर्शनसमु०)

२–"सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना–वेदनास्कन्धः ।" (बृहद्वृत्तिः), " वेदनेति–वेद्यत इति वेदना, पूर्वभवपुण्यपापपरिणामबद्धाः सुखदुःखानुभवरूपाः । भिक्षुर्भिक्षामटँश्चरणकण्टके लग्ने प्राह–' इत एकनवतेः कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः । तेन कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥ १ ॥ " (पड्द०)

३–" रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि विज्ञानं–विज्ञानस्कन्धः " (बृहद्वृत्तिः) । " विज्ञानमिति विशिष्ट ज्ञानं सर्वक्षणिकत्वं,

१ समयाध्ययने प्रथमोद्देशके बौद्धाभिमतपञ्चस्कन्धस्वरूपम् ।

व्यतिरिक्तः कश्चिदात्माख्यः पदार्थोऽध्यक्षेणाध्यवसीयते, तदव्यभिचारिलिङ्गग्रहणाभावान्नाप्यनुमानेन, न च प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तमर्थाविसंवादि प्रमाणान्तरमस्तीत्येवं बाला इव बालाः–यथावस्थितार्थापरिज्ञानात्, इत्येवं बौद्धाः प्रतिपादयन्ति, तथा च स्कन्धाः क्षणयोगिनः–क्षणमात्रावस्थायिन इत्यर्थः। पूर्ववादिभ्योऽसावन्यथा प्ररूपयति, तमेव श्लोक पश्चार्द्धेन दर्शयति–' अन्नो अणन्नो ' इत्यादि, ते हि बौद्धा यथाऽऽत्मषष्ठवादिनः साङ्ख्यादयो भूतव्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगतवन्तः, यथा च चार्वाकाः भूताव्यतिरिक्तं चैतन्याख्यमात्मानमिष्टवन्तः, तथा बौद्धा नैवाहु–न चोक्तवन्तः। तथा 'हेउयं च अहेउयं' तथा हेतुभ्यो जातो हेतुकः–कायाकारपरिणतभूतनिष्पादित इति, तथा अहेतुकोऽनाद्यपर्यवसितत्वान्नित्य

यदुक्तं–' यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे, सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा च सा। नाप्येकैवविधाऽन्यदाऽपि परकृन्नैव क्रिया वा भवेद्, द्वेधाऽपि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यति॥ १॥' इति विज्ञानम् "। (षड्द०)

४–" सञ्ज्ञास्कन्धः–संज्ञानिमित्तोद्ग्रहणात्मकः प्रत्ययः।" (बृहद्वृत्तिः), " संज्ञेति सञ्ज्ञा–नाम, कोऽर्थः? सर्वमिदं सांसारिकं सचेतनाचेतनस्वरूपव्यवहरणं सञ्ज्ञामात्रं–नाममात्रं, नात्र कलत्रपुत्रमित्रभ्रात्रादिसम्बन्धो घटपटादिपदार्थसार्थो वा पारमार्थिकः। तथा च तत्सूत्रं–' तानीमानि भिक्षवः ! सञ्ज्ञामात्रं–व्यवहारमात्र कल्पनामात्रं सवृतिमात्रमतीतोऽध्वाऽनागतोऽध्वा सहेतुको विनाशः आकाश पुद्गला ' इति। " (षड्दर्शन०)।

५–" सस्कारस्कन्धः पुण्यापुण्यधर्मसमुदाय इति।" (बृहद्वृत्तिः)। " सस्कार इति, इहपरभवविषयसन्तानपदार्थनिरीक्षणप्रबुद्धपूर्वभावानुरूपसस्कारस्य प्रमातुः स एवायं देवदत्तः सैवेय दीपकलिकेत्याद्याकारेण ज्ञानोत्पत्तिः सस्कारः।" (षड्दर्शन०)।

पण्डितम्मन्याः बाला उच्यन्ते । किमिति बालाः ? यतस्ते किञ्चित्सुखदुःखादि जन्तूनां नियतिकृतं किञ्चिदनियतिकृतं न मन्यन्ते, केवलं भवितव्यतावशान्नियतिकृतमेव मन्यन्ते, अत एव 'अजाणगा' अज्ञानिनो बुद्धिरहिताः, जैनास्तु किञ्चिन्नियतिकृतं मन्यन्ते तथा किञ्चिदनियतिकृतमपि पुरुषाकारकालेश्वरस्वभावकर्मादिकृतं मन्यन्ते, तत्र कथञ्चित्सुखदुःखादिपुरुषाकारसाध्यमप्याश्रीयते, यतः फलं क्रियातः सम्भवति, क्रिया च पुरुषाकारायत्ता वर्त्तते, तथा चोक्तं—" न दैवमिति सञ्चिन्त्य, त्यजेदुद्यममात्मनः । अनुद्यमेन कस्तैलं, तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥ १ ॥ " किञ्च—" उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी "रिति वचनात्पुरुषकारकृतं मन्यन्ते । आर्हतास्तु स्याद्वादप्ररूपिणः, न नियतिवादिवदेकान्तप्ररूपिणः " [१]कालो सहावनियई, पुव्वकयं पुरिसकारणे पंच । समवाये सम्मत्तं, एगंते होइ मिच्छत्तं ॥ १ ॥ " इति वचनात् । ते तु नियतिवादिन एकान्तपक्षाश्रयणान्मिथ्यादृश एवेति गाथार्थः ॥ ४ ॥ अथैषामपायदर्शनायाह—

एवमेगे उ पासत्था, ते भुज्जो विप्पगब्भिया । एवं उवठिया संता, ण ते दुःखविमोक्खया ॥ ५ ॥

व्याख्या—एवमेके नियतिवादमाश्रिताः सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि नियतानियते सति एके नियतमेवावश्यं भाव्येव, कालेश्वरादिनिराकरणेन निर्हेतुकतया नियतिवादमाश्रितास्ते पार्श्वस्थाः, युक्तिकदम्बकाद्बहिस्तिष्ठन्तीति पार्श्वस्थाः, परलोकक्रियातो वा पार्श्वस्थाः, ते हि परलोकसाधिकां क्रियां न मन्यन्ते, नियतपक्षाश्रयणाद्यद्भाव्यं तद्भविष्यतीति वचनात्तपश्चरणादिक्रियासु पराङ्मुखाः, यदि वा पाश इव पाशः—कर्मबन्धनं, तद्य युक्तिविकलनियतवादप्ररूपणं, तत्र स्थिताः

१ कालः स्वभावो नियतिः, पूर्वकृत पुरुषाकारः कारणानि पञ्च । समवाये सम्यक्त्वमेकान्ते भवति मिथ्यात्वम् ॥ १ ॥

पाशस्थाः, अन्येऽपि ये कालेश्वरादिकारणिका एकान्तवादिनस्तेऽपि पार्श्वस्थाः पाशस्था वा द्रष्टव्या इति । ते कथम्भूताः ? 'विप्रगल्भिताः' धार्ष्ट्योपेताः परलोकसाधिकासु क्रियासु प्रवर्त्तमाना अपि सन्तो नात्मदुःखविमोक्षकाः, असम्यक्प्रवृत्तत्वान्नात्मानं दुःखात्संसाररूपाद्विमोचयन्तीति गाथार्थः ॥ ५ ॥ उक्ता नियतवादिनः, साम्प्रतमज्ञानिमतं दूषयितुं दृष्टान्तमाह—

जविणो मिगा जहा संता, परित्ताणेण वज्जिया । असंकियाइं संकंती, संकियाइं असंकिणो ॥ ६ ॥

व्याख्या—यथा 'जविनो' वेगवन्तः सन्तो मृगाः परित्राणेन वर्ज्जिताः–सम्यग्विवेकविकला अशङ्कनीयानि कूटपाशादिरहितानि स्थानानि शङ्कन्ते–निर्भयेषु स्थानेषु भयं कुर्वन्ति । यानि पुनः 'शङ्काऽर्हाणि' शङ्कायोग्यानि वागुरादीनि, तत्र शङ्कामकुर्वाणास्तत्र तत्र निर्भयतया पर्यटन्ति, विवेकविकलत्वात् । अशङ्कनीयेषु शङ्कां कुर्वन्ति, शङ्कनीयेषु निर्भयाः पर्यटन्तीति गाथार्थः ॥ ६ ॥ पुनरपि तमेवार्थमाविष्करोति—

परियाणियाणि संकंता, पासियाणि असंकिणो । अन्नाणभयसंविग्गा, संपलिंति तहिं तहिं ॥ ७ ॥

व्याख्या—परित्राणयुक्तानि निर्भयानि स्थानानि, तेषु शङ्कमाना–मूढत्वाद्विपर्यस्तमतयस्त्रातर्यपि भयमुत्प्रेक्षमाणाः 'पाशितानि' अनर्थोत्पादकानि, तेषु अशङ्किनः, कोऽर्थः ? यानि निर्भयानि स्थानानि तेभ्यो बिभ्यन्ति, यानि सभयानि स्थानानि तेभ्यो न शङ्कन्त इत्यर्थः । ततश्च अज्ञानेन भयेन च 'संविग्ग'त्ति सम्यग्व्याप्ता–वशीकृताः सम्यग्विवेकविकलाः पाशवागुरादिके बन्धने सम्पर्यटन्ते, तथैतेऽपि नियतवादिनः परित्राणार्हेऽप्यनेकान्तवादे शङ्कां कुर्वाणाः युक्त्या अघटमानकं

भवितुमलं, यतः–" पढमं नाणं तओ दया, एवं चिट्ठइ सव्वसंजए । अन्नाणी किं काही १, किं वा नाही ? य छेयपावगं ॥ १ ॥" इति गाथार्थः ॥ १२ ॥ पुनरप्यज्ञानिनां दोषदर्शनायाह—

जे एयं नाभिजाणंति, मिच्छद्दिट्ठी अणारिया । मिगा वा पासबद्धा ते, घायमेसंतिऽणंतसो ॥ १३ ॥

व्याख्या—ये अज्ञानिनस्ते कर्मक्षपणोपायं न जानन्ति, आत्मीयासद्ग्रहग्रस्ताः मिथ्यादृष्टयः अनार्यास्ते मृगा इव पाशबद्धा ' घातं ' विनाशमेष्यन्ति अनन्तशो जन्मजरामरणान्यनुभविष्यन्ति, मृगस्त्वेकवारमेव म्रियते, अज्ञानवादिनस्त्वनन्तैर्मरणैर्मरिष्यन्तीति गाथार्थः ॥ १३ ॥

ये पुनरज्ञानिनः स्वकदाग्रहं न त्यजन्ति तानुद्दिश्य विशेषमाह—

माहणा समणा एगे, सव्वे नाणं सयं वदे । सव्वे लोगेऽवि जे पाणा, न ते जाणंति किंचण ॥ १४ ॥

व्याख्या—' एके ' केचन ब्राह्मणाः ' श्रमणाः ' परिव्राजकाः आत्मीयात्मीयं ज्ञानं वर्णयन्ति, परं तानि ज्ञानानि परस्परविरोधेन प्रवृत्तत्वान्न सत्यानि, तस्मादज्ञानमेव श्रेयः । अज्ञानवादिन एवं प्ररूपयन्ति–वादिनः सर्वेऽपि स्वस्वमतानुरागिणः सन्तः पृथक्पृथग्नवीनामेव प्ररूपणा कुर्वन्ति, ततश्चास्मादृशां मनसि सन्देहो जायते–का सत्या का चासत्येति, ततश्चाज्ञाने सति नवीनां प्ररूपणां कर्तुं न शक्यते लोकानां मनसि शंसयोऽपि नोत्पद्यते, अतः अज्ञानमेव चारु,

१ प्रथमं ज्ञानं ततो दया एवं तिष्ठति सर्वसयतः । अज्ञानी किं करिष्यति ? किं वा ज्ञास्यति ? छेक[श्रेयः]पापकम् ।

सर्वस्मिन्नपि लोके ये प्राणिनो न ते किञ्चन जानन्ति, यदपि गुरुपारम्पर्यागतं तेषां किञ्चन ज्ञानमस्ति तदपि छिन्नमूलत्वादवितथं न भवतीति गाथार्थः ॥ १४ ॥ एतदेव दृष्टान्तद्वारेण दर्शयितुमाह—

मिलक्खू अमिलक्खुस्स, जहा वुत्ताणुभासए। ण हेउं से विजाणाइ, भासिअं तऽणुभासए ॥ १५ ॥

व्याख्या—यथा कश्चिन्म्लेच्छः आर्यभाषां न वेत्ति, परमम्लेच्छस्य-आर्यस्य भाषितं तदनुभाषते, परं स म्लेच्छः आर्यस्य तदभिप्रायं न वेत्ति, यथाऽनेनानया विवक्षया भाषितं इति न सम्यग्जानाति, न च 'हेतुं' निमित्तं निश्चयेनासौ म्लेच्छस्तद्भाषितस्य जानाति, केवलं परमार्थशून्यं तद्भाषितमेवानुभाषते इति गाथार्थः ॥ १५ ॥

एवं दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं योजयति—

एवमन्नाणिया णाणं, वयंतावि सयं सयं। निच्छयत्थं न याणंति, मिलक्खू व अबोहिया ॥ १६ ॥

व्याख्या—एवमिति यथा म्लेच्छः अम्लेच्छस्य परमार्थमजानानः केवलं तद्भाषितमनुभाषते, एवमज्ञानिकाः-सम्यग्ज्ञानरहिताः श्रमणाः ब्राह्मणाः स्वीयं स्वीयं ज्ञानं प्रमाणत्वेन वदन्तोऽपि निश्चयार्थं न जानन्ति, निश्चयार्थमजानानाः म्लेच्छवदपरोक्तमनुभाषते 'अबोधिकाः' बोधिरहिता [अतोऽज्ञानमेव श्रेयः×] इति गाथार्थः ॥ १६ ॥ अथामीषां(दोष+) दर्शनायाह—

अन्नाणियाण वीमंसा, नाणेण विणियच्छति। अप्पणो य परं नालं, कत्तो अन्नाणुभासणं? ॥१७॥

× बृहद्वृत्तौ। + एतच्चिन्हान्तर्गतः पाठोऽस्मत्परिवर्द्धितः।

व्याख्या—ये हि कुतश्चित्कारणान्मनसा 'प्रादुःष्यन्ति' प्रद्वेषमुपयान्ति तेषां वधपरिणतानां चित्तं शुद्धं न विद्यते, तदेवं यत्तैरभिहितं–यथा केवलमनःप्रद्वेषेऽप्यनवद्यं–कर्मोपचयाभावः, तत्तेषामतथ्यं–असत्यं–मृषा, यतो मनसोऽशुद्धत्वात्, न ते संवृतचारिणः–न ते संवरे प्रवर्त्तन्ते इति । यतः कर्मबन्धे मुख्यं कारणं मन एव, यदि मनोव्यापारे सति न बन्धस्तर्ह्यन्यत्कर्मबन्धकारणं किमस्तीति भावः ॥ २९ ॥ अथ क्रियावादिनामनर्थपरम्परां दर्शयितुमाह—

इच्चेयाहिं दिट्ठीहिं, सातागारवणिस्सिया । सरणं ति मन्नमाणा, सेवंती पावगं जणा ॥ ३० ॥

व्याख्या—इत्येताभिः पूर्वोक्ताभिर्दृष्टिभिः–प्ररूपणाभिस्ते वादिनः सातगौरवनिश्रिताः–सुखशीलतायामासक्ता यत्किञ्चनकारिणो यथालब्धभोजिनश्च संसारोद्धरणार्थमस्मदीयं दर्शनं शरणमिव मन्यमानाः विपरीतानुष्ठानिन 'अवद्यं' पापमेव कुर्वन्ति व्रतिनोऽपि सन्तः जना इव जनाः–प्राकृतपुरुषसदृशाः पामरा इति गाथार्थः ॥ ३० ॥

अस्यैवार्थस्योपदर्शकं दृष्टान्तमाह—

जहा अस्साविणिं नावं, जाइअंधो दुरूहिया । इच्छई पारमागंतुं, अंतरा य विसीयती ॥ ३१ ॥

व्याख्या—यथा अस्राविणीं सच्छिद्रां नावं जात्यन्धः समारुह्य 'पारं' तटमागन्तुं–प्राप्तुमिच्छत्यसौ, तस्याश्चास्राविणीत्वेनोदकप्लुतत्वादन्तराले–जलमध्ये एव विषीदति–वारिणि निमज्जति इति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

साम्प्रतं दार्ष्टान्तिकयोजनार्थमाह—

एवं तु समणा एगे, मिच्छद्दिट्ठी अणारिया । संसारपारकंखी ते, संसारं अणुपरियट्टंति ॥३२॥त्ति बेमि ॥

व्याख्या—यथाऽन्धः सच्छिद्रायां नावि समारूढः पारगमनाय नालं, तथा एके श्रमणाः शाक्यादयो मिथ्यादृष्टयः पिशिताशनानुमतिदानादनार्याः स्वदर्शनानुरागेण संसारपारकांक्षिणो–मोक्षाभिलाषुका अपि सन्तः संसारमेव–चतुर्गतिसंसरणरूपमेवानुपर्यटन्ति, भूयोभूयस्तत्रैव जन्मजरामरणदौर्गत्यादिक्लेशमनुभवन्तोऽनन्तमपि कालमासते, न विवक्षितमोक्षसुखमाप्नुवन्तीति, ब्रवीमीति पूर्ववदिति गाथार्थः ॥ ३२ ॥

द्वितीयाङ्गे समयाख्याध्ययनस्य द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ।

द्वितीयोद्देशकानन्तरं तृतीयः समारभ्यते, द्वितीयोद्देशके स्वसमयप्ररूपणा कृता, इहापि सैव क्रियते । तथाहि—

जं किंचि उ पूतिकडं, सड्ढिमागंतुमीहितं । सहस्संतरियं भुंजे, दुपक्खं चेव सेवइ ॥ १ ॥

व्याख्या—यत्किञ्चिदित्याहारजातं स्तोकमप्यास्तां प्रभूतं, तदपि पूतिकृत–माधाकर्मिकाहारसिक्थेनाप्युपस्पृष्टमास्तां तावदाधाकर्म, तदपि न स्वयं कृतं अपितु श्रद्धावता–ऽन्येन भक्तिमताऽपरानागन्तुकानुद्दिश्य ईहितं–चेष्टितं निष्पादितं, तच्च सहस्रान्तरितमपि यो भुञ्जीतासौ द्विपक्षं–गृहस्थपक्षं प्रव्रजितपक्षं चासेवते, किम्पुनर्य एते शाक्यादयः स्वयमेवाधाकर्मतया × निष्पाद्य स्वयमेव चोपभुञ्जते, ते च सुतरां द्विपक्षासेविनो भवन्तीत्यर्थः, अथवा ईर्यापथं साम्परायिकं च कर्म आदत्ते,

× " स्वयमेव सकलमाहारजातं निष्पाद्य " इति बृहद्वृत्तौ ।

तदेवाह—अयं लोको देवोप्तः—कर्षकेणेव बीजवपनं कृत्वा देवेन निष्पादितोऽयं लोक इत्यर्थः, 'देवगुप्तो' देवरक्षितो वा, इत्येवमादिकं सर्वमज्ञानमिति। तथा ब्रह्मणा उप्तो ब्रह्मोप्त इत्ययं लोक इत्यपरे, तेषामयमभ्युपगमः—'ब्रह्मा' जगत्पितामहः, स चैक एवादावासीत्, तेन च प्रजापतयः सृष्टास्तैश्च क्रमेणैतत्सकलं जगदिति गाथार्थः ॥ ५ ॥

ईसरेण कडे लोए, पहाणाइ तहावरे । जीवाजीवसमाउत्ते, सुहदुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥

व्याख्या—एके वदन्ति ईश्वरकृतोऽयं लोकः, तथा प्रधानादिकृतो लोकः, [प्रधानं-]सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था-प्रकृतिस्तत्कृतोऽयं लोकः, तथा अन्ये स्वभावनिष्पन्नोऽयं लोक इति, यथा—कण्टकास्तीक्ष्णाः, चित्रिताः मयूराः, ईक्षवो मधुराः, निम्बः कटुकः, ल्हसणो दुर्गन्धः, पद्मं सुगन्धं, एते पदार्था यथा स्वभावनिष्पन्नास्तथा लोकोऽपि स्वभावादेव, न केनापि कृतः। परं कथम्भूतोऽयं लोकः जीवाजीवस[मायुक्तः]मन्वितः, तथा सुखमानन्दरूपं दुःखं त्वसातोदयरूपं, ताभ्यां समन्वितोऽयं लोक इति गाथार्थः ॥ ६ ॥ किञ्च—

सयंभुणा कडे लोए, इति वुत्तं महेसिणा । मारेण संथुया माया, तेण लोए असासते ॥ ७ ॥

व्याख्या—एके वदन्ति स्वयम्भु-र्विष्णुरन्यो वा, स च एक एवादावभून्न चैकाकी रमते, द्वितीयमिष्टवान्, ततस्त-च्चिन्तानन्तरं द्वितीया शक्तिः समुत्पन्ना, तदनन्तरं जगत्सृष्टिरभूदित्येवं महर्षिणोक्तं—कथितं, ततः स्वयम्भुवा लोकं निष्पाद्य अति सम्भारभयाद्यमाख्यो मारयतीति मारो व्यधायि, तेन मारेण माया [संस्तुता-] कृता, तया मायया लोकोऽयं

म्रियते+, ततो लोकोऽयमशाश्वतः अनित्यो विनाशीति च गाथार्थः ॥ ७ ॥ अपिच—

माहणा समणा एगे, आह अंडकडे जगे । असो तत्तमकासी य, अजाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥

व्याख्या—एके ब्राह्मणाः 'श्रमणा'स्त्रिदण्डिप्रभृतयः एवमाहु-रेवमुक्तवन्तः, यथा-अण्डकृतं जगत्-अण्डाज्जातमित्यर्थः, यदा न किञ्चिदपि वस्त्वासीत्, पदार्थशून्योऽयं संसारस्तदा ब्रह्माऽप्स्वण्डमसृजत, तस्माच्च क्रमेण वृद्धाद् द्विधाभावमुपगतादूर्द्धाऽधो विभागोऽभूत्, तन्मध्ये च सर्वाः प्रकृतयः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसमुद्रसरित्पर्वतमकराकरनिवेशादिसंस्थितिरभूदिति, एवम्भूते चास्मिञ्जगति 'असौ' ब्रह्मा, तस्य भावस्तत्त्वं-पदार्थजातं तदण्डादिप्रक्रमेण अकार्षीत्, ते च ब्राह्मणादयः परमार्थमजानाना [एवं] मृषा वदन्ति-अन्यथाऽवस्थितमन्यथा प्ररूपयन्तीति गाथार्थः ॥ ८ ॥

अथ देवोप्तादिजगद्वादिनामुत्तरदानायाह—

सएहिं परियाएहिं, लोयं बूया कडेत्ति य । तत्तं ते ण विजाणंति, ण विणासी कयाइवि ॥ ९ ॥

व्याख्या—स्वकीयैः स्वकीयैः पर्यायै-रभिप्रायैर्युक्तिविशेषैरयं लोकः कृत इत्यब्रुव-न्नभिहितवन्तः, तद्यथा-देवोप्तो ब्रह्मोप्त ईश्वरकृतः प्रधानादिनिष्पादितः स्वयम्भुवा निष्पादितः तथाऽण्डजश्चायं लोक इत्यादि स्वकीयाभिर्युक्तिभिः प्रतिपादयन्ति, यथाऽस्मदुक्तमेव सत्यं, नान्यदिति । ते चैवंवादिनः सर्वेऽपि 'तत्त्वं' परमार्थ-यथावस्थितलोकस्वभावं न [वि]जानन्ति-

+ " न च तत्त्वतो जीवस्य मृतिरस्ति, तेन मायैषा, " इति ह.

कर्मलघवः स्वयं यानपात्रकल्पाः संसारमहोदधेर्जन्तूत्तारणसमर्थास्तान्, भिक्षुः शरणं [परि]व्रजेद्–गच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं पुनस्तेन अपरिग्रहेण अनारम्भेण च वर्त्तनीयमित्येतद्दर्शयितुमाह—

कडेसु घासमेसेज्जा, विऊ दत्तेसणं चरे । अगिद्धो विप्पमुक्को अ, ओमाणं परिवज्जए ॥ ४ ॥

व्याख्या—गृहस्थैः स्वार्थं निष्पादिता ओदनादयस्ते कृता उच्यन्ते, तेषु 'कृतेषु' परकृतपरनिष्ठितेषु षोडशोद्गमदोषपरिहारेण यो ग्रास–आहारस्तमेषयेन्मृगयेत्–याचेत । तथा 'विद्वान्' संयमकरणैकनिपुणः । निःश्रेयसबुद्ध्या दत्तमित्यनेन षोडशोत्पादना दोषाः परिहृता द्रष्टव्याः । एवंविधे आहारे स भिक्षुश्चरेदनुतिष्ठेदित्यनेन दशैषणादोषाः परिगृहीता इति मन्तव्यम् । 'अगृद्धो' रागद्वेषरहितो भोजने, अनेन पञ्च ग्रासैषणादोषा निरस्ता मन्तव्याः । तथा विप्रमुक्तो रागादिभिः परेषामपमानं + अधिसहेतेति, एवंविधो भिक्षुर्भवतीति गाथार्थः ॥ ४ ॥

इदानीं परवादिमतमेवोद्देशार्थाधिकाराभिहितं, तद्दर्शयन्नाह—

लोगवायं निसामेज्जा, इह मेगेसिमाहियं । विवरीयपन्नसंभूयं, अन्नेहिं बुइयाणुयं ॥ ५ ॥

व्याख्या—लोकानां पाषण्डिकानां *पौराणिकानां* वा वादो लोकवादः, यथा स्वमभिप्रायेण यो यस्याभ्युपगमस्तं निशामयेच्छृणुयाज्ञानीयादित्यर्थः । इहास्मिन्संसारे 'एकेषां' केषाञ्चिदिदमाख्यात–मयमभ्युपगमः, तदाख्यातं–कीदृशं ?

+ '–परावमदर्शित्व परिवर्जयेत्–परित्यजेत्, न ज्ञानमद तपोमद च कुर्यादिति भावः ।' इति बृहद्वृत्तिः ।

'विवरीयपन्नसंभूय'मिति विपरीतप्रज्ञासम्भूतं-विपर्यस्तबुद्धिग्रथितं 'अन्नेहिं बुईयाणुगं' अन्यैरविवेकिभिर्यदुक्तं तदनुगं-अविवेकिभिर्यद्भाषितं पुनस्तदनुसारेण प्रवर्त्तितं, एवंविधं विपर्यस्तबुद्धिरचितं पाषण्डिलोकवादं निशामये-च्छृणुयादिति गाथार्थः ॥५॥

अथ तमेव लोकवादं दर्शयितुमाह—

अणंते नितिए लोए, सासए ण विणस्सती । अंतवं णितिए लोए, इति धीरोऽतिपासए ॥ ६ ॥

व्याख्या—अनन्तोऽयं लोकः, यो यादृगिहभवे स तादृगेव परभवेऽप्युत्पद्यते, पुरुषः पुरुष एव अङ्गना अङ्गनैव, अथवा 'अनन्तो'ऽपरिमितो-निरवधिक इति। तथा 'नित्यः' अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावो लोकः। तथा शाश्वतो न कदाचिद्विनश्यति। तथा 'अंतवं' अन्तोऽस्यास्तीति अन्तवान् "सप्तद्वीपा वसुन्धरे"ति, इतो नाधिको न न्यूनः, स च तादृक्परिमाणो नित्यः, इत्येवं 'धीरः' कश्चित्साहसिको अन्यथा प्ररूपणाद्व्यासादिरिवातिपश्यति [इव] अतिपश्यति। तदेवम्भूतमनेकभेदभिन्नं लोकवाद निशामयेदिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ किञ्च—

अपरिमाणं वियाणाइ, इहमेगेसिमाहियं । सव्वत्थ सपरिमाणं, इति धीरोऽतिपासई ॥ ७ ॥

व्याख्या—यस्य वस्तुनः क्षेत्रतः कालतश्च 'परिमाणं' इयत्ता न विद्यते तदपरिमाणं, एके वादिनो वदन्ति-अस्माकं तीर्थकृदपरिमाणं जानाति, परं न सर्वज्ञः, इह जगति सर्वज्ञः कोऽपि नास्ति, एकेषां-सर्वज्ञापह्नववादिनामिदमाख्यातं-इदं

वुसिए य विगयगिद्धी, आया[णीयं×]णं संरक्खए। चरियासणसिज्जासु, भत्तपाणे य अंतसो ॥ ११॥

व्याख्या—विविध–मनेकप्रकारं दशविधचक्रवालसामाचार्यां उ[षितो-व्यु]षितः। पुनः कीदृग्भवति साधुः? विगतगृद्धिः–आहारादौ लोल्यतारहितः, + आदानीयं–ज्ञानदर्शनचारित्र[रूपं रत्न]त्रयं सम्यग्रक्षति, यथा यथा रत्नत्रयस्य वृद्धिर्भवति तथा तथा कुर्यादित्यर्थः। कथं चारित्रं पालितं भवति? तद्दर्शयति–'चरियासणसिज्जासु'त्ति, साधुना हि सति प्रयोजने युगमात्रदृष्टिना गन्तव्यं, तथा सुप्रत्युपेक्षिते सुप्रमार्जिते चासने उपवेष्टव्यं, तथा 'शय्यायां' वसतौ संस्तारके वा सुप्रत्युपेक्षितप्रमार्जिते स्थानादि विधेयं, तथा भक्ते पाने चान्तशः सम्यगुपयोगवता भाव्यमिति गाथार्थः ॥ ११ ॥

पुनश्चारित्रशुद्ध्यर्थमुत्तरगुणानधिकृत्याह—

एतेहिं तिहिं ठाणेहिं, संजते सययं मुणी। उक्कसं जलणं णूमं, मज्झत्थं च विगिंचए ॥ १२ ॥

व्याख्या—एतानि त्रीणि स्थानानि, तद्यथा–ईर्यासमितिरित्येकं स्थानं १, आसनं शय्येत्यनेनादानभाण्डमात्रनिक्षेपणासमितिरिति द्वितीयं स्थानं २, भक्तपानमित्यनेनैषणासमितिरुपात्ता, भक्तपानार्थं च संप्रविष्टस्य भाषणसम्भवाद्भाषासमितिराक्षिप्ता भवति, सति चाहारे उच्चारप्रश्रवणादीनां सद्भावात् परिष्ठापनासमितिरप्यायातेत्येतच्च तृतीयं स्थानं ३, एतेषु त्रिषु

× समीचीनोऽय प्रतिभाति पाठो वृत्ति–दीपिकाकारयोरभिप्रायेण । + "आदीयते–प्राप्यते मोक्षो येन तदादानीयं–ज्ञानादित्रयं, तत्सम्यगक्षयेत् ।" इति हर्षकुलगणिः ।

स्थानेषु संयतो मुनिः 'उत्कर्षो' मानः +'ज्वलनः' क्रोधः 'णूमं' ति माया 'मध्यस्थो' लोभः, एतांश्चतुरोऽपि कषायान् मुनिः सदा 'विगिंचए'त्ति विवेचयेदात्मनः पृथक्कुर्यादिति गाथार्थः ॥ १२ ॥ पुनः साधुगुणानेवाह—

समिते उ सदा साहू, पंचसंवरसंवुडे। सितेहिं असिते भिक्खू, आमोक्खाय परिव्वएज्जासि त्तिबेमि ॥

व्याख्या—एवंविधः साधुरामोक्षाय × परिव्रजेत्, समितिभिः समितः पञ्चप्रकारसंवरसंवृतः, तथा गृहपाशादिषु 'सिताः' बद्धाः गृहस्थाः, तेषु 'असितो' अबद्धः—गृहिषु मूर्च्छामकुर्वाणः, पङ्काधारपङ्कजवत् "जहा पोमं जले जायं, नोवलिप्पइ वारिणा" इति वचनात्। एवंविधः साधुः संयमानुष्ठानरतो भवेस्त्वमिति विनेयस्योपदेशः। इतिरध्ययनपरिसमाप्तौ, ब्रवीमीति गणधर एवमाह—यथा तीर्थकृतोक्तं तथैवाहं ब्रवीमि, न स्वमनीषिकयेति गाथार्थः ॥ १३ ॥

[इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणमहोपाध्याय-श्रीमत्साधुरङ्ग-गणिवर्यविहितायां]
श्रीसूत्रकृताङ्गदीपिकायां समयाख्यं प्रथममध्ययनं समाप्तमिति।

+ "ननु क्रोध एवादौ सर्वत्र स्थाप्यते, अत्र तु कथं मानः ? इति चेदुच्यते—माने सत्यवश्यम्भावी क्रोधः, क्रोधे च सति मानः स्यान्न वेत्यर्थस्य दर्शनाय क्रमोल्लङ्घनमिति" हर्षकुलगणिः।

× "आमोक्षाय—अशेषकर्मापगमलक्षणमोक्षार्थं 'परि' समन्ताद्व्रजेः" इति बृहद्वृत्तौ।

गर्हिते नरकादिस्थानानि, न च तस्याशुभाचरितस्य कर्मणो विपाकेन अस्पृष्टो मुच्यते जन्तुः, नाभुक्तं कर्म विलीयते, तपोविशेषमन्तरेण दीक्षाप्रवेशादिना न तदपगमं विधत्त इति गाथार्थः ॥ ४ ॥ अधुना सर्वस्थानानित्यतां दर्शयितुमाह—

देवा गंधवरक्खसा, असुरा भूमिचरा सरीसिवा । राया नरसिट्ठिमाहणा, ठाणा ते वि चयंति दुक्खिया ॥५॥

व्याख्या—सुगमैव, × नवरमेते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि स्वकीयानि स्थानानि दुःखिताः सन्तस्त्यजन्ति, यतः सर्वेषामपि प्राणिनां प्राणपरित्यागे महद्दुःखं समुत्पद्यते इति गाथार्थः ॥ ५ ॥ किञ्च—

कामेहि य संथवेहि य, कम्मसहा कालेण जंतवो । ताले जह बंधणच्चुते, एवं आउखयम्मि तुट्टई ॥६॥

व्याख्या—कामैर्विषयादिभिः संस्तवैर्मातृपितृश्वशुरादिजनितैः, तत्रासक्ताः सन्तः कर्मविपाकसहिष्णवो भवन्ति, क ? काले +, के ? जन्तवः, को भावः ? विषयादिष्वासक्ताः जन्तवः कर्मविपाककाले कर्मविपाकमनुभवन्ति, परं न कोऽपि स्वजनादिर्दुःखात्त्रायते, यथा च तालफलं 'बन्धनाद्' वृन्ताच्च्युतं सदवश्यं पतत्येव, एवं असावपि जन्तुः स्वायुषः क्षये 'त्रुट्यति' जीविताच्च्यवते इति गाथार्थः ॥ ६ ॥ अपि च—

× "देवा—ज्योतिष्कसौधर्माद्या, गन्धर्वराक्षसयोरुपलक्षणार्थत्वादष्टप्रकारा व्यन्तराः, असुरा—दशधा भवनपतयः, ये चान्येऽपि भूमिचराः, सरिसृपास्तिर्यञ्चस्तथा राजानश्चक्रिहरिप्रमुखा, नराः—सामान्यमनुष्याः, श्रेष्ठिनः—पुरमहत्तरा ब्राह्मणाश्च ।" इति हर्ष० ।

+ सप्तम्यर्थे तृतीयाऽत्र मूले, बृहद्वृत्तिकारेण तु तृतीयैव व्याख्याता ।

जेयावि बहुस्सुते सिया, धम्मिय माहण भिक्खुए सिता ।
अभिनूमकडेहिं मुच्छिते, तिव्वं ते कम्मेहिं किच्चती ॥ ७ ॥

व्याख्या—ये चापि बहुश्रुताः धार्मिका ब्राह्मणाः भिक्षादाः × स्यु–र्भवेयुः, तेऽपि 'अभि' समन्तात् 'नूम'त्ति कर्म माया वा, तत्कृतैरसदनुष्ठानैर्मूर्च्छितास्तीव्रमत्यर्थं कर्मभिरशुभैश्छिद्य[कृत्य]न्ते–पीडयन्ते जन्तव इति गाथार्थः ॥ ७ ॥

साम्प्रतं ज्ञानदर्शनचारित्रमन्तरेण नापरो मोक्षमार्गोऽस्तीति दर्शयन्नाह—

अह पास विवेगमुट्ठिते, अवितिण्णे इह भासई धुवं। णाहिसि ? आरं कओ परं, वेहासे कम्मेहिं किच्चती॥

व्याख्या—'अह पास'त्ति + शिष्यं प्रति गुरुर्वक्ति यथा–भो शिष्य ! त्वं पश्य–कश्चित्तीर्थिको 'विवेकं' परिग्रह-परित्यागं कृत्वा 'उत्थितः' प्रव्रज्याविषये सावधानोऽभूत्, परं सम्यक्परिज्ञानाभावादवितीर्णः–संसारसमुद्रात्स्वयं न तीर्णस्तथापि भाषते–अस्मदीयादेवाचारान्मुक्तिरिति, ततश्चाहो !! शिष्य ! तन्मार्गं प्रपन्नस्त्वं 'आरं' इहलोकं 'परं' परलोकं कथं ज्ञास्यसि ? अपितु न ज्ञास्यसि, ततश्च इहलोकपरलोकभ्रष्टः सन् 'वेहास'त्ति अन्तराले स्थित एव स्वकृतैर-शुभैः कर्मभिः 'कृत्यते' पीड्यते इति गाथार्थः ॥ ८ ॥

पुनः शिष्य आह–ननु तीर्थिका अपि निष्परिग्रहास्ततश्च तत्कथं न मोक्षावाप्तिरित्येतदाशंक्याह—

× भिक्षाग्रहीतुमिच्छकाः । + 'अथेत्यनन्तर'मिति बृहद्वृत्तौ ।

व्याख्या-परीषहोपसर्गैरभिद्रुतः सन् एवं विचिन्तयेत्, न च तावत् अहमेवैकः परीषहोपसर्गैर्लुप्ये-पीड्ये, अपि त्वस्मिँल्लोके अन्येऽपि प्राणिनस्तिर्यग्मनुष्यादयोऽतिदुस्सहैर्दुःखैर्लुप्यन्ते-पीडयन्ते, परं तेषां सम्यग् विवेकाभावान्न काऽपि निर्जरा, एवं [ज्ञानादिभिः] सहितो वा आत्महितः सन् पश्येत्-कुशाग्रीयया बुद्ध्या अनन्तरोदितं पर्यालोचयेत् । तथा 'अणिह'त्ति क्रोधादिभिरपीडितः सन्-गजसुकुमालादिवन्महासत्त्वः परीषहैः स्पृष्टोऽपि तानधिसहेत-मनःपीडां न विदध्यादिति । अथवा 'अनिहे' इति तपःसंयमे परीषहसहने वा अनिगूहितबलवीर्यो भूयादिति गाथार्थः ॥ १३ ॥ अपि च—

धुणिया कुलियं व लेववं, किसए देहम[णसणाईहिं+]णासणा इह ।
अविहिंसामेव पव्वए, अणुधम्मो मुणिणा पवेदितो ॥ १४ ॥

व्याख्या-यथा कुडयं गोमयादिलेपेन सलेपस्सन् ज्ञाडय[जाघट्य]मानं लेपापगमात्कृशं भवति, एवं हे मुने ! त्वमपि 'धूत्वा' विधूय लेपं कुडयवत् देहं [अनशनादिभिः] कृशयेद्-अपचितमांसशोणितं विदध्यात्तदपचयाच्च कर्मणामपचयो भवतीति भावः, तथा [न विहिंसा] अ[वि]हिंसा, तामेव प्रकर्षेण व्रजे-दहिंसाप्रधानो भूयादित्यर्थः । 'अणुधम्मो' मोक्षं प्रत्यनुकूलो धर्मो 'मुनिना' सर्वज्ञेन 'प्रवेदितः' कथित इति गाथार्थः ॥ १४ ॥ किञ्च—

सउणी जह पंसुगुंडिया, विहुणिय धंसयती सियं रयं । एवं दवितोवहाणवं, कम्मं खवति तवस्सिमाहणे ॥ १५

+ हर्षकुलीयदीपिकाऽऽदर्शेऽयं पाठो युज्यतेऽपि चैवंविध एव वृत्त्याद्यभिप्रायतः ।

व्याख्या–'शकुनिका' पक्षिणी यथा 'पांशुना' रजसा अवगुण्ठिता सती अङ्गं 'विधूय' कम्पयित्वा तद्रजः 'सितं' बद्धं 'ध्वंसयति' अपनयति, एवं तपस्वी माहनो+'दवितो' द्रव्यो–भव्यो मुक्तिगमनयोग्यः 'उपधानवान्' तपोयुक्तः कर्म ज्ञानावरणीयादिकं क्षपयति–अपनयतीति गाथार्थः ॥ १५ ॥ अथानुकूलोपसर्गमाह—

उट्ठियमणगारमेसणं, समणं ठाणठितं तवस्सिणं ।
डहरा बुड्ढा य पत्थए, अवि सुस्से ण य तं लभे जणा ॥ १६ ॥

व्याख्या—'अनगारं' श्रमणं संयमोत्थानेन एषणां प्रत्युत्थितं–प्रवृत्तं उत्तरोत्तरविशिष्टतपोनिष्टप्तदेहं स्थानस्थितं कदाचित् 'डहराः' पुत्रनप्त्रादयो 'वृद्धाः' मातृपितृप्रभृतयः 'उन्निष्क्रामयितुं' प्रव्रज्यां मोचयितुं प्रार्थयेयुस्ते तं साधुमेवं वदेयुः–वयं भवता प्रतिपाल्याः, न त्वामन्तरेण कोऽपि नः पालयिता, एवं च ते भणन्तोऽपि जनाः पुत्रादयः अपि 'शुष्येयुः' श्रमं गच्छेयुर्न च तं साधुं विदितपरमार्थं 'लभेरन्' नैवात्मवशं विदध्युरिति गाथार्थः ॥ १६ ॥ किञ्च—

जइ कालुणियाणि कासिया, जइ रोयंति य पुत्तकारणा ।
दवियं भिक्खुं समुट्ठियं, नो लब्भंति ण संठवित्तए ॥ १७ ॥

व्याख्या—यद्यपि ते मातृपितृपुत्रकलत्रादयः 'कारुण्यानि' करुणाप्रधानानि वचांसि अनुष्ठानानि कुर्युः 'रोयंति'त्ति

+ "मा वधीरिति प्रवृत्तिर्यस्य स प्राकृतशैल्या माहनः" इति हर्षकुलगणिः ।

वेयालियमग्गमागओ, मणवयसा काएण संवुडो ।
चिच्चा वित्तं च णाइओ, आरंभं च सुसंवुडे चरे ॥ २२ ॥ त्ति बेमि ॥

व्याख्या—कर्मविदारणसमर्थं मार्गमागतो भूत्वा त्वं मनोवाक्कायसंवृतः पुनस्त्यक्त्वा वित्तं ज्ञातीयांश्च स्वजनान् सावद्यारम्भं च सुसंवृतः संयमानुष्ठानं चरेदिति गाथार्थः ॥ २२ ॥ ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

[इति] वैतालीयस्य प्रथम, [उद्देशकः], प्रथमानन्तरं द्वितीयः प्रारभ्यते—

प्रथमे उद्देशके भगवता श्रीऋषभस्वामिना स्वपुत्राणां देशना प्रतिपादिता, इहापि सैवाभिधीयते, तत्रेयमादिमा गाथा—

तवसं व जहाइ से रयं, इति संखाय मुणी ण मज्जती ।
गोयन्नतरे य माहणे, अहऽसेयकरी अन्नेसि इंखिणी ॥ १ ॥

व्याख्या—यथोरगः स्वां 'त्वचं' निर्मोकं परित्यागार्हत्वात्परित्यजति, न तत्र प्रतिबन्धं विधत्ते, तथा साधुरपि रज इव रजो-ऽष्टप्रकारं कर्म अकषायित्वेन परित्यजति, एवं कषायाभावात्कर्माभावः, इति 'सङ्ख्याय' ज्ञात्वा मुनिर्न मज्जति—मदं न करोति, कथं ? गोत्रेण काश्यपादिना, अन्यतरग्रहणेन शेषाण्यपि मदस्थानानि त्यजेत् 'माहनः' साधुः, न केवलं मदं त्यजति, अश्रेयस्करी—पापकारिणी ['इंखिणि 'त्ति] निन्दा, साऽप्यन्येषां न कार्येति गाथार्थः ॥ १ ॥

अथ परनिन्दादोषमधिकृत्याह—

२ वैताली-
याध्ययने
द्वितीयो-
देशके
प्रतिबन्धा-
दित्यागो-
पदेशो
मुनीनाम् ।
॥ ३२ ॥

जो परिभवई परं जणं, संसारं परियत्तई चिरं ।
अदु इंखिणीया उ पाविया, इति संखाय मुणी ण मज्जति ॥ २ ॥

व्याख्या—यो ह्यविवेकी परं जनं पराभवति–हीलयति स पुमान् तत्कृतेन कर्मणा चिरं संसारोदधौ 'परिवर्त्तते' परिभ्रमति 'अदु'त्ति अ[य]तः परपरिभवादवश्यं संसारे भ्रमणं; अतः 'इंखिणी' निन्दा 'पापिकैव' सदोषैव, अथवा 'इंखिणी' उच्चस्थानादधमस्थाने पातयति, इत्येवं 'सङ्ख्याय' ज्ञात्वा मुनिर्जात्यादिभिर्यथाऽहमुत्तमवंशजः श्रुतवाँस्तपस्वी, असौ तु मत्तो हीन एवेति न माद्यति–न मदं विधत्त इति गाथार्थः ॥ २ ॥ अथ यद्विधेयं तद्दर्शयितुमाह—

जेयावि अणायगे सिया, जेवि य पेसगपेसए सिया ।
जे मोणपदं उवट्ठिए, णो लज्जे समयं सया चरे ॥ ३ ॥

व्याख्या–अन्यस्तावत्तिष्ठतु, यः कोऽप्यनायकः–यस्यापरः प्रभुः कोऽपि नास्ति, एवंविधश्चक्रवर्त्यादिकः स्या–द्भवेत्, यश्चापि प्रेष्यस्यापि प्रेष्य–स्तस्यैव राज्ञः कर्मकरस्यापि कर्मकरः, सोऽपि चेन्मौनपदं–संयमस्तं समाश्रितः सोऽप्यलज्जमान उत्कर्षमकुर्वन् सर्वाः क्रियाः परस्परतो वन्दनप्रतिवन्दनादिका विधत्ते । इदमुक्तं भवति–चक्रवर्त्तिनाऽपि मौनीन्द्रपदमुपस्थितेन पूर्व[प्रव्रजित]मात्मप्रेष्यमपि वन्दमानेन लज्जा न विधेया [इतरेण चोत्कर्ष], एवं सामान्येनापि विनयवैयावृत्त्यादिकाः सर्वाः क्रियाः कार्या, एवं समभावं सदा भिक्षुश्चरेत्–संयमोद्युक्तो भवेदिति गाथार्थः ॥ ३ ॥

अथ बहुजननमने धर्मे व्यवस्थितो यादृक्षं धर्मं प्रकाशयति तद्दर्शयितुमाह—

बहवे पाणा पुढो सिया, पत्तेयं समयं समीहिया । जे मोणपदं उवट्ठिते, विरतिं तत्थ अकासि पंडिए ॥८॥

व्याख्या—बहवो-ऽनन्ताः प्राणिनः पृथक् पृथिव्यादिभेदेन सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तभेदेन नरकगत्यादिभेदेन वा संसारमाश्रिताः, ततस्ते सर्वेऽपि प्राणिनः सुखाभिलाषिणो दुःखद्विष इति पर्यालोच्य यस्तेषु समतां आनयति-आत्मसाम्यं गणयति स साधुः, यः पुनर्मौनीन्द्रपदमुपस्थितस्तेषु माध्यस्थ्यमुपस्थितस्तद्वधे विरतिं करोति स पण्डित इति गाथार्थः ॥ ८ ॥ अपिच—

धम्मस्स य पारए मुणी, आरंभस्स य अंतए ठिए । सोयंति य णं ममाइणो, णो लब्भंति णियं परिग्गहं ॥९॥

व्याख्या—स पूर्वोक्तगुणयुक्तः साधुर्धर्मस्य श्रुतचारित्ररूपस्य पारगः सिद्धान्तपारगामी, स एव सिद्धान्ततत्त्ववेत्ता सम्यक् चारित्रानुष्ठायी वा, चारित्रमधिकृत्याह-'आरम्भस्य' सावद्यानुष्ठानरूपस्य 'अन्ते' प्रान्ते स्थित इति, आरम्भान्निवृत्त इति भावः, एवंविधो मुनिर्भवति । ये पुनर्नैवंविधा भवन्ति ते अकृतसुकृताः सन्तो मरणे दुःखे वा समुपस्थिते आत्मानं शोचन्ति, यदि वा इष्टमरणादावर्थनाशे वा 'ममाइणो' त्ति ममेदमहमस्य स्वामीत्येवमध्यवसायिनः शोचन्ति, ततश्च ते शोचमाना अपि गतं मृतं नष्टं परिग्रहं आत्मीयमभीष्टं वा न लभन्ते-न प्राप्नुवन्ति, यदि वा धर्मस्य पारगं मुनिं आरम्भान्निवृत्तं स्वजना मातापित्रादयो ममत्वयुक्ताः स्नेहालवः शोचन्ति, परं न च तं साधुं निजम-प्यात्मीयपरिग्रहबुद्ध्या गृहीतमपि लभन्ते, नात्मसात्कुर्वन्तीति गाथार्थः ॥ ९ ॥ तदेवाह—

इह लोगदुहावहं विदू, परलोगे य दुहं दुहावहं। विद्धंसणधम्ममेव तं, इति विज्जं कोऽगारमावसे? ॥ १० ॥

व्याख्या—इहलोकेत्यादि, इहलोके परलोके हिरण्यस्वजनादिममतोत्पादितकर्मजं दुःखं भवति, तदुपादाने कर्मोपादानं, तथा हिरण्यादिपरिग्रहबुद्ध्या स्वीक्रियते, परं विध्वंसनधर्म—न चिरावस्थायि, एवं जानन् कः सकर्णो मनुष्यः 'अगारवासं' गृहवासमावसेत्? यतः—" दाराः परिभवकाराः, बन्धुजनो बन्धनं विषं विषयाः। कोऽयं जनस्य मोहो?, ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा ॥ १ ॥ " इति गाथार्थः ॥ १० ॥

पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

महता पलिगोवजाणिया, जावि य वंदणपूयणा इहं। सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे, विउमंता पजहेज्ज संथवं ॥११॥

व्याख्या—इह साधोः स्वजनाद्यभिष्वङ्गो भावतः 'पलिगोपो' कर्दमस्तत्समो जानीहि, यथा महान् पङ्कः प्राणिनां दुरुत्तरस्तथा स्वजनादिस्नेहः, इति ज्ञात्वा राजादिनिकायस्य[या] वन्दनापूजना साऽपि साधोः पलिमन्थकरी—स्वाध्यायादिविघ्नकरी मन्तव्या, ततश्च साधुना कर्मोपशमजं फलमित्येवं मत्वा राजादिवन्दनपूजनादौ उत्सेको न विधेयः। किमिति? यतो गर्वात्मकमेतदुरुद्धरं सूक्ष्मं शल्यं वर्त्तते, इति ज्ञात्वा विद्वान् साधुस्तेषु 'संस्तवं' परिचयं प्रजह्यात्—त्यजेदिति गाथार्थः ॥११॥

अत्र नागार्जुनीया अप्येवं पठन्ति + —

+ नेयं निम्नोल्लिखिता गाथा व्याख्याता हर्षकुलगणिभिः।

नो अभिकंखेज्ज जीवियं, नो वि य पूयणपत्थए सिया ।
अज्झत्थमुविंति भेरवा, सुन्नागारगयस्स भिक्खुणो ॥ १६ ॥

व्याख्या—स भिक्षुस्तैर्भैरवैरुपसर्गैः पीड्यमानोऽपि जीवितं नाभिकांक्षेत, जीवितनिरपेक्षेणोपसर्गाः सोढव्याः, नैवोपसर्गसहनद्वारेण पूजाप्रार्थकः स्यात्—न पूजाद्यभिलाषी भवेत् । एवं जीवितपूजानिरपेक्षस्य ते उपसर्गाः अभ्यस्तभावं—समीपभावमुपगच्छेयुः, शून्यागारगतस्य साधोरेवं शीतोष्णादिजनिता उपसर्गाः सुसहा भवन्तीति गाथार्थः ॥ १६ ॥

पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

उवणीयतरस्स ताइणो, भयमाणस्स विविक्कमासणं ।
सामाइयमाहु तस्स जं, जो अप्पाण भए ण दंसए ॥ १७ ॥

व्याख्या—येनात्मा ज्ञानादावुपनीततरः, एतावता ज्ञानादौ आत्मा स्थापितोऽस्ति येन, तस्य साधोस्त्रायिनः—परात्मत्राणनिरतस्य तारकस्य, तथा भजमानस्य 'विविक्तं' स्त्रीपशुपण्डकादिवर्जितमासनं—वसत्यादिसेवमानस्य, तस्यैवम्भूतस्य साधोः सामायिकं समभावरूपमाहुः सर्वज्ञाः। यश्चात्मानं भये परीषहोपसर्गजनिते न दर्शयेत्, तद्भीरुर्न भवेत्तस्य सामायिकमाहुरिति गाथार्थः ॥ १७ ॥ किञ्च—

उसिणोदगतत्तभोइणो, धम्मट्ठियस्स मुणिस्स हीमतो ।

२ वैतालीयाध्ययने द्वितीयोदेशके-कषाय-कृत्साधोश्चारित्र-निष्कलत्वम् ।

संसग्गि असाहु राइहिं, असमाही उ तहागयस्स वि ॥ १८ ॥

व्याख्या—उष्णोदकतप्तभोजिनः साधो[स्त्रिदण्डोद्वृत्त]उष्णोदकपायिनः, अथवा उष्णमेव पिबति, न शीतलं कृत्वा पिबतीति भावः, धर्मे श्रुतचारित्ररूपे स्थितस्य मुनेः 'ह्रीमतो' लज्जावतः, एवंविधस्य साधो राजादिकसंसर्गोऽप्यसमाधये स्यात्—ध्यानादिविघ्नकृदेव जायत इति गाथार्थः ॥ १८ ॥ पुनरुपदेशान्तरमाह—

अहिगरणकडस्स भिक्खुणो, वयमाणस्स पसज्झ दारुणं।
अट्ठे परिहायती बहू, अहिगरणं न करेज्ज पंडिए ॥ १९ ॥

व्याख्या—'अधिकरणकरस्य' कलहकरस्य भिक्षोः 'प्रसह्य' प्रकटमेव 'दारुणां' कर्कशां वाचं ब्रुवतः 'अर्थो' मोक्षः संयमो वा, स बहुपरिहीयते, एतावता कषायवतः कलहं कुर्वतः कर्कशां वाचं ब्रुवतः साधोः संयमार्थो हीयते—संयमो ध्वंसमुपयाति। बहुना कालेन सञ्चितं विकृष्टेन तपसा यन्महत्पुण्यं तत्सर्वमधिकरणं कुर्वतः साधोः क्षयमुपैति। "×जं अज्जियं चरित्तं, देसूणाए य पुव्वकोडीए। तंपि कसाइयमित्तो, हारए नरो मुहुत्तेण ॥ १ ॥ जं अज्जियं

× यदर्जितं चारित्रं देशोनया च पूर्वकोट्या। तदपि कषायितमात्रो हारयेन्नरो मुहूर्तेन ॥ १ ॥ यदर्जितं शमीखल्लकैस्तपोनियमब्रह्मचर्यमयैः। मा हु तत्कलहायन्तस्त्याष्ट शाकपत्रैः ॥ १ ॥ शमीखल्लकैरिति "खल्लो निम्ने वस्त्रभेदे" इत्यनेकार्थवचनाद्-वस्त्रभेदकल्पैः शमीपत्रैरिति।

योऽयं धर्मः क्षान्त्यादिलक्षणोऽनुत्तरः-प्रधानस्तं स्वीकुरु, यथा द्यूतकारः शेषमेककाद्यपहाय 'कडं' [कृतयुगं-चतुष्कं] गृह्णाति, एवं 'पण्डितः' साधुरपि गृहस्थ-कुप्रावचनिक-पार्श्वस्थादिभावमपहाय सम्पूर्णं महान्तं सर्वोत्तमं [धर्मं] गृह्णीयादिति गाथार्थः ॥ २४ ॥ पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

उत्तर मणुयाण आहिया, गामधम्मा इति मे अणुस्सुयं ।
जंसि विरता समुट्ठिया, कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥ २५ ॥

व्याख्या—'उत्तराः' प्रधानाः-दुर्जया 'ग्रामधर्माः' शब्दादिपञ्चविषयाः सर्वज्ञैराख्याताः मनुष्याणां, इत्येतन्मया श्रुतं, पूर्वं श्रीऋषभस्वामिना स्वपुत्रेभ्यः प्रतिपादितं, ततः पाश्चात्यगणधराः सुधर्मस्वामिप्रभृतयः स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादयन्ति, येभ्यो ग्रामधर्मेभ्यो विरताः 'समुत्थिताः' सम्यक्संयमेन ते 'काश्यपस्य' ऋषभस्वामिनो वर्द्धमानस्वामिनो वा यो धर्मस्तदनुचारिण-स्तीर्थकरप्रणीतधर्मानुष्ठायिनो भवन्तीति गाथार्थः ॥ २५ ॥ किञ्च—

जे एयं चरंति आहियं, नायएण महया महेसिणा ।
ते उट्ठिय ते समुट्ठिया, अन्नोऽन्नं सारिंति धम्मतो ॥ २६ ॥

व्याख्या—ये मनुष्याः ग्रामधर्मेभ्यो विरतिं कुर्वन्ति, आख्यातं महता महर्षिणा-ज्ञातपुत्रेण, ये धर्मं चरन्ति त एव :संयमोत्थानेन कुतीर्थिकपरिहारेणोत्थितास्त एव सम्यक्कुमार्गदेशनापरित्यागेनोत्थिताः, नान्ये, त एव यथोक्तधर्मानुष्ठायिनो,

अन्योऽन्यं-परस्परं 'धर्मतः' धर्ममाश्रित्य धर्मतो वा भ्रश्यन्तं सारयन्ति, पुनरपि सद्धर्मे प्रवर्त्तयन्तीति गाथार्थः ॥ २६ ॥ किञ्च—

मा पेह पुरा पणामए, अभिकंखे उवधिं धुणित्तए। जे दूमणएहिं णो णता, ते जाणंति समाहिमाहितं ॥

व्याख्या—' पुरा प्रणामकान् ' पूर्वं भुक्तान् शब्दादिविषयान् ' मा प्रेक्षस्व ' मा स्मर, तेषां स्मरणमपि महतेऽनर्थाय, अनागतांश्च नाकांक्षेत्, अभिकाँक्षेत् ' उपधिं ' मायां अष्टप्रकारं वा कर्म, तद्धुननाय-तदपनयनायाभिकाँक्षे-दभिलषेत्, तदेवानुष्ठानं कुर्याद्येन माया अष्टप्रकारं च कर्म अपयाति । तथा ' जे दूमणएहिं 'ति दुष्टमनःकारि[ण उपतापकारि]णो वा शब्दादयो विषयास्तेषु ये महामत्त्वा न नताः, कोऽर्थः ? ये पञ्चविधविषयेषु नासक्तास्ते सन्मार्गानुष्ठायिनः आत्मनि आहित-आत्मनि व्यवस्थितं ' समाधिं ' रागद्वेषपरित्यागरूपं धर्मध्यानं जानन्ति, नान्य इति गाथार्थः ॥ २७ ॥

णो काहीऍ होज्ज संजए, पासणीए ण य संपसारए। नच्चा धम्मं अणुत्तरं, कयकिरिए ण यावि मामए ॥ २८

व्याख्या-संयतो गोचरचर्यायां भ्रमन् काथिको न भवति-न कथाः कथयति, तथा विरुद्धां-पैशून्यापादिनीं स्त्र्यादि विकथां वा न कुर्यात्, राजादिना प्रश्नादि पृष्टः सन् प्रश्नादिकथ[कः-प्राश्नि]को न स्यात्, न च सम्प्रसारको-देव-वृष्टिपण्यसमर्घमहर्घादिअर्थकाण्डादिसूचककथाविस्तारको भवेत् । किं कृत्वा ? ज्ञात्वा अनुत्तर धर्मं, सम्यग्ज्ञातस्य धर्म-स्यैतावदेव फलं, यद्विकथापरिहारेण सम्यक्क्रियावान् स्यात् । ' कयकिरिए 'त्ति कृतक्रियश्च + ममेदमहमस्य स्वामीत्येवं

+ " कृता-स्वभ्यस्ता ' क्रिया ' संयमानुष्ठानरूपा येन स कृतक्रियस्तथाभूतश्च न चापि मामको " इति बृहद्वृत्तौ

संवुडकम्मस्स भिक्खुणो, जं दुक्खं पुट्ठं अबोहिए। तं संजमतोऽवचिज्जई, मरणं हेच्च वयंति पंडिया ॥१

व्याख्या–'संवृतानि' रुद्धानि कर्माणि मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगरूपाणि वा यस्य भिक्षोः, यद्दुःख–मसद्वेद्यं, तदुपादानरूपं वाऽष्टप्रकारं कर्म 'स्पृष्टं' बद्धस्पृष्टनिकाचितं, तत्कर्म 'अबोधिना' अज्ञानेनोपचितं सत् संयमतः सप्तदशभेदतोऽपचीयते–प्रतिक्षणं क्षयमुपैति । एतदुक्तं भवति–यथा तडागोदरसंस्थितं वारि निरुद्धापरप्रवेशमादित्यकरसम्पर्कात्प्रत्यहमपचीयते, एवं भिक्षोरपि संवृतात्मनः तपसा प्राग्भवार्जितं कर्म क्षीयते, ततश्च पण्डिताः 'हित्वा' त्यक्त्वा 'मरणं' जातिजरामरणशोकरूपं त्यक्त्वा मोक्षं व्रजन्ति, इति गाथार्थः ॥ १ ॥ येऽपि च तेनैव भवेन मोक्षमाप्नुवन्ति तानधिकृत्याह—

जे विन्नवणाहि अजोसिया, संतिण्णेहिं समं वियाहिया। तम्हा उड्ढंति पासहा, अदक्खु कामाइ रोगवं॥

व्याख्या—कामार्थिभिः पुरुषैर्विज्ञाप्यन्ते–प्राथ्र्यन्ते ताः 'विज्ञापनाः' स्त्रिय उच्यन्ते, ये महासत्त्वाः पुरुषाः विज्ञापनाभिः 'अजोसिया' असेविताः, एतावता ये न स्त्रीणां वशे पतितास्ते सन्तीर्णैं–र्मुक्तैः समं 'व्याख्याताः' कथिताः । को भावः ? ते अतीर्णा अपि सन्तस्तीर्णा एवोच्यन्ते ये योषिद्भ्यो विरताः, यतः–"[1]पुप्फफलाणं च रसं, सुराए मंसस्स महिलियाणं च । जाणंता जे विरया, ते दुक्करकारए वंदे ॥ १ ॥" 'तम्हा उड्ढंति पासह'त्ति 'तस्माद्' योषित्परित्यागादूर्ध्वं यद्भवति तत्पश्यत यूयं, ये च कामान् रोगवद्–व्याधिकल्पान् 'अद्राक्षु–र्दृष्टवन्तस्ते सन्तीर्णसमा व्याख्याता-

१ पुष्पफलाना च रस सुराया मासस्य महिलिकाना च । जानन्ता ये विरतास्तान् दुष्करकरकान्वन्दे ॥ १ ॥

स्ते अतीर्णा अपि संसारोदन्वतस्तटोपान्तवर्त्तिन एवेति गाथार्थः ॥ २ ॥ पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

अग्गं वणिएहिं आहियं, धारंती राईणिया इहं। एवं परमा महव्वया, अक्खाया उ सराइभोइणो ॥ ३ ॥

व्याख्या—वणिग्भिर्देशान्तरादाहित-मानीतं 'अग्र्यं' प्रधानं रत्नाभरणादिकं ढौकितं राजानस्तत्कल्पा वा प्रधानवणिज एव (इह जगति) धारयन्ति, कोऽर्थः ? [यथा] वणिजो देशान्तरात्सुबहुमूल्यं रत्नाभरणादि आनयन्ति, परं तेषां प्रधानरत्नानां राजान एव भाजनं-राजान एव धारयन्ति, ईश्वरा वा बिभ्रति, तथा आचार्यैरानीतानां पञ्चमहाव्रतानां रात्रिभोजन[विरमण]षष्ठानां साधव एव भाजनं, नान्ये इति गाथार्थः ॥ ३ ॥ किञ्च—

जे इह सातागुगा नरा, अज्झोववन्ना कामेहिं मुच्छिया ।
किवणेण समं पगब्भिया, नवि जाणंति समाहिमाहितं ॥ ४ ॥

व्याख्या—ये इहलोके मनुष्याः 'सातानुगाः' सुखशीलाः गारवत्रयेऽध्युपपन्नाः-गृद्धास्तथा कामेषु शब्दादिषु मूर्च्छिताः 'कृपणा' दीनाः वराकाः इन्द्रियैः पराजिताः 'तत्समा' स्तद्वत्कामासेवने 'प्रगल्भिताः' धृष्टतां गताः, किमनेन स्तोकेन प्रमादेन संयमविराधना भविष्यतीत्येवं प्रमादवन्तः कर्त्तव्येषु समस्तमपि संयमं पटवन्मलिनीकुर्वन्ति, ईदृशाश्च ते वीतरागोक्तं समाधिं धर्मध्यानादिकं न जानन्तीति गाथार्थः ॥ ४ ॥ पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

वाहेण जहा व विच्छए, अबले होइ गवं पचोइए। से अंतसो अप्पथामए, नाइवहइ अबले विसीयती ॥५

'गन्तारो' यास्यन्ति, क ? पापकर्मकारिणां यो लोको नरकादिस्तत्र चिररात्रमनस्यास्यन्ति, यद्यपि बालतपश्चरणादिना तथाविधदेवत्वावाप्तिस्तथाप्यासुरीं दिशं यान्ति, अपरप्रेष्याः किल्बिषिका देवाधमा भवन्तीति गाथार्थः ॥ ९ ॥ किञ्च—

ण य संखगमाहु जीवियं, तहवि य बालजणो पगब्भती। पच्चुप्पन्नेण कारियं, के दट्ठुं परलोगमागते ? ॥

व्याख्या—'न च' नैव 'संस्कर्तुं' सन्धातुं शक्यते त्रुटितमायु—र्जीवितव्यं, एवमाहुः—सर्वज्ञाः । एवमायुषि सन्धातुमशक्ये 'बालो' मूर्खो जनः असदनुष्ठाने प्रगल्भते, असदाचारे प्रवर्त्तमानो न लज्जते, स च बालो निर्विवेकतया पापकर्म कुर्वन् केनापि वारितः सन् धृष्टतया अलीकपाण्डित्याभिमानितया इदमुत्तरमाह—प्रत्युत्पन्नेन—वर्त्तमानकालभाविना सुखेन मे प्रयोजनं, एवं च सति इहलोक एव विद्यते, न परलोकः, कः परलोकं दृष्ट्वा इहायातः ? परलोकं दृष्ट्वा कश्चिदायातो भवति तदा तदुक्त्या ज्ञायते अस्त्येव परलोकः, तस्मान्न विद्यते परलोकः ॥ १० ॥ एवं नास्तिकेनोक्ते सति प्रत्युत्तरमाह—

अदक्खुव ! दक्खुआहितं, (तं)सद्दहसु अदक्खुदंसणा ! ।
हंदि हु सुनिरुद्धदंसणे, मोहणिज्जेण कडेण कम्मुणा ॥ ११ ॥

व्याख्या—अपश्यो—ऽन्धः, कार्याकार्यविवेकचक्षुर्विकलत्वादन्धस्तस्यामन्त्रण—हे अपश्यवत्—अन्धसदृश ! 'पश्येन' सर्वज्ञेन 'आहित' कथितं आगमं 'श्रद्धस्व' प्रमाणीकुरु। 'अदक्खुदंसणा' अपश्यको—ऽसर्वज्ञस्तस्य दर्शनं अभ्युपगतमाश्रितं येन तस्यामन्त्रणं अदक्खुदंसणा! त्वं श्रीवीतरागभाषित श्रद्धस्व, इहलोकसुखमेव प्रार्थ्यते 'नास्ति परलोक' इति मा वद,

यदि प्रत्युत्पन्नं विना अतीतानागतं न मन्यसे तर्हि पितृपितामहादयोऽपि नाभूवन्, पुत्रपौत्रादिसन्ततेरपि व्यवच्छेदः, अतीतानागतयोरनाश्रयणात् इहलोकाश्रयणात् प्रत्युत्पन्नमेव मन्यमानस्त्वं सर्वव्यवहारविलोपेन हन्त !! हतोऽसि, असर्वज्ञाभ्युपगतदर्शनाश्रयणेन सर्वव्यवहारबाह्योऽसि, अतः असर्वज्ञानुयायिन् ! आत्मीयं कदाग्रहं परित्यज्य सर्वज्ञोक्ते मार्गे श्रद्धानं कुरु। किमिति स पुमान् सर्वज्ञोक्ते मार्गे श्रद्धानं न करोति? तत्राह–'हंदि हु सुनिरुद्धदंसणे' स प्राणी 'हंदी'ति खेदे, + मोहनीयेन कर्मणा मिथ्यादर्शनेन ज्ञानावरणीयादिकेन कर्मणा वा 'सुनिरुद्धदर्शनः' स्थगितविवेकचक्षुः, तेन सर्वज्ञोक्तं मार्गं न श्रद्धत्ते, अतस्तन्मार्गश्रद्धानं प्रति प्रोत्साह्यत इति गाथार्थः ॥ ११ ॥ पुनरप्युपदेशान्तरमाह—

दुक्खी मोहे पुणो पुणो, निर्विदेज्ज सिलोगपूयणं। एवं सहितेऽहिपासते, आयतुलं पाणेहिं संजए ॥१२॥

व्याख्या—'दुःखं' असातवेदनीयं, तदस्यास्तीति दुःखी प्राणी पुनःपुनर्मोहं याति–सदसद्विवेकविकलो भवति, कोऽर्थः? असातोदयाद्दुःखमनुभवन्नार्त्तः सन् मूढस्तत्तत्करोति येन पुनःपुनर्दुःखी संसारसागरमनन्तं कालं पर्यटति। तदेवम्भूतं मोहं परित्यज्य 'निर्विद्येत' जुगुप्सयेत्परिहरेत् आत्मश्लाघां स्तुतिरूपां तथा पूजनं वस्त्रादिलाभरूपं परिहरेत्। एवं परिवर्त्तमानः × सहितो–ज्ञानादियुक्तो वा 'संयतः' प्रव्रजितो सुखार्थिभिरात्मतुला–मात्मतुल्यतां दुःखाप्रियत्वं सुखप्रियत्वरूपामधिकं पश्येत्–आत्मतुल्यान् सर्वानपि प्राणिनः पालयेदिति गाथार्थः ॥ १२ ॥ किञ्च—

+ "हु शब्दो वाक्यालङ्कारे, मोहनीयेन स्वकृतेन कर्मणा"। × "सह हितेन वर्त्तत इति सहितो" इति हर्ष०।

जया हेमंतमासम्मि, सीतं फुसइ सवायगं । तत्थ मंदा विसीयंति, रज्जहीणा व खत्तिया ॥ ४ ॥

व्याख्या—यदा हेमन्तमासे पौषादौ शीतं सहिमकणवातं 'स्पृशति' लगति, तस्मिन् असह्ये शीते लगति सति, एके 'मन्दा' गुरुकर्माणो विषीदन्ति, राज्यभ्रष्टाः क्षत्रिया इव–राजान इवेति गाथार्थः ॥ ४ ॥ अथोष्णपरीषहमाह—

पुट्ठो गिम्हाहितावेणं, विमणे सुपिवासिए । तत्थ मंदा विसीयंति, मच्छा अप्पोदए जहा ॥ ५ ॥

व्याख्या—'ग्रीष्मे' उष्णर्त्तौ 'अभितापेन' आतपेन व्याप्तो विमनस्कस्तथा 'तृष्णया' उदन्यया पराभूतो 'मन्दो'-ऽल्पसत्त्वः संयमाद्भङ्गमुपयाति, यथा मत्स्यः अल्पोदके विषीदति–यथा मत्स्यः पानीयविरहे जीवितं त्यजति, तथा साधुरपि कोऽप्यल्पसत्त्वः संयमं त्यक्त्वा दूरे भवतीति गाथार्थः ॥ ५ ॥ अथ याच्ञापरीषहमाह—

सदा दत्तेसणादुक्खं, जायणा दुप्पणोल्लिया । कम्मत्ता दुब्भगा चेव, इच्चाहंसु पुढोजणा ॥ ६ ॥

व्याख्या—यतीना हि 'सदा' सर्वकालं दन्तशोधनाद्यपि परेण दत्तमेषणीयमुपभोक्तुं कल्पते, ततश्च क्षुधादिवेदनार्त्तानां यावज्जीवं परदत्तैषणादुःखं भवति, किं ? "लाघवं याच्ञा" इति वचनात्तत्र याच्ञापरीषहे कातराः विषीदन्ति । अथ पश्चार्द्धेन आक्रोशपरीषहं दर्शयति–'प्राकृतपुरुषा' अनार्या एवं भाषन्ते–य एते यतयस्ते जल्लाविलदेहा लुञ्चितशिरसः क्षुधाग्रस्ता अदत्तदानाः पूर्वकृतदुष्कर्मणा फलमनुभवन्ति, यदि वा 'आर्त्ताः' सर्वकर्मसु 'अशक्ताः' सर्वथा अकिञ्चित्कराः, अत एव जठरपूरणा[य] असमर्थाः सन्तो यतयो जाताः, यतः–"स्वाध्यायध्यानकृच्छ्राणि, भिक्षाभ्रमण एव च ।

प्रायः पौरुषहीनानां, जीवनोपायकौशलम् ॥ १ ॥" इति वचनात् । तथा पुनरेते 'दुर्भगाः' पुत्रदारादिपरित्यक्ताः निर्गतिकाः सन्तः प्रव्रज्यां प्रतिपन्ना इति गाथार्थः ॥ ६ ॥

एते सद्दे अचायंता, गामेसु नगरेसु वा । तत्थ मंदा विसीयंति, संगामम्मिव भीरुणो ॥ ७ ॥

व्याख्या—एतान् आक्रोशरूपान् शब्दान् सोढुमशक्नुवन्तो ग्रामेषु नगरेषु अरण्यादिषु वा व्यवस्थिताः, एके यतयो 'मन्दा' अविवेकिनस्तुच्छप्रकृतयो 'विषीदन्ति' विमनस्का जायन्ते, संयमाद्भ्रश्यन्ति, यथा भीरवो भटाः सङ्ग्रामे शस्त्रझलत्कारं सुभटकोलाहलाकर्णनेन समाकुलाः सन्तो भज्यन्ते, पौरुषं परित्यज्यायशश्च पुरस्कृत्य निर्ह्रीकाः सङ्ग्रामात्पराङ्मुखा वलन्ति, एकमेके–केचन, न सर्वे, आक्रोशशब्दाकर्णनादल्पसत्त्वा विषीदन्तीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

अप्पेगे खुधितं भिक्खुं, सुणी दंसति लूसए । तत्थ मंदा विसीयंति, तेउपुट्ठा व पाणिणो ॥ ८ ॥

व्याख्या—कश्चिच्छ्वादिर्लूषकः–प्रकृत्यैव क्रूरो भक्षकः 'क्षुधितं' बुभुक्षितं भिक्षामटन्तं साधुं दशति–अङ्गावयवान् विलुम्पति त्रोटयति । 'तत्र' तस्मिन् श्वादिभक्षणपरीषहे उदीर्णे सति मन्दा 'विषीदन्ति' दैन्यं भजन्ते, यथा 'तेजसा' अग्निना 'स्पृष्टाः' दह्यमानाः प्राणिनो 'विषीदन्ति' गात्रं सङ्कोचयन्ति एवं साधुरपि क्रूरसत्त्वैरभिद्रुतः संयमाद्भङ्गमुपयाति, यथाऽग्निना दह्यमानाः जन्तवो जीवितं त्यजन्तीति गाथार्थः ॥ ८ ॥

दुस्सहा ग्रामकण्टकाः पुनरपि तानधिकृत्याह—

पीडया च पीडिताः संयमं त्यजन्तीति गाथार्थः ॥ १३ ॥ किञ्च—

आयदंडसमायारा, मिच्छासंठियभावणा । हरिसप्पओसमावन्ना, केइ लूसंतिऽणारिया ॥ १४ ॥

व्याख्या—तथा केचन अनार्याः आत्मदण्डसमाचाराः, येनानुष्ठानेन मुधा आत्मा खण्ड्यते–धर्माद्भ्रश्यते तेनानुष्ठानेन संयुक्ताः सन्तो मिथ्यासंस्थितभावनाः–मिथ्यात्वोपहतदृष्टयः, तथा 'हर्षप्रद्वेषमापन्ना' रागद्वेषोपहताः, ते एवम्भूताः सदाचारं साधुं क्रीडया प्रद्वेषेण वा क्रूराः कदर्थयन्ति दण्डादिभिर्वाग्भिर्वेति गाथार्थः ॥ १४ ॥ एतदेव दर्शयति—

अप्पेगे पलियंतंसि, चारो चोरोत्ति सुवयं । बंधंति भिक्खुयं बाला, कसायवयणेहि य ॥ १५ ॥

व्याख्या—अप्येके अनार्याः पूर्वगाथोक्तगुणयुक्ताः मिथ्यादृशः रागद्वेषवन्तः अनार्यदेशे विचरन्तं साधुं चरोऽयं चौरोऽयमिति बुद्ध्या 'सुव्रतं' सदाचारमपि कदर्थयन्ति, चौरोऽयमिति कृत्वा बध्नन्ति 'बालाः' अज्ञानिनो विवेकविकलाः 'कषायवचनैः' कटुकवचनैर्निर्भर्त्सयन्तीति गाथार्थः ॥ १५ ॥ तथा पुनः—

तत्थ दंडेण संवीते, मुट्ठिणा अदु फलेण वा । नातीणं सरती बाले, इत्थी वा कुद्धगामिणी ॥ १६ ॥

व्याख्या—तथा अनार्यदेशेषु विहरन् साधुः अनार्यैर्दण्डेन वा मुष्टिना वा 'संवीतः' प्रहतोऽथवा फलेन (मातुलिङ्गादिना) खड्गादिना वा कदर्थितो भापितो वा अपरिणतो बालः ज्ञातीना स्वजनाना वा स्मरति, तद्यथा–यदि कश्चिन्मदीयः स्वजनो भवति तदा नाहमेवं कदर्थनामवाप्नुयामिति, दृष्टान्तमाह–यथा स्त्री 'क्रुद्धा सती' गृहमानुपेभ्यो रुष्टा सती

३ परीषहाध्ययने द्वितीयोद्देशके दुरधिसहनीयत्वं प्रतिपंथिककर्कशवचनानाम् ।

रोषेण गृहान्निर्गता सती निराश्रया मांसपेशीव सर्वस्पृहणीया सर्वतोऽभिगमनीया चौरादिभिरभिद्रुता सती सञ्जातपश्चात्तापा स्वगृहमानुषाणां स्मरति, एवं साधुरपि अनार्यैः कदर्थितः ज्ञातीनां स्मरतीति गाथार्थः ॥ १६ ॥ उपसंहरन्नाह—

एए भो ! कसिणा फासा, फरुसा दुरहियासया ।
हत्थी वा सरसंवीते, कीवा अवसा गया गिहं तिबेमि ॥ १७ ॥

व्याख्या—भो इति शिष्यामन्त्रणं, एते परीषहाः पूर्वोक्ता अनार्यकृताः 'कृत्स्नाः' सम्पूर्णाः 'परुषाः' कर्कशाः अल्पसत्त्वैर्दुःखेनाधिसह्यन्ते, ततश्च असहमानाः लज्जां त्यक्त्वा अश्लाघामङ्गीकृत्य पुनर्गृहवासमाश्रयन्ते, रणशिरसि शरजालैः संवीताः हस्तिन इव भङ्गमुपयान्ति 'क्लीबाः' असमर्था—अवशाः कर्मायत्ताः पुनर्गृहं गच्छन्तीति, ब्रवीमिति पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इत्युपसर्गपरिज्ञायाः प्रथमोद्देशकः समाप्तः ।

अथ द्वितीयः समारभ्यते, तथाहि—उपसर्गा द्विधा, अनुकूलाः प्रतिकूलाश्च, तत्र प्रथमोद्देशके प्रतिकूलाः प्रतिपादिताः, अथ द्वितीये अनुकूलाः प्रतिपाद्यन्ते, तत्रेयमादिगाथा—

अहिमे सुहुमा संगा, भिक्खूणं जे दुरुत्तरा । जत्थ एगे विसीयंति, न चयंति जवित्तए ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ (?) अथानन्तरं एते सूक्ष्माः सङ्गाः अनुकूलाः, यथा प्रतिकूलाः शरीरव्यथाकारिणस्ते बादरा अभिधीयन्ते, तथा इमे आन्तराश्चेतोविकारकारिणः 'सङ्गाः' मातापितादिसम्बन्धाः 'भिक्षूणां' साधूनामपि 'दुरुत्तरा' दुर्लङ्घ्या, प्रायो

गंतुं ताय ! पुणो गच्छे, ण तेणासमणो सिया । अकामगं परिक्कम्म, को ते वारेउ मरिहई ? ॥७॥

व्याख्या–हे तात ! गृहं गत्वा पुनरागच्छेः संयमाय, एकवारं गृहगमनेन अश्रमणो न भविष्यसि 'अकामकं' गृहव्यापारेच्छारहितं स्वमनोरुच्या अनुष्ठानं कुर्वन्तं कस्ते वारयिता ? यदिवा अकामगं–वृद्धावस्थायां मदनेच्छारहितं पुनः संयमाय गच्छन्तं कस्त्वां 'निवारयितुं' निषेधयितुमर्हति ? को वारयिष्यतीति गाथार्थः ॥ ७ ॥ अन्यच्च

जं किं चि अणगं तात !, तं पि सव्वं समीकतं । हिरण्णं ववहाराई, तं पि दाहामु ते वयं ॥ ८ ॥

व्याख्या–'तात' पुत्र ! यत्किमपि त्वदीयं ['अणगं'ति] 'ऋणं' देयद्रव्यमासीत्तत्सर्वमस्माभिः सम्यग्विभज्य समीकृतं, यदि वा 'समीकृतं' सुदेयत्वेन व्यवस्थापितं, पुनर्यत्किञ्चिद् हिरण्यं व्यवहारादाबुपयुज्यते तत्सर्वं वयं दास्यामो, निर्द्धनोऽहमिति मा कृथा भयमिति गाथार्थः ॥ ८ ॥ उपसंहारार्थमाह–

इच्चेव णं सुसेहंति, कालुणीयं समुट्ठिया । विबद्धो नायसंगेहिं, ततोऽगारं पहावई ॥ ९ ॥

व्याख्या–इत्येवं पूर्वोक्तया नीत्या मातापित्रादयः करुणामुत्पादयन्तः स्वयं वा दैन्यमुपस्थितास्तं प्रव्रजितं–'सुसेहंति'त्ति सुष्ठु शिक्षयन्ति–व्युद्ग्राहयन्ति, स चापरिणतधर्माऽल्पसत्त्वो ज्ञातिसङ्गैर्विबद्धो–मातृपितृपुत्रकलत्रादिमोहितः प्रव्रज्यां परित्यज्य 'अगारं'गृहं प्रति धावतीति गाथार्थः ॥ ९ ॥ किञ्चान्यत्–

जहा रुक्खं वणे जायं, मालुया पडिबंधई । एवं णं पडिबंधंति, णातयो असमाहिणा ॥ १० ॥

व्याख्या-[यथा] अटव्यां जातं वृक्षं 'मालुया'वल्ली 'प्रतिबध्नाति' वेष्टयति, तथा 'ज्ञातयः' स्वजनास्तं यतिं असमाधिना प्रतिबध्नन्ति, ते ज्ञातयस्तथा तथा कुर्वन्ति यथा यथा साधोरसमाधिरुत्पद्यत + इति गाथार्थः ॥ १० ॥

विबद्धो नातिसंगेहिं, हत्थी वा वि नवग्गहे । पिट्ठतो परिसप्पंति, सूयगोव्व अदूरए ॥ ११ ॥

व्याख्या-'विबद्धो'बद्धः-परवशीकृतः [ज्ञातिसङ्गैः-मातापित्रादिसम्बन्धैः] 'ज्ञातयः' सगीनाः सर्वमनुकूलमनुतिष्ठन्तस्तथा धृतिमुत्पादयन्ति यथा हस्ती नवीनधृतो धृत्युत्पादनार्थमिक्षुशकलैरुपचर्यते, एवमसावपि साधुः सर्वानुकूलैरुपायैरुपचर्यते । दृष्टान्तान्तरमाह-यथा नवप्रसूता गौर्निजवत्सकस्य स्नेहबद्धा 'अदूरगा' समीपवर्तिनी सती पृष्टत एव 'परिसर्पति' गच्छति, तथा ते स्वजनास्तमुत्प्रव्रजितं पुनर्जातमिव [मन्यमानाः] पृष्टतोऽनुसर्पन्तीति गाथार्थः ॥ ११ ॥ सङ्गदोषदर्शनायाह—

एते संगा मणूसाणं, पाताला व अतारिमा । कीवा जत्थ य किस्संति, नायसंगेहि मुच्छिया ॥१२॥

व्याख्या—एते पूर्वोक्ताः 'सङ्गाः' स्वजनसम्बन्धाः कर्मबन्धहेतवः, मनुष्याणां 'पाताला इव' समुद्रा इव 'अतारिमा' दुस्तराः, अल्पसत्त्वैर्दुःखेनातिलङ्घ्यन्ते, येषु सङ्गेषु 'क्लीबाः' कातराः क्लेशमनुभवन्ति-संसारे दुःखभागिनो भवन्ति, ज्ञातिसङ्गैर्मूर्च्छिताः-गृद्धाः सन्तो न चिन्तयन्त्यात्मानं संसारान्तर्वर्त्तिनमिति गाथार्थः ॥ १२ ॥ अपि च—

तं च भिक्खू परिन्नाय, सव्वे संगा महासवा । जीवियं नावकंखिज्जा, सोच्चा धम्ममणुत्तरं ॥ १३ ॥

+ " यदुक्तं-अमित्तो मित्तवेसेण, कंठे घेत्तूण रोयइ । मा मित्ता ! सोग्गइं जाह, दोवि गच्छामु दुग्गइं ॥१॥ " इति हर्ष०

त्वया संयममनुष्ठितं साम्प्रतं गृहवासे वसतो नानाविधैर्विषयोपकरणैर्भोगान् भुक्तवतस्तव न किमपि दूषणं, एव साधुं भोगैर्निमन्त्रयन्ति–भोगबुद्धिं कारयन्ति, यथा 'नीवारेण' व्रीहिविशेषकणदानेन शूकरं कूटके + प्रवेशयन्ति, एवं साधुमपि प्रलोभयन्तीति गाथार्थः ॥ १९ ॥ अथोपसंहारार्थमाह—

चोइया भिक्खुचरियाए, अचयंता जवेत्तए । तत्थ मंदा विसीयंति, उज्जाणंसि व दुब्बला ॥ २० ॥

व्याख्या—'भिक्षुचर्या' दशविधचक्रवालसामाचारी, तया सीदन्तः–तत्करणं प्रति पौनःपुन्येन प्रेर्यन्ते, ततः प्रेरिताः सन्तस्तत्प्रेरणां दीयमानां शिक्षां अशक्नुवन्तः कर्त्तुं, संयमानुष्ठानेन आत्मानं यापयितुमसमर्थाः सन्तस्तत्र संयमे 'मन्दाः' जडा 'विषीदन्ति' शीतलविहारिणो भवन्ति, संयमं त्यजन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह–'उज्जाणंसि'त्ति उद्यानशिरसि–महाविषमे पथि शकटभारे योत्रिता दुर्बला 'उक्षाणो' वृषभाः ग्रीवामधःकृत्वा नीचैः पतित्वा तिष्ठन्ति, नोत्सहन्ते तं शकटभारमुद्वोढुं, तथा साधवोऽपि पञ्चमहाव्रतभारभग्ना एके कण्डरीकादिवत्संयमधुरमुत्सृज्य दूरे भवन्तीति गाथार्थः ॥२०॥ किञ्च—

अचयंता व लूहेणं, उवहाणेण तज्जिया । तत्थ मंदा विसीयंति, उज्जाणंसि जरग्गवा ॥ २१ ॥

व्याख्या—'रूक्षेण' संयमेन आत्मानं निर्वाहयितुमशक्नुवन्तः, तथा 'उपधानेन' बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नेन तपसा 'तर्जिताः' बाधिताः परीषहैश्च जिता एके अल्पसत्त्वाः संयमे विषीदन्ति । 'उद्यानशिरसि' उद्वङ्कमस्तके × दुर्बलो गौरिव,

+ पिञ्जरे । × अतिविषमाध्वनि ।

महाविषमे पथि यूनोऽपि अवसीदनं सम्भाव्यते, किम्पुनर्जरद्गवस्य ! तथाऽऽवर्त्तैरुपसर्गितानां मन्दानां साधूनामवसीदनं युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ २१ ॥

एवं निमंतणं लध्धुं, मुच्छिया गिद्ध इत्थिसु। अज्झोववन्ना कामेहिं, चोइज्जंता गया गिहं ति ।२२। त्तिबेमि·

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामभोगेषु निमन्त्रिताः मूर्च्छिताः धनकनकादिषु तथा स्त्रीषु गृद्धाः दत्तावधाना रमणीरागमोहिताः कामेषु अध्युपपन्नाः कामगतचित्ताः संयमेऽवसीदन्तोऽपरेणोद्युक्तविहारिणा ' शिक्षिताः ' संयमं प्रति-प्रोत्साह्यमाना अपि केऽपि गुरुकर्माणः संयमं परित्यज्य अल्पसत्त्वा गृहं गताः—गृहस्थीभूताः, इतिः परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

इत्युपसर्गपरिज्ञायां द्वितीयोद्देशकटीका समाप्ता।

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

जहा संगामकालम्मि, पिट्ठतो भीरु पेहति। वलयं गहणं नूमं, को जाणइ ? पराजयं ॥ १ ॥

व्याख्या—मन्दमतयो हि दृष्टान्तं विना न बुद्ध्यन्ते तेन पूर्वं दृष्टान्तः प्रतिपाद्यते, यथा कश्चिद्भीरुर्युद्धे समुपस्थिते पूर्वमेव परित्राणाय दुर्गादिकं विषमस्थानमवलोकयति, तदेवाह—' वलयं ' वलयाकारेण उदकवेष्टितं तथा ' गहनं ' धवादि-कण्टकिवृक्षैः परिच्छन्नं ' णूमं 'ति प्रच्छन्नं गिरिगुहादिकं नाशाय आत्मनो त्राणभूतं तथाविधं किञ्चित्स्थानं गवेषयति,

व्याख्या—ये महासत्त्वाः पुरुषाः 'ज्ञाताः' लोके प्रसिद्धिं प्राप्ताः सर्वेषां शूराणां 'अग्रेसराः' प्रधाना अभग्नविरुदं वहन्तः सङ्ग्रामे प्रविशन्तो न पराङ्मुखमवलोकन्ते, न नाशयोग्यं स्थानमन्वेषयन्ति, केवलमेवं चिन्तयन्ति—मरणादधिकं किम्भविष्यति ? परं भङ्गे यशोजीवितमेव याति, अतो मरणेऽपि य(श एव)शोऽपि (?) रक्ष्याम इति चिन्तयन्तीति गाथार्थः ॥ ६ ॥

एवं समुट्ठिए भिक्खू, वोसिज्जाऽगारबंधणं । आरंभं तिरियं कट्टु, अत्तत्ताए परिव्वए ॥ ७ ॥

व्याख्या—एवं महाशूरपुरुषदृष्टान्तेन साधुरपि संयमे सावधानः संयमयशोरक्षणायोद्यत अगारबन्धनं त्यक्त्वा 'आरम्भं' सावद्यानुष्ठानं तिर्यक्कृत्वा विहायेत्यर्थः, एतावता सर्वं गृहपाशबन्धनादि व्युत्सृज्य 'आत्मा' मोक्षस्तदर्थाय × यतेत, मोक्षाय सावधानो भवेदिति गाथार्थः ॥ ७ ॥

अध्यात्मविषीदनाधिकारो गतः, अथ परवादिवचनं द्वितीयमर्थाधिकारमधिकृत्याह—

तमेगे परिभासंति, भिक्खुयं साहुजीविणं । जे एवं परिभासंति, अंतए ते समाहिए ॥ ८ ॥

व्याख्या—एके असाधवोऽन्यतीर्थिकास्तं भिक्षुं साधुजीविनं—स्वाचारे प्रवर्त्तमानं परिभाषन्ते—साधुनिन्दां कुर्वन्तीत्यर्थः । ये च गोशालकमतीया दिगम्बरा वा एवंविधस्य साधोर्निन्दां कुर्वन्ति ते 'समाधेः' सम्यगनुष्ठानात् मोक्षाद्दूरे ज्ञेया इति गाथार्थः ॥ ८ ॥ अथ यच्च परिभाषन्ते तदाह—

× "आत्मत्वाय—शेषकर्मरहितत्वाय" इति हर्ष० ।

संबद्धसमकप्पा हु, अन्नमन्नेसु मुच्छिता । पिंडपातं गिलाणस्स, जं सारेह दलाह य ॥ ९ ॥

व्याख्या—ते परतीर्थिका एवं भाषन्ते, भो भिक्षवः ! यूयं 'सम्बद्धाः' गृहिणस्तत्समकल्पाः–गृहस्थसदृशा इत्यर्थः । कथं ? यथा गृहिणः परस्परमुपकारे वर्त्तन्ते, यथा माता पुत्रं पालयति तथा पुत्रोऽपि मातरमिति अन्योऽन्यं मूर्च्छिताः परस्परं परोपकारनिरतास्तथा भवन्तोऽपि गुरुशिष्याद्युपकारिणो गृहिवत्, यथा गृहिणः परस्परमुपकारिणो दानादिना, तथा यूयमपीति भावः । तदेव दर्शयति–पिण्डपातं ग्लानस्य 'सारेह' त्ति गवेषय, यथा–ग्लानोपकाराय आहारमानीय दद्ध्वं, एवं परस्परं, गुरोश्च वैयावृत्त्यं कुरुध्वं, एवं भवन्तो गृहस्थसमकल्पा इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

अथैतद्भाषिणां दोषदर्शनायाह—

एवं तुब्भे सरागत्था, अन्नमन्नमणुव्वसा । नट्ठसप्पहसब्भावा, संसारस्स अपारगा ॥ १० ॥

व्याख्या—एवं परस्परोपकारेण गृहस्था इव सरागस्थाः–सरागिणः, तथा अन्योन्यं 'वशमुपागताः' परस्परायत्ताः–मिथोऽधीनाः, यतयो हि न कस्याप्यधीना, निस्सङ्गतया स्वाधीना एव भवन्ति, अयं तु गृहिणामाचारो यत्परस्पराधीनत्वं, अत एव नष्टसत्पथसद्भावा यूयं सन्मार्गानभिज्ञाः, अतो न संसारपारगामिन इति गाथार्थः ॥ १० ॥

अयं पूर्वपक्षः, अस्य दूषणायाह—

अह ते परिभासेज्जा, भिक्खू मोक्खविसारए । एवं तुब्भे पभासंता, दुप्पक्खं चेव सेवह ॥ ११ ॥

ऽऽनीत तु कल्पते, साधोरभावे गृहिणाप्यानीय देयं ग्लानाय, कारणे न दोषः×, साधुसद्भावे दोष एवेति गाथार्थः ॥ १५ ॥

धम्मपन्नवणा एसा, सारंभाण विसोहिया । णउ एयाहिं दिट्ठीहिं, पुव्वमासि पगप्पियं ॥ १६ ॥

व्याख्या—या एषा धर्मदेशना भवदीया यतीनां दानादिना गृहिणा उपकर्त्तव्यं, इत्येषा देशना 'सारम्भाणां' गृहस्थाना विशोधिका, गृहिणा दानं देयं " गृही दानेन शुद्ध्यति " इति वचनात् । परन्तु यतिना दानं न देयं, यतेर्दानाधिकारो नास्ति, यतयः स्वकीयानुष्ठानेन शुद्धयन्ति, इत्येषा [या] भवदीया धर्मदेशना सा न भवदीयतीर्थकरेण प्ररूपिता, न भवत्तीर्थंकरेण प्ररूपितमिदं, यद्गृहस्थेनैव ग्लानावस्थायां यतेरुपकर्त्तव्यं, न तु यतिभिः परस्परमित्येवं सर्वज्ञैः पूर्व-मादौ प्ररूपितमासीदित्येषा भवद्देशना मिथ्या, यतो न सर्वज्ञा ईदृशमर्थं प्ररूपयन्ति, यथा भवन्त ईदृग्धर्मदेशनया प्ररूपयन्ति न तथा सर्वज्ञैः प्ररूपितमिति गाथार्थः ॥ १६ ॥

सव्वाहिं अणुजुत्तीहिं, अचयंता जवित्तए । ततो वायं णिराकिच्चा, ते भुज्जोवि पगब्भिया ॥ १७ ॥

व्याख्या—ते सर्वेऽपि गोशालकमतीया बोटिकाश्च सर्वाभिरप्यनुयुक्तिभिः स्वपक्षं यापयितुं—आत्मानं स्वपक्षे स्थापयितुं 'अचयंता' अशक्नुवन्तः, ततो वादं निराकृत्य भूयोऽपि प्रगल्भिताः सन्तो धृष्टत्वं कुर्वन्ति, वादपरित्यागेऽपि धृष्टाः सन्त एवं भाषन्ते—अस्माक परम्परैव प्रमाणं, यदस्माकं गुरुपरम्परागतं तदेव श्रेयः प्रमाणं " पुराणं [शास्त्रं] मानवो धर्मः,

× ' कारणे सति श्रावकेणानीतमाहारादिर्ग्लानयतेः कल्पते ' इत्यक्षरघटना ।

साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि, न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ १ ॥" अत्र धर्मविधौ युक्तयो न विस्तार्यन्ते, युक्तिभिः किं प्रयोजनं ? इति गाथार्थः ॥ १७ ॥ अपि च—

रागद्दोसाभिभूतप्पा, मिच्छत्तेण अभिद्दुता । आउसे सरणं जंति, टंकणा इव पव्वयं ॥ १८ ॥

व्याख्या—तेऽन्यतीर्थिकाः रागद्वेषाभिभूता मिथ्यात्वेन अभिद्रुताः—सद्युक्तिभिर्वादं कर्त्तुं असमर्थाः आक्रोशवचनानि ब्रुवते तथा दण्डयष्ट्यादिभिश्च घ्नन्ति, यदा युक्तिभिरुत्तरं दातुमसमर्थास्तदा आक्रोशान् दण्डयष्ट्यादिभिश्च हननव्यापारं शरणतया श्रयन्ते, यष्टिमुष्टिप्रहारं कुर्वन्तीत्यर्थः। यथा 'टङ्कणा' म्लेच्छाः शस्त्रादिभिर्युद्धं कर्त्तुमसमर्थास्तदा पर्वतं शरणं कुर्वन्ति तथा तेऽपि दण्डयष्ट्यादिना हननव्यापारं शरणतया मन्यन्त इति गाथार्थः ॥ १८ ॥

बहुगुणप्पगप्पाइं, कुज्जा अत्तसमाहिए । जेणऽन्ने णो विरुज्झेज्जा, तेण तं तं समायरे ॥ १९ ॥

व्याख्या—बहवो गुणाः स्वपक्षसिद्धि–परदोषोद्भावनादयो माध्यस्थ्यादयो वा प्रकल्पन्ते–प्रादुर्भवन्ति आत्मनि येषु अनुष्ठानेषु तानि बहुगुणप्रकल्पान्याश्रयन्ते साधवः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनादीनि माध्यस्थ्यवचनप्रकाराणि [वा] भाषन्ते तेषां बोधार्थं, न पुनर्वाक्कलहादिकं कुर्वते आत्मसमाधये, यथा स्वपरयोश्चित्तसमाधिः स्यात्तथा वक्तव्यं, न परदुःखोत्पादकं वचो भाषणीयं साधुभिः, युक्त्यैव बोधयन्तीति भावः, न च ते आक्रोशपरानप्यात्मनाऽऽक्रोष्टव्याः, एवं च चिन्तयेत्तद्यथा–" आक्कोसहणणमारण–धम्मब्भंसाण बालसुलभाणं । लाभं मन्नइ धीरो, जहुत्तराणं अभावम्मि

आसिले देविले चेव, दीवायणमहारिसी । पारासरे दगं भोच्चा, बीयाणि हरियाणि य ॥ ३ ॥

व्याख्या—एते सर्वेऽपि ऋषयः उदकेन बीजकाय-हरितकायपरिभोगादेव सिद्धिं प्राप्ता इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

एते पुव्वमहापुरिसा, आहिता इह संमया । भोच्चा बीओदगं सिद्धा, इति मेयमणुस्सुयं ॥ ४ ॥

व्याख्या—एते पूर्वोक्ता महापुरुषाः बीजसचित्तोदकपरिभोगात्सिद्धिं प्राप्ताः, एवं कुतीर्थिका अथवा सुखशीलाः स्वयूथ्याः पार्श्वस्थादयो भाषन्ते-यथाऽस्माभिर्भारतपुराणादौ श्रुतं तथा वयमप्येवमेव सिद्धिं साधयिष्यामः इति गाथार्थः ॥ ४ ॥

तत्थ मंदा विसीयंति, वाहच्छिन्ना व गद्दभा । पिट्ठतो परिसप्पंति, पिट्ठसप्पी व संभमे ॥ ५ ॥

व्याख्या—ईदृशं कुश्रुत्युपदेशं श्रुत्वा मन्दा 'विषीदन्ति' संयमे भग्नचित्ता जायन्ते, न पुनरेवं विदन्ति-यद्बीजोदकसचित्तपरिभोगात् सिद्धिर्न जायते, सिद्धिस्तु जातिस्मरणादिना सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रावाप्त्या च जायते, मरुदेवास्वामिनी-भरत-पृथ्वीचन्द्रगुणचन्द्र-वल्कलचीरिप्रभृतीनामिव, नहि शीतोदक-बीजाद्युपभोगेन जीवोपमर्दप्रायेणानुष्ठानेन कर्मक्षयो जायते । विषीदने दृष्टान्तमाह-'वाहो' भारस्तेन 'छिन्ना' स्त्रुटिता रासभा इव, यथा रासभा अर्द्धपथ एव भारमुत्सृज्य निपतन्ति, तथा तेऽपि संयमभारं विहाय शीतलविहारिणो भवन्ति । पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह-यथा भग्नगतयो मनुष्या अग्न्यादिसम्भ्रमे व्याकुलाः नश्यतां मानवानां पृष्ठपरिसर्पिणो भवन्ति, नाग्रगामिनः स्युः, अपितु अग्न्यादिसम्भ्रमे विनश्यन्ति, एवं तेऽपि संयमे शिथिलाः सन्तो मोक्षं प्रति प्रवृत्ता अपि न मोक्षङ्गतयो भवन्ति, अनन्तमपि कालं संसारे

पर्यटन्तीति गाथार्थः ॥ ५ ॥ अथ मतान्तरमाह—

इहमेगे उ भासंति, सातं सातेण विज्जती । जे तत्थ आरियं मग्गं, परमं च समाहियं ॥ ६ ॥

व्याख्या—इह एके शाक्यादयः स्वयूथ्या वा लोचादिना पीडिता एवं भाषन्ते, किं तदित्याह–' सातं ' सुखं सातेनैव स्यात्, एतावता को भावः ? सुखेनैव सुखावाप्तिर्जायते, यत उक्तं–" सर्वाणि सत्त्वानि सुखे रतानि, सर्वाणि दुःखाच्च समुद्विजन्ते । तस्मात्सुखार्थी सुखमेव दद्यात्, सुखप्रदाता लभते सुखानि ॥ १ ॥ " यतः कारणानुरूपं कार्यमुत्पद्यते, यथा शालिबीजाच्छाल्यङ्करो, न यवाङ्करः, तथा सुखात्सुखं दुःखाद्दुःखं, न च लोचादिकष्टान्मुक्तिरिति, एवं ये स्वयूथ्याः शाक्यादयो वा भाषन्ते ते आर्यमार्गं सर्वज्ञभाषितं परिहरन्ति, तथा परमं च समाधिं ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकं ये त्यजन्ति ते अज्ञा–मूढमतयो भवोदधौ पर्यटन्तीति गाथार्थः ॥ ६ ॥

मा एयमवमन्नंता, अप्पेणं लुंपहा बहुं । एतस्स अमोक्खाए, अओहारिव्व झूरह ॥ ७ ॥

व्याख्या—एनमार्यमार्गं सर्वज्ञभाषितं ' सुखं सुखेनैव जायत ' इति भाषमाणा मोहमोहिताः भो तीर्थिकाः ! यूयं ' अवमन्यमानाः ' सर्वज्ञभाषितं मार्गं परिहरन्तः अल्पेन सांसारिकसुखेन बहुं परमार्थसुखं मोक्षाख्यं मा लुम्पथ–मा विध्वंसथ, एवंविधस्यासत्पक्षस्य ' अमोक्षे ' अपरित्यागे अयोवाहकपुरुषवज्झूरयिष्यथ, यथा लोहवाहकः अपान्तराले रूप्यसुवर्णरत्नादिलाभेऽपि दूरमानीतमिति कृत्वा लोहं नोज्झितवान्, पश्चात्स्वस्थानं प्राप्तं अल्पलाभे आत्मानं पश्चात्तापेन दह्यमानो निनन्द

मूर्च्छिता भवति, सर्वासु तिर्यग्जातिषु गड्डरिकाया अपत्यस्नेहो महान् भवति, यथा किल सर्वपशूनामपत्यानि निरुदके कूपे अपत्यस्नेहपरीक्षार्थं क्षिप्यन्ते, तत्र चापरा मातः स्वकीयस्तनन्धयशब्दाकर्णनेऽपि कूपतटस्था रुदन्त्यस्तिष्ठन्ति, उरभ्री त्वपत्यस्नेहेनान्धा अपायमनपेक्ष्य तत्रैवात्मानं क्षिप्तवतीत्यतोऽपरपशुभ्यः स्वापत्ये मूर्च्छिता भवति, तथा तेऽपि पार्श्वस्थादयो विषयेषु मूर्च्छिता इति गाथार्थः ॥ १३ ॥

अथ तेषां दोषं दर्शयति—

अणागयमपस्संता, पच्चुप्पन्नगवेसगा । ते पच्छा परितप्पंती, खीणे आउम्मि जोव्वणे ॥ १४ ॥

व्याख्या—कामभोगेभ्यो ये न निवृत्तास्ते आगामिनि काले नरकादिषु महद्दुःखमपश्यन्तस्तथा 'प्रत्युत्पन्नं' वर्त्तमानमेव वैषयिकं सुखाभासं गवेषयन्तो नानाविधैरुपायैर्भोगान् प्रार्थयन्त पश्चाद् गते यौवने क्षीणे च स्वायुषि परितप्यन्ते—पश्चात्तापं विदधति, यतः—" खीरंति जाइजुव्वण-मएण अवियारिऊण कज्जाइं । वयपरिणामे सरियाइं, ताइं हियए खुडुक्कंति ॥ १ ॥ " किञ्च—" हतं मुष्टिभिराकाशं, तुषाणां खण्डनं कृतम् । यन्मया प्राप्य मानुष्यं, सदर्थे नादरः कृतः ॥ २ ॥ " [इति गाथार्थः ॥ १४ ॥] ये तु द्राक्षामिव बालत्वेऽपि मधुरा विवेकिनस्तपश्चरणादि कुर्वन्ति न ते पश्चाच्छोचन्तीति दर्शयति—

जेहिं काले परिक्कंतं, न पच्छा परितप्पए । ते धीरा बंधणुम्मुक्का, नावकंखंति जीवियं ॥ १५ ॥

व्याख्या—यैर्विवेकिभिः ' काले ' धर्मार्जनावसरे ' पराक्रान्तं ' धर्मोद्यमो विहितस्ते ' पश्चात् ' मरणकाले न परितप्यन्ते-न शोचन्ते, ये च बाल्यात्प्रभृति विषयेभ्यो निवृत्तास्ते धीरा ' बन्धनेन ' स्नेहरागेण मुक्ता असंयमजीवितं नाऽवकांक्षन्ति, अथवा जीविते मरणे वा निस्पृहाः संयमोद्यममतयो भवन्तीति गाथार्थः ॥ १५ ॥ अन्यच्च—

जहा नई वेयरणी, दुत्तरा इह संमता । एवं लोगंसि नारिओ, दुत्तरा अमईमया ॥ १६ ॥

व्याख्या—यथा सर्वनदीभ्यो वैतरणी दुस्तरा ' सम्मता ' सर्वजगत्प्रसिद्धा चैषा वार्ता, तथा लोके नारी निर्विवेकिभिः पुरुषैः दुस्तरा-दुर्लङ्घनीया ज्ञातव्येति गाथार्थः ॥ १६ ॥

जेहिं नारीण संजोगा, पूयणा पिट्ठतो कता । सव्वमेयं निराकिच्चा, ते ठिया सुसमाहिए ॥१७॥

व्याख्या-यैर्महासत्त्वैर्नारीणां संयोगाः परित्यक्ताः, तथा तत्सङ्गार्थमात्मनः पूजना-वस्त्रालङ्कारमाल्यादिभिर्विभूषा 'पृष्ठतः कृता' परित्यक्ता ' सर्वमेतत् ' स्त्रीसङ्गविभूषादिकं क्षुत्पिपासाद्यनुकूलप्रतिकूलोपसर्गादिकं च निराकृत्य, महापुरुषसेवितं पन्थानमाश्रिताः, सुसमाधिना-स्वस्थचित्तवृत्तिरूपेण व्यवस्थिता ज्ञेया इति गाथार्थः ॥ १७ ॥ परीषहजयस्य फलमाह—

एए ओघं तरिस्संति, समुद्दं ववहारिणो । जत्थ पाणा विसन्नासि, किच्चंति सयकम्मुणा ॥ १८ ॥

व्याख्या—एते अनन्तरोक्तपरीषहोपसर्गजेतारः ' ओघं ' संसारं दुस्तरमपि तरिष्यन्ति, यथा व्यवहारिणो यानपात्रेण समुद्रं तरन्ति, ' यत्र ' भावौघे-संसारसागरे प्राणिनः स्त्रीविषयसङ्गाद्विषण्णाः सन्तः ' कृत्यन्ते ' छिद्यन्ते स्वकृतेन

अथ स्त्रीपरिज्ञाख्यं चतुर्थमारभ्यते ॥

प्राक्तने अध्ययने अनुकूलाः प्रतिकूला उपसर्गाः प्रतिपादितास्तेष्वपि स्त्रीपरीषहो दुर्जयः, अतस्तज्जयार्थमिदं स्त्रीपरीषहाध्ययनं प्रारभ्यते । तत्रेयमादिगाथा ॥

जे मायरं च पियरं च, विप्पजहाय पुव्वसंजोगं। एगे सहिते चरिस्सामि, आरतमेहुणो विवित्तेसी ॥ १ ॥

व्याख्या—यो भिक्षुर्मातापित्रादीनां पूर्वसंयोगं श्वशुरादीनां च पश्चात् संयोगं त्यक्त्वा, ज्ञानदर्शनचारित्रसहितः संयमं पालयिष्ये, एवं कृतप्रतिज्ञः चरिष्यामि, कथम्भूतो भिक्षुः–'आरतमेथुनो' विरतमैथुनः 'विवत्तेसी' स्त्रीपशुपण्डकरहितोपाश्रयं गवेषयन् विचरतीति गाथार्थः ॥ १ ॥

एवंविधस्यापि साधोरविवेकिस्त्रीजनाद्यद्भवति, तदाह ।

सुहुमेणं तं परक्कम्म, छन्नपएण इत्थिओ मंदा।
उवायं पि ताउ जाणंसु, जहा लिस्संति भिक्खुणो एगे ॥ २ ॥

व्याख्या—'तं' महापुरुषं साधुं 'सूक्ष्मेण' अपरकार्यमिषेण 'छन्नपदेन' छद्मना–कपटजालेन 'पराक्रम्य' तत्समीपमागत्य, स्त्रियो नानाविधकपटशतपूरिताः साधुसमीपमागत्य संयमाद्ध्वंसयन्ति । 'मन्दा' मायाविन्यः उपायमपि जानन्ति येनोपायेन साधुः संयमाद्भ्रश्यति । एवंविधाः स्त्रियः हावभावविभ्रोकवत्य उपसाधुमागत्य उपविशन्ति, तथा

भाषन्ते मायाप्रधाना विलासवचनानि, यथा मागधिकावचनैः कूलवालकवत्साधुः संयमाद्भ्रंशमुपयातीति गाथार्थः ॥ २ ॥

अथ तानेव सूक्ष्मविप्रतारणोपायान् दर्शयितुमाह—

पासे भिसं णिसीयंति, अभिक्खणं पोसवत्थं परिहिंति ।
कायं अहे वि दंसंति, बाहुमुद्धत्तु कक्खमणुव्वजे ॥ ३ ॥

व्याख्या—विश्रम्भमुत्पादनार्थं पार्श्वं समागत्य निषीदन्ति । साधुप्रतारणार्थं + परिधानं शिथिलीकृत्य पुनर्निबध्नन्ति । तथा अधःकायमूर्वादिकमनङ्गोद्दीपनाय दर्शयन्ति–प्रकटयन्ति । तथा 'बाहुमुद्धृत्य' कक्षामादर्श्य अनुकूलं साध्वभिमुखं व्रजेदिति गाथार्थः ॥ ३ ॥

सयणासणेहिं जोग्गेहिं, इत्थीओ एगया निमंतंति । एताणि चेव से जाणे, पासाणि विरूवरूवाणि ॥४॥

व्याख्या—काचित् स्त्री शयनासनैः एकदा सस्नेहवचनैर्निमन्त्रयति, तदा स साधुः तानि शयनासनानि 'विरूपरूपं' नानाप्रकारं 'पाशं' बन्धनस्थानं जानाति, यद्यत्र एतद्वचनैरुपविष्टस्तदा पाशे पतित एवेति चिन्तयतीति गाथार्थः ॥ ४ ॥

नो तासु चक्खुं संधिज्जा, नो विय साहसं समभिजाणे । णो सहियंपि विहरेज्जा, एवमप्पा सुरक्खिओ होज्जा॥

व्याख्या—साधुर्नो तासु स्त्रीषु चक्षुः सन्धयेत्–न तासु सम्मुखं विलोकयेत्–न तद्दृष्टौ दृष्टिं निवेशयेत् न च साहसम-

+ 'अभीक्ष्णं' अनवरत 'पोषवस्त्रं'।

तम्हा उ वज्जए इत्थी, विसलित्तं व कंटगं नच्चा । ओए कुलाणि वसवत्ती, आघाति ण से वि निग्गंथे ॥११॥

व्याख्या—यस्माद्विपाककटुकाः स्त्रियस्तस्माच्चा विषलिप्तकण्टकवद्दूरतस्त्यजेत् । यथा विषकण्टको भग्नः सन्ननर्थं जनयति तथा स्त्रियोऽप्यनर्थहेतव इति मत्वा दूरतस्त्यजेत् । तथा ओज-एकोऽद्वितीयः सन् कुलानि-गृहिणां गृहाणि गत्वा स्त्रीवशवर्त्ती अवेलायां धर्मकथां करोति, सोऽपि न निर्ग्रन्थः-निषिद्धाचरणसेवनेन न सम्यक् प्रव्रजितः, कदाचित् कारणे धर्मोपदेशं दातुं याति तदा द्वितीयं साधुं सहायं कृत्वा याति, तदभावे एकाक्यपि बहुपरिवारवृतायाः पुरः स्त्रीनिन्दाविषयजुगुप्साप्रधानं वैराग्योत्पादकं विधिना धर्मं कथयेदपीति गाथार्थः ॥ ११ ॥

जे एयं उंछं अणुगिद्धा, अन्नयरा हुंति कुसीलाणं । सुतवस्सिए वि से भिक्खू, नो विहरे सहणमित्थीसु ॥१२

व्याख्या—ये भिक्षवः एतत् 'उञ्छ' गर्हणीयं स्त्रीसम्बन्धादिकं एकाकिनी स्त्रीपुरो धर्मकथनादिकं वा, तं प्रति ये 'गृद्धा' आसक्तास्ते 'कुशीलानां' पार्श्वस्थादिपञ्चप्रकाराणा मध्ये अन्यतरा भवन्ति, तेऽपि पार्श्वस्थादिमध्ये गण्यन्ते । अतः 'सुतपस्व्यपि' महातपा अपि स्त्रीभिः सह न विहरेत्, ज्वलिताङ्गारवद्दूरतः स्त्रियो वर्जयेत्, स इति भिक्षुः, णमिति वाक्यालङ्कारे इति गाथार्थः ॥ १२ ॥

अवि धूयराहिं सुण्हाहिं, धातीहिं अदुव दासीहिं । महतीहिं वा कुमारीहिं, संथवं न कूज्जा से अणगारे॥१३

व्याख्या—'दुहितृभिरपि' सुताभिः, सह न विहरेत्, तथा स्नुषाभिः, तथा पञ्चप्रकाराः धात्र्यो जननीकल्पास्ताभिश्च

साकमेकान्ते न स्थेयं। किं बहुना ?-या 'दास्यः' कर्मकर्यस्ताभिः सह संसर्गं परिहरेत्। महतीभिर्लघ्वीभिर्वा कुमारीभिः सह सम्पर्कं सोऽनगारो न कुर्यात् "मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा, न विविक्तासनो भवेत्। बलवानिन्द्रियग्रामः, पण्डितोऽप्यत्र मुह्यति ॥ १ ॥" "जंइ वि न से वयभंगो, तहवि कुसंगाओ होइ अववाओ। दोस-निहालणनिउणो, सव्वो पायं जणो जेण ॥ २ ॥" तेन तत्संसर्गः सर्वथा त्याज्य एवेति गाथार्थः ॥ १३ ॥

अदु णाइणं च सुहीणं वा, अप्पियं दट्ठु एगता होंति। गिद्धा सत्ता कामेहिं, रक्खणपोसणे मणुस्सोसि? ॥१४

व्याख्या-एकान्ते योषिता सार्द्धमनगारमेकदा दृष्ट्वा ज्ञातीनां सुहृदां च मनसि अप्रियं भवति, एवम्भूतो मलिनांशुको भिक्षा-भोज्यप्यनया सह निर्ह्रीकस्तिष्ठति "मुण्डं शिरो वदनमेतदनिष्टगन्धं, भिक्षाटनेन भरणं च हतोदरस्य। गात्रं मलेन मलिनं गतसर्वशोभं, चित्रं तथापि मनसो मदनेऽस्ति वाँछा ॥१॥" ततश्च तं भिक्षुं योषिद्वदनावलोकनासक्तं दृष्ट्वा एवं भाषन्ते-भो भिक्षो! त्वमस्याः स्त्रियो[रक्षणपोषणे] मनुष्योऽसि-पतिरसि ? यत्त्वमनया सार्द्धं विमुक्ताऽन्यव्यापारस्तिष्ठसि एषापि त्वया सार्द्धमेकाकिन्यहर्निशं परित्यक्तसर्वव्यापारा तिष्ठति। एवं लोकनिन्दा स्यादिति गाथार्थः ॥१४॥ किञ्चान्यत्-

समणंपि दट्ठुदासीणं, तत्थ वि ताव एगे कुप्पंति। अदुवा भोयणेहिं णत्थेहिं, इत्थीदोससंकिणो होंति ॥१५

व्याख्या—श्रमणं उदासीनमपि-रागद्वेषविगमान्मध्यस्थमपि [रहसि] स्त्रिया सहालापं कुर्वाणं दृष्ट्वा एके तावत्

---

१ यद्यपि न तस्य व्रतभङ्गस्तथापि कुसङ्गाद्भवत्यपवादः। दोषनिभालननिपुणः सर्वः प्रायो जनो यस्मात् ॥ १ ॥

पापो मायावी परेण 'आदिष्टः' शिक्षितः सन् 'बालो' मूढः आत्मानं श्लाघमानोऽकार्यमपलपति, वदति च यथा—नाहमीदृशमकार्यं करिष्ये, इत्येवं धाष्ट्यात्प्रकत्थते । तथा पुनरपि केनापि हितेन प्रोक्तं—भो महाभाग ! 'वेयाणुवीइ' त्ति वेदः-पुंवेदोदयस्तस्यानुवीचिरानुकूल्यं—मैथुनाभिलापं मा कार्षीरिति, एवं केनापि शिक्षिते 'ग्लायति' ग्लानिमुपयाति, × शृणोत्यपि न, मर्मविद्धो वा सखेदमिव भाषते इति गाथार्थः ॥ १९ ॥

ऊसिया वि इत्थिपोसेसु, पुरिसा इत्थिवेदखेदन्ना । पन्नासमन्निया वेगे, नारीणं वसं उवकसंति ॥२०॥

व्याख्या—ये पुरुषाः स्त्रीपोषकानुष्ठानविशेषेषु उषिताः भुक्तभोगिनोऽपि 'स्त्रीवेदखेदज्ञाः' स्त्रीवेदो मायाप्रधानः, स्त्रियो हि मायावत्य अप्रधानभूताः, एवं जानन्तोऽपि 'प्रज्ञासमन्विता' बुद्धिवन्तोऽपि [एके] पुरुषाः मोहोदयात् स्त्रीणां वशे वर्त्तन्ते । किमुक्तं भवति ? एके पुरुषाः बहुशो भुक्तभोगा अपि 'स्त्रियो हि संसारहेतवः कारणं परमं' एवं जानन्तोऽपि मोहोदयात्पुनरपि स्त्रीणां वशे पतन्ति, ताः यत्कथयन्ति तत् किङ्करा इव कुर्वन्ति इति गाथार्थः ॥ २० ॥

अथेहलोकेऽपि स्त्रीसम्बन्धविपाकं दर्शयितुमाह—

अवि हत्थपायछेदाय, अदुवा वद्धमंसउक्कत्ते । अवि तेयसाऽभितावणाइं, तच्छियखारसिंचणाइं च ॥२१

व्याख्या—कुशीलिनः पुरुषाः हस्तपादच्छेदादिकं प्राप्नुवन्ति, अथवा चर्ममांसोत्कर्त्तनमपि तैजसा—ऽग्निनाऽभितापनानि-

× श्रुतमश्रुतं विधत्त इति भावः, फ्र।।

स्त्रीसम्बन्धिभिः पुरुषैरुत्तेजितैः राजपुरुषैर्भटित्रिकाण्यपि क्रियन्ते पारदारिकास्तथा वास्यादिना तक्षयित्वा क्षारोदकसेचनानि च प्रापयन्तीति गाथार्थः ॥ २१ ॥ अपि च—

अदु कण्णनासच्छेज्जं, कंठच्छेदणं तितिक्खंती। एत्थ पावसंतत्ता, न य बिंति पुणो न काहिंति ॥२२

व्याख्या—पारदारिकाः स्वकृतदुष्कृतेन कर्णनासाछेदादिकं प्राप्नुवन्ति, दुस्सहां विडम्बनामस्मिन्नेव जन्मनि स्वकृतपापकर्मोदयाः सन्तप्ता नरकातिरिक्तां वेदनामनुभवन्ति, न पुनरेवंविधमकृत्यं न करिष्याम इत्येवं विरतिं कुर्वन्ति, गुरुकर्म्माणो हि एवविधां विडम्बनां प्राप्नुवन्तोऽपि न विरतिं प्रतिपद्यन्त इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

सुतमेयमेवमेगेसिं, इत्थीवेदेत्ति हु सुअक्खायं। एवं पि ता वदित्ताणं, अदुवा कम्मुणा अवकरिंति ॥२३

व्याख्या—एतत् पूर्वोक्तं स्त्रीमङ्गतिफलं+ गुरुसमीपे श्रुतं लोकतो वा यत् स्त्रियो निर्विवेकिन्यो निस्त्रपा दुर्विज्ञेयचित्ताः

+ " श्रुत–मुपलब्धं गुर्वादेस्सकाशाल्लोकतो वा एतदिति–यत्पूर्वमाख्यातं, तद्यथा–दुर्विज्ञेयं स्त्रीणां चित्तं, दारुणः स्त्रीसम्बन्धविपाकस्तथा चपलस्वभावाः स्त्रियो दुष्प्रतिचारा अदीर्घप्रेक्षिण्यः प्रकृत्या लघ्व्यो भवन्त्यात्मगर्विताश्चेत्येवमेकेषा स्वाख्यातं भवति, लोकश्रुतिपरम्परया चिरन्तनाख्यासु वा परिज्ञातं भवति, तथा स्त्रियं यथावस्थितस्वभावतस्तत्सबन्धविपाकतश्च 'वेदयति' ज्ञापयतीति स्त्रीवेदो–वैशिकादिकं स्त्रीस्वभावाविर्भावकं शास्त्रमिति। ×××× किञ्च–अकार्यमहं न करिष्यामीत्येवमुक्त्वाऽपि वाचा ' अदुव 'त्ति तथापि ' कर्मणा ' क्रिययाऽपकुर्वन्तीति–विरूपमाचरन्ति। यदि वाऽमतः प्रतिपद्यापि शास्तुरेवापकुर्वन्तीति।" वृहद्वृत्तौ।

बालस्स मंदयं बितियं, जं च कडं अवजाणई भुज्जो । दुगुणं करेई से पावं, पूयणकामी विसण्णेसी ॥ २९ ॥

व्याख्या—'बालस्य' अज्ञानिनोऽविवेकिनः एतद् द्वितीयं 'मन्दत्वं' बालत्वं, एकं तावदकार्यकरणेन चतुर्थव्रतभङ्गः कृतः, द्वितीयं तदपलपनेन मृपावादः, तदेव दर्शयति—असदाचरणं कृत्वा अपरेण पृष्टोऽपलपति—नैतन्मया कृतं, एवं स कृतापलपनेन द्विगुणं पापं करोति, किमर्थमपलपति ? पूजासत्कारकामी सन्, मा लोके अवर्णवादः स्यादित्यकार्यं प्रच्छादयति, स एवम्भूतो विषण्णो—असंयमस्तदन्वेपीति गाथार्थः ॥ २९ ॥ किञ्चान्यत्—

संलोकणिज्जमणगारं, आयगयं निमंतणेणाहंसु । वत्थं वा तायि ! पायं वा, अन्नं पाणगं पडिग्गहे ॥३०॥

व्याख्या—'संलोकनीयं' सुन्दराकारं सुरूपमनगारं दृष्ट्वा काश्चन स्वैरिण्यो 'निमन्त्रणेन' निमन्त्रणापूर्वमेवमाहु—रुक्तवत्यः—अहो त्रायिन् ! वस्त्रपात्रादिकं येनकेनचिद्भवतः प्रयोजनं तदहं सर्वं सम्पादयिष्यामि, मद्गृहमागत्य प्रत्यहं ग्राह्यमशनं पानकं भेषजादि, सर्वं भवते दास्यामीति गाथार्थः ॥ ३० ॥

नीवारमेयं बुज्झिज्जा, णो इच्छे अगारमागंतुं । बद्धे विसयपासेहिं, मोहमावज्जइ पुणो मंदे ॥३१॥ त्ति बेमि

व्याख्या—एतद्योषितां वस्त्रपात्रादिकृते निमन्त्रणं नीवारकल्पं 'बुध्येत' जानीयात्, यथा 'नीवारेण' भक्ष्यविशेषेण शूकरादिर्वशमानीयते, एवं निमन्त्रणेन साधुरपि वशमानीयते । अथोत्तमसाधुरपि स्त्रीनिमन्त्रणं नीवारकल्पं ज्ञात्वा तद्गृहं गन्तुं नेच्छेत् । यदि तद्गृहे गच्छति तदा विषयपाशैर्बद्ध्यते, ततो मोहावर्त्ते पतति ततः स्नेहपाशं त्रोटयितुम-

समर्थो दुःखी स्याच्चित्तव्याकुलत्वमागच्छति । किंकर्त्तव्यतामूढो भवति, पौनःपुन्येन ' मन्दो ' जडः । इतिः परिसमाप्तौ ब्रवीमीति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

॥ इति स्त्रीपरिज्ञायां प्रथमोद्देशकः समाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रारभ्यते ॥

ओए सदा न रज्जेज्जा, भोगकामी पुणो विरज्जेज्जा। भोगे समणाण सुणेह,जह भुंजते भिक्खुणो एगे॥१॥

व्याख्या—सुसाधुः ' ओज ' एकाकी, रागद्वेषरहितत्वात् ' सदा ' सर्वकालमनर्थखनिषु वनितासु न रज्येत । तथा यदि कदाचिन्मोहोदयाद्भोगाभिलाषी स्यात्तथापि परलोके इहलोके च महापायपरिभीत्या पुनस्ताभ्यो विरज्येत, भोगाभिलाष्यपि ज्ञानाङ्कुशेन उत्पथान्मनोद्विरदं निवर्त्तयेत् । तथा श्रमणानामपि भोगा इत्येतच्छृणुत यूयं, गृहिणामपि विडम्बनाः प्रायाः भोगाः यतीनां तु किं वाच्यं ? तथा भोगान् एके—श्रमणा अपुष्टधर्माणो विडम्बना प्रायान् भुञ्जते तथा शृणुत अग्रेतनोद्देशकगाथासूत्रेण वक्ष्यमाणेनेति गाथार्थः ॥ १ ॥

अह तं तु भेदमावन्नं, मुच्छितं भिक्खुं काममतिवट्टं। पलिभिंदिया णं तो पच्छा, पादमुद्धत्तु मुद्धे पहणंति॥

व्याख्या—अथ सा स्त्री ' तं ' भिक्षुं ' भेदमापन्नं ' चारित्राद्भ्रष्टं ज्ञात्वा ' कामगृद्धं ' आत्मवशवर्त्तिनं ज्ञात्वा, इत्थमित्थं मया तवोपकृतं, मया लज्जाधर्मादीन् परित्यज्य तव जगुप्सनीयस्य आत्मा दत्तः, त्वं पुनरकिञ्चित्कर इत्यादि यदा

विभूषिता सती वीणां वादयामि त्वत्पुरः-तवाग्रतः, तथा लोध्रं लोध्रकुसुमं च, तथा 'वेणुपलासियं' वंशमया काष्ठिका, सा दन्तैर्वामहस्तेन [वा] प्रगृह्य दक्षिणहस्तेन वीणावद्वाद्यते । तथौषधगुटिकां [तथाभूतां] आनय, येनाऽहमविनष्टयौवना सुखेन तिष्ठामीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

कुट्ठं अगरं तगरं च, संपिट्ठं सम्मं उसीरेण । तेल्लं मुहभिंजाए, वेणुफलाइं संनिधाणाए ॥ ८ ॥

व्याख्या— कुट्ठं [ति कुष्ठमुत्पलं] अगरं तगरं चानय, सुगन्धिद्रव्यं, एतच्च ' उसीरेण ' वालकेन पिष्टं सुगन्धि भवति । तथा तैलं लोध्रकुङ्कुमादिना संस्कृतं मुखाऽभ्यंगाय आनय, तेन मुखमभ्यक्तं कान्तिमान् जायते । 'वेणुफलाइं'ति वंशकरण्डकपेटिकादीनि वस्त्रादेः संनिधानं-व्यवस्थापनं, तदर्थमानयेति गाथार्थः ॥ ८ ॥

नंदीचुण्णगाइं पाहराहि, छत्तोवाणहं च जाणाहि । सत्थं च सूवच्छेयाए, आनीलं च वत्थं रयावेहि ॥९॥

व्याख्या—नन्दीचूर्णं तु द्रव्यसंयोगनिष्पादित ओष्ठम्रक्षणार्थं चूर्णविशेषस्तदानय, तथाऽऽतपे दृष्टितेजो रक्षणार्थं छत्रं तथा उपानहौ च ' अनुजानीहि ' आनय । तथा शस्त्रं चूल्हेत्रादि (?) पत्रशाकच्छेदनार्थं दात्रादि वा ढौकय । तथा वस्त्रं गुलिकादिना रञ्जय, यथाऽयं नीलं स्यात्, मञ्जिष्ठादिना वा रञ्जयेति गाथार्थः ॥ ९ ॥

सुफणिं च सागपागाए, आमलगाइं दगाहरणं च ।
तिलगकरणिमंजणसलागं, उसिणे विधूणयं विजाणाहि ॥ १० ॥

व्याख्या—'सुफणिं' स्थालीपिठरादिशाकपाकार्थमानय, आमलकानि स्नानार्थं पित्तोपशमाय [वा] अभ्यवहारार्थमानय, उदकाहरणं घटादिघृततैलाद्याहरणं सर्वं गृहोपस्कराद्यानय, तिलकः क्रियते यया सा तिलककरणी, दन्तमयी सुवर्णमयी वा शलाका, यया गोरोचनादियुक्तया तिलकः क्रियते। अञ्जनशलाका–रजतमयीशलाका अक्ष्णो रञ्जनार्थमानय, तथा उष्णे तापनिवारणाय 'विधूनकं' व्यञ्जनकमानयेति गाथार्थः ॥ १० ॥

संडासगं च फणिहं च, सीहलिपासगं च आणाहि। आदंसगं च पयच्छाहि, दंतपक्खालणं पवेसाहि ॥११॥

व्याख्या—'सण्डाशिकं' नासिकाकेशोत्पाटनं 'फणिहं' केशसंयमनार्थं कङ्कतकं, तथा 'सीहलिपासगं'ति वेणीसंयमनार्थमूर्णामयं कङ्कणं, तमानय, 'आदर्शं' दर्पणं प्रयच्छ 'दंतपक्खालणं' दन्तपावनं मदन्तिके प्रवेशयेति गाथार्थः ॥ ११ ॥

पूयफलं तंबोलं, सूयं सुत्तगं च जाणाहि। कोसं च मोयमेहाए, सुप्पुक्खलगं च खारगालणं च ॥ १२ ॥

व्याख्या—पूगीफलं, ताम्बूलं, सूचीं तथा सूत्रं 'जानाहि' ददस्व। 'मोयमेहाए'त्ति 'मोचः' प्रश्रवणं–कायिका, रात्रौ प्रश्रवणार्थं वारकादिभाजनं (पालो इति लोकविश्रुतं) आनय, बहिर्गन्तुमसमर्था रात्रौ भयादतो मम यथा बहिर्गमनं न भवति तथा कुरु। अन्यस्मिन्नप्यधमकार्ये नियोजयन्ति। सूर्पं उदूखलं तथा सार्जिकादेः क्षारस्य गालनकमित्येवमाद्युपकरणं सर्वमप्यानयेति गाथार्थः ॥ १२ ॥

चंदालगं च करगं च, वच्चघरं च आउसो! खणाहि। सरवायं च जायाए, गोरहगं च सामणेराए ॥१३॥

व्याख्या—ए[वमे]तत् पूर्वोक्तं स्त्रीकिङ्करत्वं बहुभिः पुरुषैः कृतं, बहवः कुर्वन्ति, करिष्यन्ति च परे । ये पुरुषाः भोगाऽभिमुखास्ते एवं दासप्रायाः रागान्धाः स्त्रीणां वशवर्त्तिनः त(य)था वागुरापतितः परवशो मृग इव (?) न स्पन्दितुमपि शक्नोति, तथाऽसावपि परवशत्वाद्भोजनादि क्रिया अपि कर्तुं न लभते । तथा 'प्रेष्य इव' मौल्यगृहीतकिङ्कर इव वर्चःशोधनादावपि नियोज्यते । तथा स स्त्रीवशः पुमान् पशुभूत इव कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकरहितत्वात् हिताऽहितप्राप्तिपरिहारशून्यत्वाच्च, यदि वा स स्त्रीवशको दासमृगप्रेष्यपशुभ्योऽप्यधमत्वान्न कश्चित्, सर्वाधमत्वान्न कस्याऽपि समः, सा काऽप्युपमा नास्ति याऽस्याऽधमस्य दीयत इति गाथार्थः ॥ १८ ॥ अथोपसंहारमाह—

एवं खु तासु विन्नप्पं, संथवं संवासं च वज्जिज्जा । तज्जातिया इमे कामा-ऽवज्जकरा य एवमक्खाया ॥१९॥

व्याख्य—इत्येतत् पूर्वोक्तं स्त्रीणां विज्ञप्यं सर्वं मायाप्रपञ्चकारणं, अतस्ताभिः सह संवासः परिचयो वा विवेकिना नरेण त्याज्य एव । स्त्रीसंसर्गादुत्पन्नाः कामभोगाः 'अवद्यकराः' पापहेतवः, अधोगतिदायकाश्चेत्येतत् तीर्थकरगणधरैरभिहितमिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

एवं भयं ण सेयाय, इइ से अप्पगं निरुंभित्ता । नो इत्थिं णो पसुं भिक्खू, णो सयं पाणिणा णिलिज्जेज्जा ॥

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तं स्त्रीसङ्गादिकं सर्वं भयकारणं, न श्रेयस्कारणं, एतावता स्त्री सम्पर्को न श्रेयसे, इति ज्ञात्वा स्त्रीसम्पर्कादात्मानं निरुन्ध्य सन्मार्गे व्यवस्थाप्य यत् कुर्यात्तद्दर्शयति–न स्त्रियं नाऽपि पशुं 'लीयेत' आश्रयेत–स्त्रीपशुभ्यां

४ स्त्री-परिज्ञाऽध्ययने द्वितीयोद्देशके- सुदूरं वर्जनीयत्वं स्त्रीसङ्गस्य ।

सह संवासं परित्यजेत्, स्त्रीपश्वादिकं स्वेन पाणिना न स्पृशेदिति गाथार्थः ॥ २० ॥

सुविसुद्धलेसे मेहावी, परकिरियं च वज्जए नाणी। मणसा वयसा काएणं, सव्वफाससहे अणगारे ॥२१॥

व्याख्या—सुविशुद्धलेश्यो 'मेधावी' पण्डितः परक्रियां संवाहनादिकां वर्जयेत् 'ज्ञानी' विदितवेद्यः। किमुक्तं भवति ? अन्यस्य किमपि विषयार्थिना [न]विधेयं नाऽप्याऽऽत्मना स्त्रिया पादधावनादिकं कारयेत्, मनसा वाचा कायेन करणकारणाऽनुमतिभेदेनाऽब्रह्म वर्जयेत्। तथा सर्वानपि परीषहान् अधिसहेत। एव सर्वस्पर्शसहोऽनगारः—साधुर्भवतीति गाथार्थः ॥ २१ ॥

क एवमाहेति दर्शयति—

इच्चेवमाहु से वीरे, धुयरए धुयमोहे से भिक्खू।
तम्हा अज्झत्थविसुद्धे सुविमुक्के, आमोक्खाए परिव्वएज्जासि ॥ २२ ॥ त्ति बेमि

व्याख्या—इत्येतत् पूर्वोक्तं सर्वं स्त्रीसंस्तवपरिहरणादिकं श्रीवीरो भगवान् 'आह' उक्तवान्। धुतरजा धुतमोहः, यत एवं तस्मात्स भिक्षुरध्यात्मविशुद्धः (सु)विमुक्तः स्त्रीसंसर्गेण, आमोक्षाय—अशेषकर्मक्षयं यावत् संयमोद्योगवान् भवेत्, इतिः परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् ॥ २२ ॥ स्त्रीपरिज्ञाध्ययनं चतुर्थं परिसमाप्तम् ॥ ४ ॥

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीमत्सूत्रकृताङ्गदीपिकायां चतुर्थे स्त्रीपरिज्ञाध्ययने द्वितीयोद्देशकः समाप्तस्तत्समाप्तौ च समाप्तमिद चतुर्थमध्ययनम्।

निच्चं तसे पाणिणो थावरे य, जे हिंसती आयसुहं पडुच्च ।
जे लूसए होइ अदत्तहारी, ण सिक्खती सेयवियस्स किंचि ॥ ४ ॥

व्याख्या—तथा ये पुरुषाः हिंसारसिकाः आत्मसुखार्थिनः, आत्मसुखहेतवे त्रसस्थावरान् प्राणिनो घ्नन्ति । तथा ये प्राणिनां लूपकाः-ध्वंसकाः, अदत्तहारिणः, परद्रव्यापहारिणः, तथा 'सेयवियस्स'त्ति प्रत्याख्यानादिकमपि नाऽभ्यसन्ति, अविरताः अप्रत्याख्यानिनः काकमाँसादेरप्यनिवृत्ता इति गाथार्थः ॥ ४ ॥

पागब्भिपाणे बहुणेतिवाती, अनिव्वुते घातमुवेति बाले ।
णिहोणिसं गच्छति अंतकाले, अहोसिरं कट्टु उवेइ दुग्गं ॥ ५ ॥

व्याख्या—य ईदृशो भवति स अधोगतिं याति, अधः शिरः कृत्वा 'दुर्गं' विषमं यातनास्थानमुपैति, स इति कः ? यः 'प्रागल्भी' धृष्टः प्राणिनामतिपाति-विनाशकः, अतिपात्याऽपि प्राणिनो धार्ष्ट्याद्वदति, यथा वेदाऽभिहिता हिंसा हिंसैव न भवति इत्यादि धार्ष्ट्यात्प्रगल्भते । तथा 'अनिर्वृतः' कदाचिदप्यनुपशान्तः क्रोधाग्निना प्रज्वलन्नेवास्ते यो बालो रागद्वेषोदयवर्त्ती, सोऽन्तकाले-मरणकाले 'णिहो'त्ति, न्यग्-अधस्तात् 'णिसं'ति अन्धकारमधोऽन्धकारं गच्छति, अवाङ्शिरा नरके पततीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ नारका यदनुभवन्ति तद्दर्शयितुमाह—

हण छिंदह भिंदह णं दंडेह, सद्दे सुणित्ता परहम्मियाणं ।

ते नारगा ऊ भयभिन्नसन्ना, कंखंति कं नाम दिसं वयामो ? ॥ ६ ॥

व्याख्या—महापापकारिणस्तिर्यग्मनुष्याः नरकेषूत्पद्यन्ते । ते चाऽन्तर्मुहूर्त्तेन निर्लूनाण्डजसन्निभानि शरीराणि निष्पादयन्ति । पूर्वमपर्याप्तकास्ततोऽन्तर्मुहूर्त्तेन पर्याप्तका जायन्ते । ततश्च तत्रोत्पन्नाः परमाधार्मिकानां भयानकान् शब्दान् शृण्वन्ति । तद्यथा–हण, छिन्द, भिन्द–इत्यादिकान् कर्णाऽसुखप्रदान् शब्दान् श्रुत्वा भयोद्भ्रान्तलोचनाः–भयेन नष्टसंज्ञाः, कां दिशं व्रजामः ? कं शरणं व्रजामः ? कुत्र गतानामस्माकमेवम्भूतस्यास्य महाघोरारवदारुणस्य दुःखस्य त्राणं स्यादित्येवं भयोद्भ्रान्ताः कांक्षन्तीति गाथार्थः ॥ ६ ॥

ते च भयोद्भ्रान्ताः नश्यन्ति–इतस्ततः पलायन्ते, ततश्च यदनुभवन्ति तद्दर्शयितुमाह—

इंगालरासिं जलियं सजोतिं, ततोवमं भूमिमणुक्कमंता ।
जे डज्झमाणा कलुणं थणंति, अरहस्सरा तत्थ चिरट्ठितीया ॥ ७ ॥

व्याख्या—'ज्वलितां' खादिराङ्गारज्वलितज्वालाकुलां सह 'ज्योतिषा' उद्द्योतेन वर्त्तत इति सज्योतिर्भूमिस्तदुपमां अङ्गारसन्निभां भूमिमाक्रमन्तस्ते नारकाः दन्दह्यमानाः 'करुणं' दीनं 'स्तनन्ति' आक्रन्दति । ते च नारका महानगरदाहाऽधिकेन तापेन दह्यमानाः 'अरहःस्वराः' प्रकटस्वराः महाक्रन्दस्वराः, 'तत्र' नरकावासे चिरस्थितिकाः–उत्कृष्टतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि जघन्यतो दशवर्षसहस्राणि यावत्तिष्ठन्तीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

सया य कलुणं पुण घम्मठाणं, गाढोवणीयं अविदुक्खधम्मं ॥ १२ ॥

व्याख्या—तस्मिन्नरके पतितो जन्तुरुष्ट्रिकाऽऽकृतौ गुहायां ज्वलनावर्त्ते स्वकृतं दुश्चरितमजानन् 'लुप्तप्रज्ञो' भ्रष्टस्मृतिको दन्दह्यते 'सदा' सर्वकालं करुणप्रायं दुःखरूपं पापकर्मणा ढौकितं ईदृशं [घर्म]स्थानं ते वराका अकृतधर्माणः प्राप्नुवन्तीति गाथार्थः ॥ १२ ॥

चत्तारि अगणीओ समारभित्ता, जहिं कूरकम्माऽभितवेंति बालं ।

ते तत्थ चिट्ठंतिऽभितप्पमाणा, मच्छा व जीवंतुवजोतिपत्ता ॥ १३ ॥

व्याख्या—चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् 'समारभ्य' प्रज्वाल्य यत्र नरकावासे 'क्रूरकर्माणो' नरकपालाः नारकानभितापयन्ति, भटित्रवत्पचन्ति । ते तु नारका जीवा एवमभितप्यमानाः—कदर्थ्यमानाः स्वकर्मनिगडबद्धास्तत्रैव प्रभूतं कालं नरके तिष्ठन्ति । दृष्टान्तमाह—यथा जीवन्तो मत्स्याः अग्नेः समीपं प्राप्ताः परवशत्वादन्यत्र गन्तुमसमर्थास्तत्रैव तिष्ठन्ति, मत्स्या हि अग्नितापेऽत्यन्तमाकुला भवन्ति, तथा तेऽपि अभितप्यमाना महादुःखमनुभवन्तीति गाथार्थः ॥ १३ ॥

संतच्छणं नाम महाहितावं, ते नारया जत्थ असाहुकम्मा ।

हत्थेहि पाएहि य बंधिऊणं, फलगं व तच्छंति कुहाडहत्था ॥ १४ ॥

व्याख्या—संन्तक्षणं नाम स्थानमस्ति यत्र नारकाः 'सन्तक्ष्यन्ते' छिद्यन्ते, तत्र नरकावासे निरनुकम्पाः 'कुठार-

हस्ताः' परशुपाणयो नरकपालाः अत्राणान् नारकान् हस्तैः पादैश्च बद्ध्वा 'फलकमिव' काष्ठखण्डमिव 'तक्ष्णुवन्ति' छिन्दन्तीति गाथार्थः ॥ १४ ॥ अपि च—

रुहिरे पुणो वच्चसमुस्सियंगे, भिन्नुत्तमंगे परिवत्तयंता ।
पयंति णं ते नरए फुरंते, सजीवमच्छे व अओकवल्ले ॥ १५ ॥

व्याख्या—ते परमाऽधार्मिकास्तान् नारकान्स्वकीये रुधिरे तप्तकवल्यां प्रक्षिप्ते पुनः पचन्ति । कथम्भूतान्? 'वर्चः' अमेध्यं, तेन खरण्टितगात्रान्, पुनः कथम्भूतान्? भिन्नोत्तमाङ्गान्–चूर्णीकृतशिरसः, कथं पचन्ति? परिवर्त्तयन्तः–उत्तानान् अवाङ्मुखान् वा कुर्वन्तः, "ण" मिति वाक्याऽलङ्कारे, फुरन्तः–इतस्ततो विह्वलमात्मानं निक्षिपन्तः सजीवमत्स्यान् आयसकवल्यामिवेति गाथार्थः ॥ १५ ॥

नो चेव ते तत्थ मसी भवंति, ण मिज्जती तिव्वऽभिवेयणाए ।
तमाणुभावं अणुवेदयंता, दुक्खंति दुक्खी इह दुक्कडेणं ॥ १६ ॥

व्याख्या—ते नारका एवं पच्यमाना अपि नैव भस्मीभवन्ति–न भस्मसाज्जायन्ते । तत्र तेषां या वेदना प्रादुर्भवति, तत्राऽन्या सा काऽपि वेदना नास्ति या तथा उपमीयते । एतावता तीव्रां वेदनां वाचामगोचरामसह्यामनुभवन्ति । ते तु वेदनाऽवगाढा अपि न म्रियन्ते, कृताऽनेकदुष्कर्मत्वात् । प्रभूतमपि कालं छेदन, भेदन, दहन, तक्षण, शूलारोपण, कुम्भी-

व्याख्या—ते नारकाः परमाऽधार्मिकैर्हन्यमानाः नंष्ट्वा, पुनर्नारकैः पूर्णे नरके अन्यस्मिन् पतन्ति महादुष्टरूपे, ततस्ते नारका अशुचिमेवाऽऽहारयन्तश्चिरं तिष्ठन्ति। महाऽभितापे—महासन्तापोपेते नारकाः स्वकर्मावबद्धाः कृमिभिर्नरकपालविकुर्वितैः परस्परोदीरितैः स्वकर्मढौकितैः स्तुद्यन्ते—भक्ष्यन्त, इति गाथार्थः ॥ २० ॥

सदा कसिणं पुण घम्मठाणं, गाढोवणीयं अतिदुक्खधम्मं ।
अंदूसु पक्खिप्प विहत्तु देहं, वेहेण सीसं सेऽभितावयंति ॥ २१ ॥

व्याख्या—'सदा' सर्वकालं 'कृत्स्नं' प्रतिपूर्णं तत्र नरके घर्म्मप्रधानं, स्थितिः—स्थानं नारकाणामस्ति। तच्च—प्रलयाऽतिरिक्ताऽग्निवातादीनामत्यन्तोष्णरूपत्वात् दृढैर्निकाचितावस्थैः कर्मभिर्नारकाणामुपढौकितं, अतीव दुःखं असातावेदनीयं 'धर्म्मः' स्वभावो यस्य, तस्मिन्नेवंविधे घर्मप्रधाने स्थाने स्थितो जन्तुः 'अन्दुषु' निगडेषु देहं 'विहत्य' प्रक्षिप्य शिरश्च 'से' तस्य नारकस्य 'वेधेन' रन्ध्रोत्पादनेन शिरोऽभितापयन्तीति, कीलकैश्च सर्वाण्यप्यङ्गानि वितत्य चर्मवत्कीलयन्तीति गाथार्थः ॥ २१ ॥ अपिच—

छिंदिंति बालाथ खुरेण नक्कं, उट्ठे वि छिंदिंति दुवे वि कण्णे ।
जिब्भं विणिक्कस्स विहत्थिमेत्तं, तिक्खाहिं सूलाहिऽभितावयंति ॥ २२ ॥

व्याख्या—ते परमाऽधार्मिकाः बालाः अज्ञानित्वात् सर्वदा वेदनाव्यथितस्य पूर्वदुश्चरितस्मारणपूर्वकं क्षुरप्रेण नाशिकां

छिन्दन्ति, ओष्ठौ कर्णावपि छिन्दन्ति। तथा मद्यमाँसरसगृद्धस्य मृषाभाषिणश्च जिह्वां वितस्तिमात्रामाकृष्य तीक्ष्णशूलाभिरभितापयन्ति–विध्यन्ति अपनयन्ति चेति गाथार्थः ॥ २२ ॥

ते तिप्पमाणे तलसंपुडव्व, रातिंदियं तत्थ थणंति बाला।
गलंति ते सोणियपूयमंसं, पज्जोइया खारपदिद्धियंगा ॥ २३ ॥

व्याख्या—ते नारकाश्छिन्ननाशिकौष्ठकर्णाः रुधिरं 'क्षरन्तो' क्षरन्तो यस्मिन्प्रदेशे रात्रिदिनं गमयन्ति, तत्र 'बाला' अज्ञास्तालसम्पुटा इव–पवनेरिताः शुष्कतालपत्रसञ्चया इव 'स्तनन्तो' दीर्घमाक्रन्दन्तस्तिष्ठन्ति। 'प्रद्योतिता'वह्निना तापिताः क्षारेण [प्र]दिग्धाङ्गाः शोणितं पूयं मांसं च गलन्तीति गाथार्थः ॥ २३ ॥ किञ्च—

जइ ते सुता लोहितपूयपाई, बालागणीतेयगुणा परेणं।
कुंभी महंताहियपोरसीया, समूसिया लोहियपूइपुण्णा ॥ २४ ॥

व्याख्या—पुनः सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं प्रत्याह–त्वया 'श्रुता' आकर्णिता ? श्रीमहावीरप्रतिपादिता लोहितपूयपाचिनी कुम्भी, यस्या लोहितं पूतिसहितं पच्यते, एवंविधा कुम्भी त्वया श्रुता। परं–कथम्भूता कुम्भी ? बालाऽग्नितेजोगुणा–प्रकर्षेण तप्ता, 'महती' बृहत्तरा 'पोरसीय'त्ति पुरुषप्रमाणा अधिकं समुच्छ्रिता उष्ट्रिकाऽऽकृतिः समन्ततोऽग्निना प्रज्वालिता बीभत्सदर्शना, एवंविधा कुम्भी श्रीमहावीरेण प्रतिपादिता त्वया श्रुतेति गाथार्थः ॥ २४ ॥

अथ द्वितीयोद्देशकः ।

उक्त प्रथमोद्देशकः, अथ द्वितीयः समारभ्यते—

अहावरं सासयदुक्खधम्मं, तं भे पवक्खामि जहातहेणं ।
बाला जहा दुक्कडकम्मकारी, वेदंति कम्माइं पुरे कडाइं ॥ १ ॥

व्याख्या—अथाऽनन्तर शाश्वतदुःखधर्मं–अक्षिनिमेषमपि कालं अविद्यमानसुखलेशं यावदायुस्तावद्दुःखमेवास्ति, तदहं 'याथातथ्येन' यथा व्यवस्थितं तथा वक्ष्ये 'बालाः' परमार्थमजानानाः यथा कृतानि पुरा कृतानि दुष्कृतानि तथैव वेदयन्ति–अनुभवन्ति । तथैव कथयामीति गाथार्थः ॥ १ ॥ तदेवाह—

हत्थेहि पादेहि य बंधिऊणं, उदरं विकत्तंति खुरासिएहिं ।
गिण्हित्तु बालस्स विहत्तु देहं, वद्धं थिरं पिट्ठितो उद्धरंति ॥ २ ॥

व्याख्या—ते परमाधार्मिकाः नारकान् हस्तपादेषु बद्ध्वा क्षुरप्रासिभिर्नानाविधैरायुधविशेषैर्विदारयन्त्युदरम् । तथा 'बालस्य' अकिञ्चित्करस्याऽपरस्य लकुटादिभिर्विविधं हत्वा देहं गृहीत्वा च पृष्ठिदेशे 'वध्रं' चर्म 'उद्धरन्ति' विकर्त्तयन्ति वामतो दक्षिणतः पृष्ठितोऽग्रतश्च शरीरस्थं चर्म पातयन्तीति गाथार्थः ॥ २ ॥

बाहू पकत्तंति समूलतो से, मुहं(थूलं) वियासं मुहे आदहंति ।
रहंसि जुत्तं सरयंति बालं, आरुस्स विंधंति तुदेण पिट्ठे ॥ ३ ॥

व्याख्या—ते परमाऽधार्मिकास्तिसृषु नरकपृथिवीषु नारकाणा मूलत आरभ्य बाहून् प्रकर्त्तयन्ति । अपरासु चतसृषु परमाऽधार्मिकाऽभावान्नारका एव नारकाणां बाहून् छिन्दन्ति । तथा-अनिच्छतोऽपि नारकस्य × मुखं विदार्य बृहत्तप्ताऽयोगोलं बलादपि मुखे प्रक्षिपन्ति× आसमन्ताद्दहन्ति । तथा-रथेऽग्निवर्णे योजयन्ति । प्राग्जन्मकृतं दुष्कृतं स्मारयन्ति । त्रपुपानावसरे त्वं मद्यपश्चासीः, स्वमांसभक्षणावसरे तव मांसमतीव प्रियमासीत्-किमिति स्वमांसं न खादसीति । 'आरुष्य' कोपं कृत्वा प्रतोदेन पृष्ठिदेशे विध्यन्तीति गाथार्थः ॥ ३ ॥

अयं व तत्तं जलियं सजोयं, तऊवमं भूमिमणुक्कमंता ।
ते डज्झमाणा कलुणं थणंति, उसुचोइया तत्तजुगेसु जुत्ता ॥ ४ ॥

व्याख्या—तप्ताऽयोगोलकसदृशीं ज्वलितां ज्योतिर्भूतां तप्तत्रपूपमां वा भूमीं गच्छन्तस्ते दह्यमानाः करुणं 'स्तनन्ति' आरटन्ति । तथा तप्तेषु युगेषु युक्ताश्चङ्क्रमितुमशक्ताः गलिबलीवर्दा इवेषुणा-प्रतोदादिना प्रेरिताः विध्यन्तः करुणमारटन्तीति गाथार्थः ॥ ४ ॥

× × एतच्चिन्हान्तर्गतपाठस्थाने " मुखे विकाशं कृत्वा 'स्थूलं' बृहत्तप्तायोगोलादिकं प्रक्षिपन्त" एवमस्ति बृहद्वृत्तौ ।

हन्यन्ते मुद्गरादिभिरत्यन्तं पिष्टा अपि मुमूर्षवोऽपि न म्रियन्ते, अपितु पारदवन्मिलन्तीति गाथार्थः ॥ ९ ॥ अपि च—

तिक्खाहिं सूलाहिऽभितावयंति, वसोवगं सावययं व लद्धुं ।
ते सूलविद्धा कलुणं थणंति, एगंतदुक्खं दुहओ गिलाणा ॥ १० ॥

व्याख्या—ते नरकपालाः दुष्कृतकारिण नारकं तीक्ष्णाभिरयोमयीभिः शूलाभिरभितापयन्ति, यथा व्याधाः श्वापदं कालपृष्ठसूकरादिकं स्ववशं कृत्वा कदर्थयन्ति, तथा तेऽपि नारकान् कदर्थयन्ति, परं शूलाभिर्विद्धा अपि न म्रियन्ते । केवलं करुणं 'स्तनन्ति' आक्रन्दन्ति । तथा एकान्तेनाऽन्तर्बहिश्च ग्लानाः—अपगतप्रमोदाः सदा दुःखमनुभवन्तीति गाथार्थः ॥१०॥

सदा जलं नाम निहं महंतं, जंसी जलंतो अगणी अकट्ठो ।
चिट्ठंति बद्धा बहुकूरकम्मा, अरहस्सरा केइ चिरट्ठितीया ॥ ११ ॥

व्याख्या—तत्र नरके ×'निह'माघातस्थानं विद्यते, यत्र कर्मवशगाः प्राणिनो हन्यन्ते । तत्कथम्भूतं ? सदा 'ज्वलद्' देदीप्यमानं उष्णं, महद्विस्तीर्णं, यत्राऽग्निरकाष्ठः प्रज्वलन्नस्ति । तत्रैवंविधे स्थाने बहुक्रूरकर्माणो 'अरहःस्वराः' बृहदाक्रन्दशब्दाश्चिरस्थितिकाः—प्रभूतकालस्थितयस्तिष्ठन्तीति गाथार्थः ॥ ११ ॥

चिया महंतीउ समारभित्ता, छुब्भंति ते तं कलुणं रसंतं ।

× " निहन्यन्ते प्राणिनो यस्मिन् " इति हर्ष० ।

आवट्टती तत्थ असाहुकम्मा, सप्पी जहा पडियं जोइमज्झे ॥ १२ ॥

व्याख्या—तत्र परमाऽधार्मिकाः अग्निमयीं महतीं चितां निष्पाद्य महाराटिशब्दं कुर्वाणं, पूत्कुर्वन्तमपि नारकमग्निचितायां प्रक्षिपन्ति । ततस्ते नारकाः वराकाः विलीयन्ति, कृताऽसाधुकर्म्माणोऽनाचारिणो नारकाः, यथा सर्पिः–घृतं अग्निमध्ये पतितं सद्य एव विलीयते, सर्वथा विलयं याति। परं नारका न म्रियन्त एव, पारदवत्पुनः सम्मिलन्तीति गाथार्थः ॥१२॥

अथ पुनरन्यद्दुःखप्रकारं दर्शयति—

सदा कसिणं पुण घम्मठाणं, गाढोवणीयं अइदुक्खधम्मं ।
हत्थेहिं पाएहि य बंधिऊणं, सत्तुं व दंडेहि समारभंति ॥ १३ ॥

व्याख्या—तत्र गाढोपनीतं कर्मभिरेवंविधं घर्मस्थानमस्ति । तत्र ते नरकपालाः नारकान् हस्तपादेषु बद्ध्वा शत्रुमिव दण्डैस्ताडयन्तीति गाथार्थः ॥ १३ ॥

भंजंति बालस्स वहेण पुट्ठीं, सीसंपि भिंदिंति अओघणेहिं ।
ते भिन्नदेहा फलगं व तट्ठा, तत्ताहिं आराहिं नियोजयंति ॥ १४ ॥

व्याख्या—ते परमाऽधार्मिकाः 'बालस्य' अज्ञानिनो नारकस्य दण्डादिभिः पृष्ठिं भञ्जन्ति । शिरोऽप्ययोमयेन घनेन भिन्दन्ति–चूर्णयन्ति । ततस्ते नारकाः भिन्नदेहा–श्चूर्णिताऽङ्गोपाऽङ्गाः फलकमिव उभाभ्यां पार्श्वाभ्यां तक्षिताः–तनूकृताः

ते भिन्नदेहा रुहिरं वमंता, उम्मुद्धगा धरणितले पडंति ॥ १९ ॥

व्याख्या—पूर्वमरय इव–जन्मान्तरवैरिण इव परमाऽधार्मिकाः, अथवा जन्मान्तरवैरिणो वा नारकाः, नारकाणां सरोषं शरीराणि, समुद्गराणि मुशलानि गृहीत्वा भञ्जन्ति–गाढप्रहारैश्चूर्णयन्ति । ते तु पुनरत्राणाः शस्त्रप्रहारैः रुधिरमुद्वमन्तो अधोमुखा धरणीतले पतन्तीति गाथार्थः ॥ १९ ॥

अणासिया नाम महासियाला, पागब्भिणो तत्थ सया सकोवा ।
खज्जंति तत्था बहुकूरकम्मा, अदूरया संकलियाहि बद्धा ॥ २० ॥

व्याख्या—तस्मिन्नरके एवंविधाः महाशृगालाः सन्ति, परं वैक्रियाः परमाऽधार्मिकरचिताः, कथम्भूताः ? महादेहप्रमाणाः ' अनशिताः ' बुभुक्षिताः ' प्रगल्भिताः ' अतिरौद्ररूपाः अतिधृष्टाः निर्भयाः सन्ति । सदा कुपितैस्तैः शृगालैस्ते नारका भक्ष्यन्ते–खण्डशः क्रियन्ते । शृंखलादिभिर्बद्धाः–अयोमयनिगडनिगडिताः, अदूरगाः–परस्परसमीपवर्त्तिनस्तैः शृगालैर्भक्ष्यन्त इति गाथार्थः ॥ २० ॥ किञ्च—

सयाजला नाम नदीभिदुग्गा, पविज्जलं लोहविलीणतत्ता ।
जंसीभिदुग्गंसि पवज्जमाणा, एगायताणुक्कमणं किरंति ॥ २१ ॥

व्याख्या—तत्र तस्मिन्नरके, सदाजला नाम नित्यवाहिनी अगाधा अलब्धपारा महाविषमा नदी समस्ति, अग्नितप्तं,

सद्विलीनं-द्रवीभूतं यल्लोहं-अयस्तादृशजला । द्रवीभूतोष्णलोहसदृशपानीया सदाजला वहति, तस्यां च अभिदुर्गायां नद्यां प्रपद्यमानाः नारका [एकाकिनो] अत्राणाः अनुक्रमणं-तस्यां गमनं प्लवनं कुर्वन्तीति गाथार्थः ॥ २१ ॥

पुनर्नारकाणां दुःखविशेषं दर्शयितुमाह—

एयाइं फासाइं फुसंति बालं, निरंतरं तत्थ चिरट्ठितीयं ।
ण हम्ममाणस्स उ होइ ताणं, एगो सयं पच्चणुहोइ दुक्खं ॥ २२ ॥

व्याख्या—एतानि पूर्वोक्तानि 'स्फर्शानि' दुःखानि 'बालं' नारकं बहुकालं यावत् 'स्पृशन्ति' दुःखयन्ति । 'निरन्तरं' विश्रामरहितं × " अच्छिनिमेलणमित्तं पि, नत्थि सुहं दुक्खमेव अणुबद्धं । नरए नेरईयाणं, अहोनिसं पच्चमाणाणं ॥ १ ॥" इति वचनात्तत्रस्थो नारकः 'एको' असहाय एव, यदर्थं पातकमर्जितं ते तु दूरे स्थिताः, स त्वेकाक्येव नरकाऽनले पच्यते । स्वकर्मफलभुजो हि जन्तवः, न कोऽपि दुःखं संविभज्य गृह्णाति । यतो " मया परिजनस्याऽर्थे, कृतं कर्म सुदारुणम् । एकाकी तेन दह्येहं, गतास्ते फलभोगिनः ॥ २ ॥" इति गाथार्थः ॥ २२ ॥ किञ्चाऽन्यत्—

× " तत्र चिरस्थितिकं त । हन्यमानस्य नारकस्य न किञ्चित्राणं स्यात्, यथा शीतेन्द्रेण लक्ष्मणस्य नरकदुःखमनुभवतस्त्राणोद्यतेनापि न त्राणं कृतमिति । " हर्ष० ।

१ अक्षिनिमीलनमात्रमपि नास्ति सुख दुःखमेवानुबद्धम् । निरये नैरयिकाणा अहर्निशं पच्यमानानाम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठं वीरस्तुत्यध्ययनम् ।

उक्तं पञ्चमाऽध्ययनं, साम्प्रतं षष्ठं प्रारभ्यते । तत्र नरकविभक्त्यध्यनं श्रीमहावीरवर्द्धमानस्वामिना प्रतिपादितं, तस्याऽनेन गुणकीर्त्तनद्वारेण चरितं प्ररूप्यते, प्रणेतुर्महिमावर्णने शास्त्रस्याऽपि महिमैव दीप्यते, अत एव श्रीवीरस्तवनं प्रारभ्यते । तत्रेयमादिगाथा—

पुच्छिंसु णं समणा माहणा य, अगारिणो या परतित्थिया य ।
से के ? इमं नितियं धम्ममाहु, अणेलिसं साहुसमिक्खयाए ॥ १ ॥

व्याख्या—नरकविभक्तिं श्रुत्वा संसारादुद्विग्नमनसः श्रीसुधर्मस्वामिनमप्राक्षुः—पृष्टवन्तः, यथा केनैवम्भूतो धर्मः संसारोत्तरणसमर्थः प्रतिपादितः ? अथ के पृष्टवन्तः ? णमिति वाक्याऽलङ्कारे, श्रमणाः ब्राह्मणास्तथाऽगारिणः क्षत्रियादयः, ये च शाक्यादयः परतीर्थिकास्ते पृष्टवन्तः । किम् ? वदिति दर्शयति । 'से के इमं'ति स कः ? य इमं धर्मं भवजलनिधितारणतरण्डप्रायं 'आह' उक्तवान् । ईदृशमनन्यसदृश–मतुल्यमित्यर्थः । 'साधुसमीक्षया' तत्त्वपरिच्छित्या यदि वा 'साधुसमीक्षया' समतयोक्तवान् इति गाथार्थः ॥ १ ॥ अथ तस्यैव ज्ञानादिगुणाऽवगतये प्रश्नमाह—

कहं च णाणं कह दंसणं से, सीलं कहं नायसुतस्स आसी ? ।

जाणासि णं भिक्खु! जहातहेणं, अहासुतं बूहि जहा णिसंतं ॥ २ ॥

व्याख्या—कथम्भूतं तस्य भगवतो ज्ञानं ? कथम्भूतं च 'से' तस्य दर्शनं ? शीलं च यमनियमरूपं, कीदृग् 'ज्ञातसुतस्य' भगवतो महावीरस्याऽऽसीदऽभूत् ? यदेतन्मया पृष्टं तद्भिक्षो—सुधर्मस्वामिन् ! याथातथ्येन त्वं जानासि, यथा सम्यगवगच्छसि, णमिति वाक्याऽलङ्कारे, तदेतत्सर्वं यथा श्रुतं त्वया, यथाऽवधारितं, यथा दृष्टं तथा सर्वं 'ब्रूहि' कथय । एवं पृष्टः सुधर्मस्वामी जम्बूस्वाम्याऽऽदिपृच्छकानां पुरः श्रीवर्द्धमानस्वामिनो गुणान् कथयतीति गाथार्थः ॥ २ ॥ तदेवाह—

खेयन्नए से कुसले महेसी, अणंतनाणी य अणंतदंसी ।
जसंसिणो चक्खुपहे ठियस्स, जाणाहि धम्मं च धिइं च पेहा ॥ ३ ॥

व्याख्या—स भगवान् खेदज्ञः—संसाराऽन्तर्वर्तिनां जन्तूनां कर्मविपाकजं दुःखं वेत्ति तेन खेदज्ञः, कर्मविपाकजनितदुःखश्रमं सर्वेषां जानातीति। अथवा क्षेत्रज्ञः—यथाऽवस्थिताऽऽत्मस्वरूपपरिज्ञानादात्मज्ञः, अथवा क्षेत्र—माकाशं, तज्जानातीति क्षेत्रज्ञः—लोकाऽलोकस्वरूपज्ञाता। तथा 'कुशलः' प्राणिनां कर्मोच्छेदनविधौ निपुणः, तथा महर्षिस्त(पश्चरणानुष्ठायी, त)थाऽनन्तज्ञानी अनन्तदर्शी च। तथा त्रिभुवनव्यापकं यशोऽस्येति यशस्वी, तस्य लोकस्य चक्षुष्पथे स्थितस्य, भवस्थकेवल्यवस्थायामिति। सर्वपदार्थाऽऽविर्भावनेन चक्षुर्भूतस्य भगवतः प्ररूपितं धर्मं जानीहि। तथा धृतिं रतिं च संयमे तस्य भगवतो महोपसर्गैरप्यचलितसत्त्वस्य जानीहि—प्रेक्षस्व, एवंविधो भगवान् आसीत्तेनाऽयं धर्मः प्ररूपित इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

प्रभावसम्पन्न इन्द्रो गीयते, यथा हि देवेन्द्रः सर्वदेवानां 'नेता' प्रणायको विशिष्टबलरूपैश्वर्यवर्णादिभिः प्रधानः, एवं भगवानपि सर्वेभ्योऽपि जगज्जन्तुजातेभ्यो लोकोत्तरत्वाद् बलरूपवर्णादिभिः सर्वोत्तमः 'लोकोत्तम' इति वचनात् महानुभावश्चेति गाथार्थः ॥ ७ ॥ अपि च—

से पन्नया अक्खयसागरे वा, महोदही वा वि अणंतपारे ।
अणाइले या अकसाइभिक्खू, सक्के व देवाहिवई जुईमं ॥ ८ ॥

व्याख्या—स भगवान् प्रज्ञया अक्षयः, न तस्य ज्ञेयवस्तुनि क्वापि प्रज्ञा क्षीयते, अनन्तप्रज्ञत्वात् । यथा सागरः अक्षयः 'महोदही वा' सामान्यसागरेभ्यो यथा महोदधिरिव-स्वयम्भूरमण इव, यथा महोदधिः सर्वसागरेभ्योऽधिकः 'अनन्तपारः' अलब्धपारो गम्भीरोऽक्षोभ्यजलश्च, तथा भगवानपि स्वयम्भूरमणादप्यनन्तगुणः । यथा सागरो ('अनाविलः-) अकलुषस्तथा भगवानपि कर्ममलाऽपगमादकलुषः । तथा अकषायी-कषायविप्रमुक्तः । तथा 'भिक्षुः' सर्वत्रैलोक्य पूज्योऽपि भिक्षामात्रोपजीवित्वाद्भिक्षुरेवाऽसौ, नाऽक्षीणमहानसीलब्धिमुपजीवतीति । तथा पुनर्भगवान् कीदृशः ? शक्र इव-देवाऽधिपतिरिव द्युतिमान्-दीप्तिमान् । तथा श्रीवर्द्धमानस्वामी सर्वजगत्प्रधान इति गाथार्थः ॥ ८ ॥

से वीरिएणं पडिपुन्नवीरिए, सुदंसणे वा णगसव्वसिट्ठे ।
सुरालए वासि मुदागरे से, विरायए णेगगुणोववेए ॥ ९ ॥

व्याख्या—अथ मेरोरुपमया भगवतो वर्णनं, यथा सुदर्शनाऽऽख्यो मेरुः सर्वपर्वतेषु श्रेष्ठस्तथा भगवान् श्रीमहावीरः सर्वैश्वर्यगुणेन श्रेष्ठः। कथम्भूतो भगवान्? 'से वीरिएणं पडिपुन्नवीरिए' वीर्येण–बलधृतिसंहननादिभिः प्रतिपूर्णवीर्यः। तथा यथा मेरुः 'सुरालयः' स्वर्गस्तन्निवासिदेवानां 'मुदाकरो' हर्षजनकः, (अनेकैर्गुणैः) प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्श-प्रभावादिभिरुपेतो विराजते, तथा भगवानपि सर्वगुणैरुपेतो विराजत इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

सयं सहस्साण य जोयणाणं, तिकंडगे पंडगवेजयंते।
से जोयणे णवणवतीसहस्से, उध्धुसिए हेट्ठसहस्समेगे ॥ १० ॥

व्याख्या—स मेरुर्योजनसहस्राणां शतमुच्चैस्त्वेन कीर्त्यते। तथा (त्रीणि कण्डकानि यस्य स) त्रिकण्ड(क):, भूमिमय १–जाम्बूनदमय २–वैडूर्यमय ३–भेदात्। तथा पण्डकवैजयन्तः–पण्डकवनं शिरसि व्यवस्थितं वैजयन्तीकल्प-पताकाप्रायं विद्यते। तथा स मेरुर्नवनवतियोजनसहस्राण्यूर्द्धमुच्छ्रितः, अधोयोजनसहस्रमवगाढ इति गाथार्थः ॥ १० ॥

पुट्ठे णभे चिट्ठइ भूमिवट्ठिए, जं सूरिया अणुपरियट्टयंति।
से हेमवन्ने बहुणंदणे य, जंसी रतिं वेदयंती महिंदा ॥ ११ ॥

व्याख्या—स मेरुर्नभोऽव्याप्य (भूमौ) तिष्ठति, यं सूर्याद्याः सर्वेऽपि ज्योतिष्काः प्रदक्षिणया अनुपर्यटन्ति परिभ्रमन्तीत्यर्थः। 'से हेमवन्ने' सुवर्णवर्णस्तथा बहुनन्दनः, तथाहि चत्वारि वनानि, तत्र भूमौ भद्रशालवनं, ततः पञ्चयोजनशता-

व्याख्या—यथा निषधाख्यो गिरिवरः सर्वगिरीणामायतानां मध्ये दैर्ध्येण श्रेष्ठः, तथा वलयायतानां मध्ये रुचको गिरिर्यथा प्रधानः, स हि रुचको मानुषोत्तरपर्वत इव वलयाकारेण व्यवस्थितोऽस्ति रुचकद्वीपे त्रयोदशमे, तथा भगवानपि तदुपमः । यथा निषधो दैर्ध्येण प्रधानः, रुचको वलयाऽकारत्वेन सर्वगिरिषु श्रेष्ठः, तथाऽपरमुनीनां मध्ये प्रज्ञया-ज्ञानेन श्रेष्ठः, एवं तत्स्वरूपविद उदाहु-रुदाहृतवन्तः-उक्तवन्त इति गाथार्थः ॥ १५ ॥

अणुत्तरं धम्ममुईरइत्ता, अणुत्तरं झाणवरं झियाइ ।
सुसुक्कसुक्कं अपगंडसुक्कं, संखिंदुवेगंतऽवदातसुक्कं ॥ १६ ॥

व्याख्या—स हि भगवान् अनुत्तर-मर्वोत्कृष्टं धर्मं उदीरयित्वा-प्रकाश्यानुत्तरं ध्यानवर ध्यायति । तथाहि-केवलज्ञानोत्पत्तेरनन्तरं सर्वोत्तमं धर्मं प्ररूपयामास भगवाँस्तदनु योगनिरोधकाले सूक्ष्मं काययोगं निरुन्धन् शुक्लध्यानस्य तृतीयं भेदं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाताख्यं ध्यायति, तदनु निरुद्धयोगश्चतुर्थं शुक्लध्यानभेदं व्युपरतक्रियमनिवृत्ताख्यं ध्यायति । तत्कथम्भूतं ? सुष्ठु-शुक्लत्व-शुक्लम् 'अपगतगण्डं' निर्दोषाऽर्जुनसुवर्णवत् शुक्लं देदीप्यमानं, यदिवा [अप]गण्ड-मुदकफेन, तत्तुल्यं, तथा शङ्खेन्दुवदेकान्ताऽवदातं शुक्लध्यानोत्तरभेदद्वयं ध्यायतीति गाथार्थः ॥ १६ ॥ अपिच—

अणुत्तरग्गं परमं महेसी, असेसकम्मं सुविसोहइत्ता ।
सिद्धिं गते साइमणंतपत्ते, नाणेण सीलेण य दंसणेणं ॥ १७ ॥

व्याख्या—स भगवान् शैलेश्यवस्थायां *शुक्लध्यानचतुर्थभेदाऽनन्तर माद्यपर्यवमानां सिद्धिगतिं प्राप्तः। कथम्भूतां सिद्धिगतिं ? अनुत्तराग्र्यां, अनुत्तरा-सर्वोत्तमा, अग्र्या च लोकाग्रव्यवस्थिता। एवंविधा 'परमा' प्रधानां, महर्पिरशेषं कर्म विशोध्य-अपनीय विशिष्टेन ज्ञानेन दर्शनेन शीलेन च सिद्धिगतिं सम्प्राप्त इति गाथार्थः ॥१७॥ पुनर्भगवतः स्तुतिमाह—

रुक्खेसु णाए जह सामली वा, जंसी रतिं वेययंती सुवन्ना।
वणेसु वा णंदणमाहु सेट्ठं, नाणेण सीलेण य भूतिपण्णे ॥ १८ ॥

व्याख्या—वृक्षेषु यथा देवकुरुव्यवस्थितः शाल्मलीवृक्षो ज्ञातः-प्रसिद्धिं प्राप्तः। यत्र सुपर्णकुमाराः-भवनपतिदेवविशेषाः अन्यतोऽप्यागत्य क्रीडारतिं वेदयन्ति, क्रीडां कुर्वन्तीत्यर्थः। वनेषु मध्ये यथा नन्दनं वनं 'श्रेष्ठं' प्रधानं, तदपि देवानां क्रीडास्थानं। तथा ज्ञानेन केवलाऽख्येन शीलेन-चारित्रेण यथाख्यातेन 'श्रेष्ठः' प्रधानः, भूतिप्रज्ञः-प्रवृद्धज्ञानो भगवानपि 'श्रेष्ठः' प्रधानो महान् ज्ञेय इति गाथार्थः ॥ १८ ॥

थणियं व सद्दाण अणुत्तरे उ, चंदो व ताराण महाणुभावे।
गंधेसु वा चंदणमाहु सेट्ठं, एवं मुणीणं अपडिन्नमाहु ॥ १९ ॥

* शुक्लध्यानश्चतुर्धा–पुहुत्तवियक्के सवियारी १, एगत्तवियक्कअवियारी २, सुहुमकिरियाअपडिवाई ३, समुच्छिन्नकिरिए अनियट्टी ४, तृतीयभेदे केवलज्ञानोत्पत्तिः, अप्रतिपतनस्वभावत्वात्।

सरीसृपाश्च, जरायुजाः—पशवो मनुष्याश्च *। संस्वेदजा—यूकामत्कुणादयः, रसजाः—दधिसौवीरादिसमुद्भवाः, इत्यादिभेदभिन्नं जीवसङ्घातं प्रदर्श्याऽधुना तदुपघातदोषं दर्शयतीति गाथार्थः ॥ १ ॥

एयाइं कायाइं पवेदिताइं, एतेसु जाणे पडिलेह सायं ।
एतेण काएण य आयदंडे, एतेसु या विप्परियासुवेंति ॥ २ ॥

व्याख्या—एते षडपि पृथिव्यादयः काया भगवद्भिः प्रवेदिताः, एतेषु सातं—सुख जानीहि। एते सर्वेऽपि जीवाः सुखैषिणो दुःखद्विषश्च, इति 'ज्ञात्वा' प्रत्युपेक्ष्य स्वकुशाग्रीयधिया पर्यालोचय, यथा—एतैः पीड्यमानैरात्मा दण्ड्यते—निःसारीक्रियते, आत्मदण्डो जायते। एतान् कायान् यो दीर्घकालं दण्डयति—पीडयति, ते (१स) एतेष्वेव परिसमन्तादाशु शीघ्रं 'उवेंति' याति। य एतान् पीडयिष्यति स एतेष्वेव भूयो भूयः समुत्पत्स्यते। यदि वा 'विपर्यासो' व्यत्ययः, सुखार्थिभिः पीड्यन्ते परं दुःखमेव जायते, न सुखं, अय विपर्यासः, अथवा मोक्षार्थिभिः कायसमारम्भः क्रियते × परं संसारवृद्धिरेव, न मुक्तिरिति गाथार्थः ॥ २ ॥

जातीपहं अणुपरिवट्टमाणे, तसथावरेहिं विणिग्घायमेति ।

---

* "ये च जरायुजा—जम्बालवेष्टिताः समुत्पद्यन्ते, ते च गोमहिष्यजाऽविकमनुष्यादयः" इति बृहद्वृत्तौ। × प्राण्युपघातादिकं करोति।

से जातिजातिं बहुकूरकम्मे, जं कुवती मिज्जति तेण बाले ॥ ३ ॥

व्याख्या—'जातिपथः' एकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तः, तस्मिन् परिवर्त्तमानः-एकेन्द्रियादिषु पर्यटंस्त्रसेषु वा स्थावरेषु समुत्पन्नः सन् कायदण्डविपाकजेन कर्मणा बहुशो विनिर्घातमेति-विनाशमाप्नोति। स बहुक्रूरकर्मा जातौ जातौ उत्पत्तिं लब्ध्वा पुनस्तदेव दुष्टं कर्म करोति येन तेनैव कर्मणा '[मीयते-]'म्रियते पूर्यते, यादृशं कर्म करोति तादृशमेव पुर उदयमायाति। यदेवोप्यते तदेव लूयते, शुभे कर्मणि कृते शुभं कर्म उदेति, अशुभे त्वशुभमिति। तेनैव कर्मणा म्रियते बालो निर्विवेक इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

अस्सिं च लोए अदुवा परत्था, सयग्गसो वा तह अन्नहा वा।
संसारमावन्नपरंपरं ते, बंधंति वेदेंति य दुन्नियाणि ॥ ४ ॥

व्याख्या—यान्याशुकारीणि कर्माणि तान्यस्मिन्नेव जन्मनि विपाकं ददति परस्मिन् जन्मनि नरकादौ वा। एकस्मिन्नेव जन्मन्येकवारं तीव्रं विपाकं यच्छन्ति, शतशो वा, येनैव प्रकारेण त(य)दशुभमाचरन्ति तत्तथैवोदयमायाति। यतः—"वह-बंधणअब्भक्खाणा-दाणपरधणविलोयणाईणि। सव्वजहन्नो उदओ, दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥ १ ॥"

१ वधबन्धनाभ्याख्यानादानपरधनविलोपनादीनि। सर्वजघन्य उदयो दशगुणित एकशः कृतानाम् ॥ १ ॥
तीव्रतरे च प्रद्वेषे, शतगुणितः शतसहस्रकोटिगुणितः। कोटाकोटिगुणितो वा भवेद्विपाको बहुतरो वा ॥ २ ॥

" जलधन्ननिस्सिया जीवा, पुढवीकट्ठनिस्सिया । हम्मंति भत्तपाणेसु, तम्हा भिक्खू न पयावए ॥ २ ॥"
" विसप्पे सव्वओ धारे, बहुपाणविणासणे । नत्थि जोइसमे सत्थे, तम्हा जोइं न दीवए ॥ ३ ॥"
तथा दशवैकालिकेऽपि—
जायतेयं न इच्छंति, पावगं जलइत्तए । तिक्खमन्नयरं सत्थं, सव्वओ वि दुरासयं ॥ १ ॥
पाईणं पडिणं वा वि, उड्ढं अणुदिसामवि । अहे दाहिणओ वा वि, दहे उत्तरओ वि य ॥ २ ॥
भूयाणं एसमाघाओ, हव्ववाहो न संसओ । तं पईवपयावट्ठा, संजया किंचि नारभे ॥ ३ ॥
तम्हा एवं वियाणित्ता, दोसं दुग्गइवड्ढणं । अगणिकायसमारंभं, जावज्जीवाइ वज्जए ॥ ४ ॥"
इत्यादि मत्वा नाग्निकायसमारम्भं कुर्यादिति गाथार्थः ॥ ७ ॥

हरियाणि भूताणि विलंवगाणि, आहारदेहा य पुढो सियाइं ।
जे छिंदती आयसुहं पडुच्च, पागब्भि पाणे बहुणंऽतिपाती ॥ ८ ॥

१–जाततेजस नेच्छन्ति पापकं ज्वलयितुम् । तीक्ष्णमन्यतरच्छस्त्रं सर्वतोऽपि दुराश्रयम् ॥ १ ॥ प्राच्यां प्रतीच्यां वाऽपि ऊर्ध्वमनुदिशमपि । अधोदक्षिणतश्चापि दहेदुत्तरतोऽपि च ॥२॥ भूतानामेष आघातो हव्यवाहो न संशयः । तं (हव्यवाहं) प्रदीपार्थं प्रतापार्थं वा संयतः किञ्चिन्नारभेत् ॥ ३ ॥ तस्मादेव विज्ञाय दोषं दुर्गतिवर्द्धनम् । अग्निकायसमारम्भं, यावज्जीवं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

व्याख्या—'हरितानि' दूर्वाङ्कुरादीनि, तान्यपि 'भूतानि' जीवाः, कथं ? आहारादेव वृद्धिदर्शनात्। तद्विना च म्लायन्ति, अत एव जीवाकारं 'विलम्बयन्ति' धारयन्ति। यथा मनुष्यः कललार्बुदमांसपेशीगर्भप्रसवबालकुमारतरुण स्थविराद्यवस्थां धारयति, तथा वनस्पतिरपि अङ्कुर–मूल–स्कन्ध–पत्र–शाखादिविशेषैः परिवर्द्धमानाः युवानः पोता इत्युपदिश्यन्ते। तथा शाल्यादीनि जातान्यभिनवानि, सञ्जातरसानि यौवनवन्ति, परिपक्वानि जीर्णानि, परिशुष्कानि मृतानि। एवं हरितादीन्यपि जीवाकारं धारयन्ति। तत एतानि मूल–स्कन्ध–शाखा–पत्र–पुष्पादिषु पृथक् प्रत्येकजीवानि, न तु मूलादिषु सर्वेष्वप्येक एव जीवः। एतानि च भूतानि आत्मसुखार्थी यो हिनस्ति स प्रागल्भ्यात्–धार्ष्ट्यावष्टम्भात् बहूनां प्राणिनामतिपाती, तदतिपाताच्च निरनुक्रोशतया न धर्मो नाऽप्याऽऽत्मसुखमिति गाथाऽर्थः ॥ ८ ॥ किञ्च—

जातिं च वुड्ढिं च विणासयंते, बीयाइ अस्संजय आयदंडे।
अहा हु से लोए अणज्जधम्मे, बीयाइं जे हिंसति आतसाते ॥ ९ ॥

व्याख्या—हरितकायानां जातिमुत्पत्तिं वृद्धिं च विनाशयन् 'असंयतो' गृहस्थः प्रव्रजितो वा आत्मदण्डको ज्ञेयः। स हि जीवोपघातात्परमार्थतः आत्मानमेवोपहन्ति, एवमाहु–रुक्तवन्तस्तीर्थकराः, यो हरितादिछेदकः सोऽस्मिल्लोके अनार्यधर्मा–क्रूरकर्मकारी ज्ञेयः, धर्मोपदेशेन आत्मसुखार्थं वा वनस्पतिकायं करणकारणाऽनुमतिभेदेन समारम्भते, स पाखण्डिकलोकोऽन्यो वा अनार्यधर्मा भवतीति गाथाऽर्थः ॥ ९ ॥

मलं अग्नितापादुपयाति, एवमात्मनोऽप्यान्तरं पापं अग्नितर्पणात्प्रयाति ॥ १२ ॥

अथैतेषां प्रवादिनामसम्बद्धप्रलापिनामुत्तरदानायाऽह—

पाओ सिणाणादिसु णत्थि मोक्खो, खारस्स लोणस्स अणासएणं ।
ते मज्जमंसं लसणं च भोच्चा, अन्नत्थ वासं परिकप्पयंति ॥ १३ ॥

व्याख्या—प्रातः स्नानादिषु नास्ति मोक्षः, यतो निःशीलानामनाचारचारिणां प्रातर्जलावगाहनेन कुतो मोक्षाऽवाप्तिः ?। आदिशब्दाद्धस्तपादक्षालनेऽपि न मोक्षः, यत उदकपरिभोगे तदाश्रितानां चराचराणां जीवानां घातः स्यात्, तद्घाताच्च कुतो मोक्षाऽवाप्तिरिति ?, अथ यथा बाह्यशुद्धिरुदकेन दृष्टा तथाऽऽन्तरशुद्धिरपि भविष्यति, न चैवं, अन्तःशुद्धिर्भावशुद्ध्या स्यात्, भावशुद्धिं विनाऽपि चेदन्तरङ्गशुद्धिः प्रतिपाद्यते तदा मत्स्यबन्धादीनामपि जलाऽभिषेकेण मुक्त्यवाप्तिर्भविष्यति, न च दृष्टा । तथा लवणवर्जनेन चेन्मोक्षस्तदा लवणवर्जिते देशे लोकानां न मोक्षादन्या गतिः ? परमसम्बद्धभाषिणो यूयमिति । पुनस्ते कुतीर्थिका मद्यमाँसलशुनादिकं भुक्त्वा मोक्षादन्यत्र वासं परिकल्पयन्ति, कोऽर्थः ? मद्यमाँसलशुनादिभोजिनां हि संसार एव वासः, न मोक्षाऽवाप्तिरिति गाथार्थः ॥ १३ ॥ साम्प्रतं विशेषेण परिजिहीर्षुराह—

उदएण जे सिद्धिमुदाहरंति, सायं च पायं उदगं फुसंता ।
उदगस्स फासेण सिया य सिद्धी, सिज्झिसु पाणे बहवे दगंसि ॥ १४ ॥

व्याख्या—ये केचन अज्ञानिनः 'उदकेन' जलाऽभिषेकेण मुक्तिमुदाहरन्ति, सन्ध्यायां प्रभाते मध्याह्ने च उदकस्पर्शनात् प्राणिनां मुक्त्यवाप्तिः, इत्येवं ये उदाहरन्ति, तन्मिथ्या । यदि जलस्पर्शादेव मुक्तिरुदाह्रियते तदा जलजन्तूनां त्रसस्थावराणां सर्वदैवाम्भोऽवगाहिनां मुक्तिरेव, न संशयः, मत्स्यऽबन्धिनामपि मुक्तिरेव भविष्यति, न चैतत् सङ्गतं, तस्मान्मृषा भवदुक्तिः । यदपि भवद्भिरुच्यते—बाह्यमलापनयनसामर्थ्यं उदकस्य दृष्टं, तदपि विचार्यमाणं न घटते, यतो यथोदकमनिष्टं मलमपनयति, एवमभिमतमप्यङ्गरागं कुङ्कुमादिकमपनयति, तथा चोदकाऽभिषेकेण यथा पातकमपयाति तथा पुण्यमपि प्रयाति, अङ्गलग्नविलेपनादिवत्, एवं तूदकस्नानमिष्टविघातकृत्, ततो न किञ्चिदिति । अतः पुण्यविघातकारित्वाज्जलाऽभिषेकेण न मुक्तिरिति गाथाऽर्थः ॥ १४ ॥

मच्छा य कुम्मा य सिरीसिवा य, मग्गू य उट्टा दगरक्खसा य ।
अट्ठाणमेयं कुसला वयंति, उदगेण जे सिद्धिमुदाहरंति ॥ १५ ॥

व्याख्या—यद्यम्भस्संसर्गेण मुक्तिस्तदा मत्स्याः कूर्माः सरीसृपाः मद्गवो—जलवायसाः उष्ट्राः जलचरविशेषाः 'दगरक्खसा' जलमानुषाः, एते सर्वेऽपि जलचरजीवाः मुक्तिगामिन एव, न चैतद्दृष्टमिष्टं वा, ततश्च ये उदकेन सिद्धिमुदाहरन्ति तदस्थान—मप्रमाणमयुक्तमित्यर्थः । [अ]माम्प्रतं (?) कुशलाः निपुणाः मोक्षमार्गाऽभिज्ञाः एवं वदन्तीति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥

किञ्चाऽन्यत्—

त्रसस्थावरघाते कथं सुखमवाप्यते ? + इत्येतत्प्रत्युपेक्ष्य 'जानीहि' अवबुध्यस्व तं, यत्सर्वेऽपि जन्तवः सुखैषिणो दुःखद्विषः, न च तेषां सुखैषिणां दुःखोत्पादकत्वेन सुखाऽवाप्तिरिति गाथाऽर्थः ॥ १९ ॥

थणंति लुप्पंति तसंति कम्मी, पुढो जगा परिसंखाय भिक्खू ।
तम्हा विऊ विरतो आयगुत्ते, दट्ठुं तसे या पडिसंहरेज्जा ॥ २० ॥

व्याख्या—ते षट्कायाऽऽरम्भिणो सुखाभिलाषिणो नरकादिगतिं गतास्तीव्रदुःखैः पीड्यमानाः असह्यवेदनोपगताः अशरणाः स्तनन्ति 'लुप्यन्ति' छिद्यन्ते खड्गादिभिः । एवं कदर्थ्यमानास्त्रसन्ति कर्मिणः—सपापा इत्यर्थः । पृथक् 'जगा' इति जन्तवः, इत्येवं 'परिसंख्याय' ज्ञात्वा भिक्षुः—विद्वान्, यस्मात्प्राण्युपमर्दकारिणः संसाराऽन्तर्गता विलुप्यन्ते, तस्मात् पण्डितो विद्वान् 'विरतः' आत्मगुप्तः दृष्ट्वा त्रसान्, च शब्दात् स्थावरांश्च दृष्ट्वा तदुपघातकारिण्याः क्रियायाः प्रतिसंहरे—न्निवर्त्तयेत्, त्रसस्थावरोपघातकारिणीं क्रिया न कुर्यादिति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ २० ॥

जे धम्मलद्धं विणिहाय भुंजे, वियडेण साहट्टु य जे सिणाइ ।
जो धावती लूसयती व वत्थं, अहा हु से णागणियस्स दूरे ॥ २१ ॥

व्याख्या—ये केचन शीतलविहारिणो 'धर्मेण' मुधिकया लब्धं निर्दोषमपि आहारजातं 'विनिधाय' संनिधिं कृत्वा भुञ्जन्ते, तथा ये 'विकटेन' प्रासुकोदकेनाऽपि सकोच्याङ्गोपाङ्गानि प्रासुकप्रदेशे सर्वस्नानं कुर्वन्ति, तथा यो वस्त्रं

'धावति' प्रक्षालयति, तथा यो वस्त्रं लूषयति-शोभार्थं दीर्घं सत्पाटयित्वा ह्रस्वं करोति ह्रस्वं वा सन्धाय दीर्घं करोति, अथासौ 'णागणियस्स'त्ति निर्ग्रन्थभावस्य संयमाऽनुष्ठानस्य दूरे वर्त्तते, न तस्य संयमं प्राहुस्तीर्थंकरगणधरादयः, न तस्य संयमो भवतीति गाथाऽर्थः ॥ २१ ॥

उक्ताः कुशीलास्तत्प्रतिपक्षभूताः शीलवन्तः प्रतिपाद्यन्ते इत्येतदाह—

कम्मं परिन्नाय दगंसि धीरे, वियडेण जीविज्ज य आदिमोक्खं ।
से बीयकंदाइ अभुंजमाणे, विरते सिणाणाइसु इत्थियासु ॥ २२ ॥

व्याख्या—उदकसमारम्भे सति कर्मबन्धो जायते, इत्येवं परिज्ञाय 'विकटेन' प्रासुकोदकेन 'जीव्यात्' प्राणसन्धारणं कुर्यात्। अन्येनाऽपि प्रासुकेनैवाहारेण प्राणवृत्तिं कुर्यात्। 'आदिः' संसारस्तस्मान्मोक्षः आदिमोक्षस्तं, संसारविमुक्तिं यावत्। अथवा आदिमोक्षं-यावज्जीवमित्यर्थः। तथा स साधुर्बीजकन्दादि परिहरन् स्नानादिभ्यस्तथा स्त्रीभ्यश्च विरतः सन् कुशीलदोषैर्न लिप्यत इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

जे मायरं च पियरं च हिच्चा, गारं तहा पुत्तपसुं धणं च ।
कुलाइं जे धावइ साउगाइं, अहा हु से सामणियस्स दूरे ॥ २३ ॥

व्याख्या—ये केचन मातरं पितरं त्यक्त्वा, तथा अगारं पुत्रं पशुं धनं च त्यक्त्वा, सम्यक् प्रव्रज्यायामुत्थाय, पंच-

व्याख्या—तथा यः साधुरज्ञातपिण्डः–अन्तप्रान्ताऽऽहारैराजीवति, नाऽप्युत्कृष्टेन लब्धेन मदं करोति, नाप्यन्तप्रान्तेन लब्धेन वाऽलब्धेन वा दैन्यं भजते, नाऽपि पूजनसत्कारार्थं तपः करोति, रसेषु च गृद्धिं न कुर्यात्, तथा शब्देषु रूपेषु कामेषु वा गार्द्ध्यं नानयति, रागद्वेषौ त्यजति। एवंविधगुणोपशोभितः साधुर्भवति, नाऽपर इति गाथाऽर्थः ॥ २७ ॥

सव्वाइं संगाइं अइच्च धीरे, सव्वाइं दुक्खाइं तितिक्खमाणे ।
अखिले अगिद्धे अणिएयचारी, अभयंकरे भिक्खु अणाविलप्पा ॥ २८ ॥

व्याख्या—तथा यः सर्वसङ्गं बाह्यान्तरङ्गरूपं 'अतीत्य' त्यक्त्वा 'धीरो' विवेकी सर्वाण्यपि दुःखानि शारीर–मानसानि त्यक्त्वा, परीषहोपसर्गजनितानि 'तितिक्षमाणो'ऽधिसहन् 'अखिलो' ज्ञान–दर्शन–चारित्रैः पूर्णः, कामेष्वगृद्धः–तथा अनियतचारी, जीवानामभयङ्करः, विषयकषायैरनाविलोऽनाकुलाऽऽत्मा, संयममनुवर्त्तते, सः साधुरिति गाथाऽर्थः ॥ २८ ॥ किञ्च—

भारस्स जाता मुणि भुंजएज्जा, कंखेज्ज पावस्स विवेग भिक्खू ।
दुक्खेण पुट्ठे धुयमातिएज्जा, संगामसीसे व परं दमेज्जा ॥ २९ ॥

व्याख्या—साधुः संयमभारस्य यात्रानिर्वाहाय शुद्धाहारग्रहणं करोति, तथा पूर्वार्जितस्य पापकर्मणो 'विवेकं' पृथग्भावं विनाशमाकाङ्क्षेद्भिक्षुः–साधुर्दुःखेन परीषहोपसर्गजनितेन 'स्पृष्टः' व्याप्तोऽपि 'ध्रुवं' संयमं मोक्षं वा आदत्ते। यथा कश्चित् सुभटः [सङ्ग्रामशिरसि] शत्रुभिरभिद्रुतोऽपि 'पर' शत्रुं दमयति, एवं परीषहोपसर्गाभिद्रुतोऽपि

कर्मशत्रुं दमयेदिति गाथाऽर्थः ॥ २९ ॥ अपि च—

अवि हम्ममाणो फलगावतट्ठा, समागमं कंखति अंतगस्स ।
णिद्धूय कम्मं ण पवंचुवेइ, अक्खक्खए वा सगडं तिबेमि ॥ ३० ॥

व्याख्या—साधुः परीषहोपसर्गैर्हन्यमानोऽपि–पीड्यमानोऽपि सम्यक् सहते । किमिव ? 'फलकमिव' फलकवदपकृष्टः, यथा फलकमुभाभ्या पार्श्वाभ्यां 'तष्टं' घटितं सत्तनु भवति, उभयपार्श्वे तक्षमाणोऽपि न रागद्वेषवान् भवति, एवं साधुरप्युग्र-तपसा निष्टप्तदेहो दुर्बलशरीरो भवति रागद्वेषरहितश्च स्यात् । एवं 'अन्तकस्य' मृत्योः 'समागमं' प्राप्तिमाऽऽकाङ्क्षति–अभिलपति । तथाऽष्टप्रकार कर्म निर्द्धूय 'प्रपञ्चं' संसार न उपैति, यथा अक्षस्य 'क्षये' विनाशे सति शकटं समविषम पथरूपं प्रपञ्चक.रणाऽभावान्नोपयाति, एवमसावपि साधुरष्टप्रकारस्य कर्मणः क्षये संसारप्रपञ्च नोपयातीति गाथाऽर्थः ॥ ३० ॥ इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

समाप्तं कुशीलपरिभाषाख्यं सप्तममध्ययनं, ग्रं० ३४४ ॥

पितात्मानः सन्तः प्राणिना हन्तारः छेत्तारः प्रकर्त्तयितारश्च भवन्ति । कामभोगेच्छवः आत्मसुखाऽभिलाषिणश्च प्राणिनां ध्वंसका भवन्तीति गाथाऽर्थः ॥ ५ ॥

मणसा वयसा चेव, कायसा चेव अंतसो । आरओ परओ वा वि, दुहा वि य असंजया ॥ ६ ॥

व्याख्या—मनसा वाचा कायेन करणकारणाऽनुमतिभिश्चाऽन्तशः कायेनाशक्तोऽपि मनसैव तन्दुलमत्स्यवत् कर्म बध्नाति । तथा आरतः परतः-इहलोके परलोके च पर्यालोच्यमानास्ते स्वयं करणेन परकरणेन च 'असंयता' जीवोपघातकारिण एवेति गाथाऽर्थः ॥ ६ ॥ साम्प्रतं जीवोपघातविपाकं दर्शयितुमाह—

वेराइं कुवई वेरी, तओ वेरेहिं रुज्झती । पावोवगा य आरंभा, दुक्खफासा य अंतसो ॥ ७ ॥

व्याख्या—वैरी-स जीवोपमर्दकारी जन्मशताऽनुबन्धीनि वैराणि करोति । ततः वैरादपरैर्वैरैरनुरुध्यते-सम्बध्यते । परम्पराऽनुषङ्गी वैरं जायते । किमिति ? यतः 'पापोपगा' आरम्भाः सावद्यानुष्ठानरूपा 'अन्तशो' विपाककाले 'दुःखस्पर्शाः' असातोदयविपाकिनो जायन्ते इति गाथाऽर्थः ॥ ७ ॥ किञ्च—

संपराइयं नियच्छंति, अत्तदुक्कडकारिणो । रागद्दोसस्सिया बाला, पावं कुव्वंति ते बहुं ॥ ८ ॥

व्याख्या—कर्म द्विभेदं साम्परायिकं ईर्यापथिकं च । तत्र साम्परायिकं बादरकषायात्मक जीवोपमर्दकत्वेन वैरानुषङ्गितया 'आत्मदुष्कृतकारिणः' स्वपापविधायिनः सन्तो 'नियच्छंति' बध्नन्ति, के बध्नन्ति ? रागद्वेषाश्रिताः 'बालाः'

अज्ञानिनः । ते चैवम्भूता अमद्वेद्यं पापं 'बहु' अनन्तं कुर्वन्तीति गाथार्थः ॥ ८ ॥ एवं बालवीर्यं प्रदर्श्य उपसंजिहीर्षुराह—

एयं सकम्मविरियं, बालाणं तु पवेदियं । एत्तो अकम्मविरियं, पंडियाणं सुणेह मे ॥ ९ ॥

व्याख्या—एव प्राक् प्रदर्शितं, तथाहि प्राणिनामतिपातार्थं शस्त्रं शास्त्रं वा केऽपि शिक्षन्ते, तथाऽपरे विद्यामन्त्रानधीयन्ते, तथाऽन्ये मायाविनो नानाप्रकारां मायां कृत्वा कामभोगार्थमारम्भान् कुर्वन्ति, अपरे पुनर्वैरिणस्तत् कुर्वन्ति येन वैरैरनुबध्यन्ते । परशुरामसुभूमयोरिव । इत्यादिप्राक् प्रतिपादितं सर्वं बालवीर्यं, एतत्सकर्मणा बालानां वीर्यं, च शब्दात्प्रमादवतां 'प्रवेदितं' प्रतिपादितम् । अत ऊर्ध्वं 'अकर्मणा' पण्डितानां यद्वीर्यं, तन्मे कथयतः शृणुत यूयमिति गाथाऽर्थः ॥९॥

तदेवाह—

दविए बंधणुम्मुक्के, सव्वओ छिन्नबंधणे । पणोल्ल पावकं कम्मं, सल्लं कंतति अंतसो ॥ १० ॥

व्याख्या—'द्रव्यो' भव्यो मुक्तिगमनयोग्यः, बन्धनोन्मुक्तः-बन्धनात्कषायात्मकान्मुक्तः 'सर्वतः' सर्वप्रकारेण सूक्ष्मबादररूप छिन्न-मपनीतं बन्धनं कषायात्मकं येन स छिन्नबन्धनः, एवंविधः पापकं कर्म 'प्रणोद्य' निराकृत्य 'अन्तशः' सर्वप्रकारेण शल्यं छिनत्ति-दूरीकरोतीति गाथाऽर्थः ॥ १० ॥ यदुपादाय शल्यमपनयति तद्दर्शयितुमाह—

नेयाउयं सुयक्खायं, उवादाय समीहए । भुज्जो भुज्जो दुहावासं, असुहत्तं तहा तहा ॥ ११ ॥

व्याख्या—नैयायिक ज्ञान-दर्शन-चारित्राऽत्मकं मार्गं मोक्षं प्रति नेतारं तीर्थंकरादिभिः स्वाख्यातं, तमुपादाय-

ग्रहणशिक्षया यथावन्मरणविधिं विज्ञाय आसेवनाशिक्षया आसेवेतेति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥ किञ्च—

जहा कुम्मे सअंगाइं, सए देहे समाहरे । एवं पावाइं मेहावी, अज्झप्पेण समाहरे ॥ १६ ॥

व्याख्या—यथा कूर्मः स्वान्यङ्गानि स्वकीयदेहे समाहरे-द्गोपयेत्, 'एवं' अनेन प्रकारेण मेधावी पापरूपाण्यनुष्ठानानि 'अध्यात्मना' सम्यक्धर्मध्यानादिभावनया समाहरेत्' उपसंहरेत्, मरणे समुपस्थिते सम्यक् संलेखनया सलिखितकायः पण्डितमरणेनात्मानं समाहरेदिति गाथाऽर्थः ॥ १६ ॥

साहरे हत्थपादे य, मणं सविंदियाण य । पावकं तु परीणामं, भासादोसं च तारिसं ॥ १७ ॥

व्याख्या—पादपोपगमने इङ्गितमरणे भक्तपरिज्ञाया शेषकाले वा कूर्मवद्धस्तपादौ 'संहरेत्' व्यापारान्निवर्त्तयेत्, तथा मनोऽप्यकुशलव्यापारेभ्यो निवर्त्तयेत् । एव सर्वाणि श्रोत्रेन्द्रियादीनि तथा पापकं परिणामं संहरेत् । भाषादोषं च तादृशं सावद्यात्मकं उपसंहरेत् । एवं पण्डितमरणं अशेषकर्मक्षयार्थं सम्यगनुपालयेदिति गाथाऽर्थः ॥ १७ ॥

तं च संयमे पराक्रममाणं कश्चित् पूजासत्कारादिना निमन्त्रयेत्तत्रात्मोत्कर्षो न कार्य इति दर्शयितुमाह—

अणु माणं च मायं च, तं परिन्नाय पंडिए । सुयं मे इहमेगेसिं, एयं वीरस्स वीरियं ॥ १८ ॥

व्याख्या—चक्रवर्त्यादिना पूज्यमानेन 'अणुरपि' स्तोकोऽपि मानो न विधेयः, स्तोकाऽपि माया न विधेया, किमुत महती ?, एवं क्रोधलोभावपि न विधेयाविरयेवं ज्ञपरिज्ञया कषाया(णा)ना (?) विपाकं ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया तन्नि-

वृत्तिं कुर्यात् । श्रुत मया इह मनुष्यजन्मनि एकेषां तीर्थकरादीनां वाक्यं, वीरस्यैतदेव वीरत्व, येन कषाया(णां)नां (?)
विजयः क्रियते, येन बलेन सङ्ग्रामशिरसि महति सुभटसङ्कटे परानीकं विजयते तत्परमार्थतो वीर्यं न भवति, अपि तु येन
क्रोधादीनां पराजयो विधीयते तद्वीरस्य वीरत्वमिति गाथाऽर्थः ॥ १८ ॥

आयतट्ठं सुआदाय, एयं वीरस्स वीरियं । सातागारवणिहुए, उवसंतेऽणिहे चरे ॥ १९ ॥×

व्याख्या—'आयतो' मोक्षस्तदर्थं चारित्रमादाय यः क्रोधादीनां जयाय 'पराक्रमते' उद्यमं विधत्ते, एतद्वीरस्य
वीरत्वं । यो धृतिबलेन कामक्रोधादिजयाय यतते स एव महान् वीरो नाऽपर इति । यः पुनः सातागारवनिभृतस्तदर्थमनु-
द्यमी तथा क्रोधाग्निजयादुपशान्तः–शीतीभूतः, तथा 'निहा' माया न विद्यते यस्यासावनिहो–मायाप्रपञ्चरहितः, तथा
मानलोभरहित इत्यपि द्रष्टव्यं, स चैवम्भूतः संयमाऽनुष्ठानं चरेदिति गाथाऽर्थः ॥ १९ ॥ तथा—

उड्ढमहे तिरियं वा, जे पाणा तसथावरा । सव्वत्थ विरतिं कुज्जा, संति निवाणमाहियं ॥ २० ॥

सुगमार्थोऽयं श्लोकः, पर नाऽयं श्लोकः सूत्रादर्शेषु दृष्टः, टीकायां तु दृष्ट इति, अत्राऽपि तेन लिखित इति ॥

पाणे य णातिवाएज्जा, अदिन्नं पि य णादए । सादियं ण मुसं बूया, एस धम्मे वुसीमतो ॥२०॥

व्याख्या—प्राणप्रियाणां प्राणिनां प्राणान्नातिपातयेत्तथाऽपरेणादत्तं शिलाकामात्रमपि 'नाददीत' न गृह्णीयात् । तथा

× अष्टादशतमस्योत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धं चास्य पद्यस्य पाठान्तरत्वेन विन्यस्तं वृत्तिकृत्पूज्यैरतो न कार्या पद्याधिकत्वाशङ्केति ।

पूजासत्कारादिकृते कृतं संयमपालनादि न निर्जरार्थं जायते, यत्पुनः कृतं तपोऽध्ययनादि अन्ये श्रावकादयो न जानन्ति तथा विधेयं, तपोनियमाभिग्रहादिकं क्रियमाणं अन्ये श्रावका लोकाश्च न जानन्ति तथा विधेयं, यदि लोकानां पुरः प्रकाश्यते, आत्मश्लाघा स्वयमेव क्रियते तदपि तपो न निर्जरार्थं भवति । अत एवोक्तं–“ न सिलोगं पवेयए ” नैवात्मश्लाघां ‘ प्रवेदयेत् ’ प्रकाशयेत्, स्वयं प्रकाशनेन स्वकीयमनुष्ठानं फल्गुतामापादयेदिति गाथार्थः × ॥ २५ ॥

अप्पपिंडासि पाणासि, अप्पं भासेज्ज सुव्वए । खंतेऽभिनिव्वुडे दंते, वीतगिद्धी सदा जए ॥ २६ ॥

व्याख्या—अल्पपिंडाशी अल्पपानकः ‘ अल्पभाषको ’ मितभाषी, सर्वदा विकथारहितः, तथा सुव्रतः, ‘ खंते ’ ‘ क्षान्तः ’ क्षमावान् ‘ अभिनिव्वुडे ’ अभिनिर्वृतो लोभादिजयात् ‘ दान्तो ’ जितेन्द्रियः, यतः “ कषाया यस्य नो छिन्ना, यस्य नात्मवशं मनः । इन्द्रियाणि न गुप्तानि, प्रव्रज्या तस्य जीवनम् ॥ १ ॥ ” तथा वीतगृद्धिराशंसादोषरहितः, एवंविधः साधुः ‘ सदा ’ सर्वकालं संयमानुष्ठाने यतेत–यत्नं कुर्यादिति गाथार्थः ॥ २६ ॥

झाणजोगं समाहट्टु, कायं विउसेज्ज सव्वसो । तितिक्खं परमं नच्चा, आमोक्खाए परिव्वएज्जासि त्तिबेमि ॥

व्याख्याः—ध्यानयोगं समाहृत्य ‘ काय ’ देहमकुशलयोगेषु प्रवृत्तं ‘ व्युत्सृजेत् ’ परित्यजेत् ‘ सर्वतः ’ सर्वप्रकारेण, हस्तपादादिकमपि परपीडाकारी न व्यापारयेत् । तथा ‘तितिक्षां’ क्षमां ‘परमां’ प्रधानां ज्ञात्वा ‘आमोक्षाय’ अशेषकर्मक्षयं

× आत्मख्यातिनिमित्त कृतं ख्यातिकरमेव स्यात, न परलोकसाधकमिति भावः ।

८ वीर्याध्ययने निष्फलानि तपोऽनुष्ठानादीनि बालवीर्यवतः ।

यावत्परिव्रजेरिति संयमाऽनुष्ठानं कुर्यास्त्वमिति गाथार्थः ॥ २७ ॥ इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीमत्सूत्रकृताङ्गदीपिकायां वीर्याध्ययनमष्टमं परिपूर्णम् ।

अथ नवमं धर्माध्ययनं प्रारभ्यते ।

कयरे धम्मे अक्खाए ?, माहणेण मईमया । अंजुं धम्मं अहातच्चं, जणगा ! तं सुणेह मे ॥ १ ॥

व्याख्या—जम्बूस्वामी सुधर्मस्वामिनमुद्दिश्येदमाह–' कतरः ' किम्भूतो धर्म ' आख्यातः ' कथितो ' माहणेणं 'ति भगवता श्रीवर्द्धमानस्वामिना, कथम्भूतेन ? मतिमता, इति पृष्टे सुधर्मस्वाम्याह–' ऋजुं ' मायाप्रपञ्चरहितमवक्रं ' अहातच्चं ' यथावस्थितं मम कथयतः शृणुत यूयं हे ' जनकाः ' जनाः ! (यथा) भगवता प्रतिपादितं मया चाकर्णितं तथा भवतां कथयामि, यूयं शृणुतेति गाथार्थः ॥ १ ॥

धर्म्मप्रतिपक्षभूतोऽधर्मस्तदाश्रितांस्तावद्दर्शयितुमाह—

माहणा खत्तिया वेस्सा, चंडाला अदु बोक्कसा । एसिया वेसिया सुद्दा, जे य आरंभनिस्सिया ॥ २ ॥

भिक्षुर्जिनैराहितो मार्गः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकस्तं 'चरेत्' अनुतिष्ठेदिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ अपि च—

चिच्चा वित्तं च पुत्ते य, णाईओ य परिग्गहं । चिच्चा ण अंतगं सोयं, निरवेक्खो परिव्वए ॥ ७ ॥

व्याख्या—त्यक्त्वा वित्तं पुत्रान् ज्ञातींस्तथा परिग्रहं च सर्वं ममतारूपं त्यक्त्वा, णकारो वाक्यालङ्कारे, अन्तं गच्छतीति अन्तगो-दुष्परित्यज इत्यर्थः। अन्तको वा विनाशकारीत्यर्थः। आत्मनि वा गच्छतीति आत्मगः, आन्तर इत्यर्थः। एवम्भूतं शोकं 'त्यक्त्वा' परित्यज्य, श्रोतो वा-मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषायात्मकं, अनन्तगं अपारं वा परित्यज्य 'निरपेक्षः' सर्वममतास्नेहसम्बन्धशून्यः सन् मोक्षाय परिव्रजेत्, संयमानुष्ठाने तिष्ठेत्। य एवं संयमानुष्ठाने यतते स साधुर्विज्ञेय इति गाथार्थः॥ ७ ॥

स एवं साधुरहिंसादिषु व्रतेषु प्रयतेत, तत्राहिंसाप्रसिद्ध्यर्थमाह—

पुढवी आऊ अगणी वाऊ, तणरुक्खसबीयगा । अंडया पोयजराऊ—रससंसेतउब्भिया ॥ ८ ॥

व्याख्या—* पृथिवीकायिकाः सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदेन भिन्नाः, तथा अप्काय—अग्निकाय—वायुकायिकाश्चैवम्भूता, एवं वनस्पतिकायिकाल्लेशतः सभेदानाह—तृणानि कुशादीनि, वृक्षाश्चूताशोकादिकाः, सबीजा—बीजसहिताः, बीजानि शालिगोधूमादीनि, एते एकेन्द्रियाः। पञ्चेन्द्रियानाह—अण्डजाः—शकुनिगृहकोकिलसरीसृपादयः, पोतजाः—हस्ति—

* ❀ नास्त्येतच्चिह्नान्तर्गतो वृत्तिपाठः पुन्यपत्तनीयप्रतिद्विकेऽपि ।

शरभादयः, जरायुजा-गोमहिष्यादयः, रसा-दधिसौवीरकादेर्जाता रसजास्तथा संस्वेदजा-यूकामत्कुणादयः, उद्भिज्जाः-खञ्जरीटकदर्दुरादय इति । अज्ञातभेदा हि दुःखेन रक्ष्यन्त इत्यतो भेदेनोपन्यास इति (गाथार्थः) ॥ ८ ॥*

एतेहिं छहिं काएहिं, तं विज्जं परिजाणिया । मणसा कायवक्केणं, णारंभी ण परिग्गही ॥ ९ ॥

व्याख्या—साधुरेभिः पूर्वोक्तैः षड्भिरपि कायैः त्रसस्थावररूपैः [सूक्ष्मबादर]पर्याप्तापर्याप्तकभेदभिन्नैर्नारम्भी न परिग्रही स्यात् । तदेतद्विद्वान्-सश्रुतिको ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च मनोवाक्कायकर्मभिर्जीवोपमर्दकारिणमारम्भं परिग्रहं च परिहरेदिति गाथार्थः ॥ ९ ॥ शेषव्रतान्यधिकृत्याह—

मुसावायं बहिद्धं च, उग्गहं च अजाइया । सत्थादाणाइं लोगंसि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १० ॥

व्याख्या—मृषावादं ' बहिद्धं 'ति मैथुनं ' अवग्रहं ' परिग्रहमयाचित-मदत्तादानं, एतानि च मृषावादादीनि प्राण्युपतापकारित्वात् शस्त्राणीव-शस्त्रप्रायाणि वर्तन्ते, ततश्च कर्मोपादानकारणान्यप्यस्मिँल्लोके वर्तन्ते । तदेतत्सर्वं विद्वान् ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च परिहरेदिति गाथार्थः ॥ १० ॥ किञ्च—

पलिउंचणं च भयणं च, थंडिल्लुस्सयणाणि या । धूणादाणाइं लोगंसि, तं विज्जं परिजाणिया ॥११॥

व्याख्या—पञ्चमहाव्रतधारणमपि कषायिणो निष्फलं स्यात्, अतस्तत्साफल्यापादनार्थं कषायनिरोधो विधेय इति दर्शयति । तत्र ' पलिउंचणं (परिकुञ्चनं) माया ' भजनो ' लोभः ' स्थंडिलः ' क्रोधः ' उच्छ्रयो ' मानः, एतानि

व्याख्या—' अर्थपदं ' धनोपार्जनोपायं, अथवा द्यूतक्रीडा, अन्यदपि प्राण्युपमर्द्दकारिशास्त्रं न शिक्षयेत्तथा ' वेधो ' धर्मानुवेधस्तस्मादतीतं-धर्मानुवेधातीतं अधर्मप्रधानं वचो नो वदेत् । तथा ' हस्तकर्म ' हस्तव्यापारप्रधानः कलहस्तं तथा विरुद्धवादं-विवादं, शुष्कवादं, तदेतत्सर्वं संसारभ्रमणकारणं परिज्ञाय विद्वान् परिहरेदिति गाथार्थः ॥ १७ ॥

पाणहाओ य छत्तं च, णालीयं बालवीयणं। परकिरियं अन्नमन्नं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १८ ॥

व्याख्या—उपानहौ काष्ठपादुके च तथा छत्रमातपादिनिवारणाय, तथा 'नालिका' द्यूतक्रीडाविशेषः, तथा बालव्यजनं, तथा ' परक्रिया ' परस्य-गृहस्थादेः क्रियां-सावद्यात्मिकां, इत्यादि सर्वं विद्वान् परिहरेदिति गाथार्थः ॥ १८ ॥

उच्चारं पासवणं, हरिएसु न करे मुणी । वियडेण वा वि साहट्टु, णायमेज्ज कयाइवि ॥ १९ ॥

व्याख्या—उच्चारप्रश्रवणादिकां क्रियां हरितेषु-बीजेषु अस्थण्डिले वा मुनिर्न कुर्यात्, तथा ' विकटेन ' अचित्तेनोदकेन संहृत्या-पनीय बीजानि हरितानि वा ' नाचमेत ' न निर्लेपनं कुर्यात् किमुताविकटेनेति गाथार्थः ॥ १९ ॥

परमत्ते अन्नपाणं, ण भुंजेज्ज कयाइवि । परवत्थं अचेलो वि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २० ॥

व्याख्या—'परमात्रे' गृहस्थभाजने अन्नपानकपरिभोगं न कुर्यात् । " कंसेसु+कंसपाएसु, कुंडमोएसु वा पुणो ।

+ ' कास्येषु ' (कचोळकादिषु) ' कांस्यपात्रेषु ' (स्थालिकादिषु) ' कुण्डमोदेषु ' हस्तिपादाकारमृन्मयभाजनेषु, भुञ्जानोऽशनपानादीनाचारात्परिभ्रश्यति ।

भुंजंतो असणपाणाई, आयारा परिभस्सई ॥ १ ॥ ” इत्यादि (दश. अ. ६ गा. ५१) गाथाप्रामाण्यात्–गृहस्थपात्रेषु न भुञ्जीत । तथा अचेलोऽपि सन् ‘ परवस्त्रं ’ गृहस्थवस्त्रं न भुञ्जीत, परभाजनं परवस्त्रं च संयमविराधनाकारणं मत्वा विद्वान् परिहरेदिति गाथाऽर्थः ॥ २० ॥

आसंदी पलियंके य, निसिज्जं च गिहंतरे । संपुच्छणं सरणं वा, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २१ ॥

व्याख्या—‘ आसन्दी ’ आसनविशेषः ‘ पर्यङ्कः ’ शयनविशेषः, [गृहस्यान्त–र्मध्ये] गृहयोर्वा मध्ये ‘ निषद्या ’ उपवेशनं “ ×गंभीरविजया एए, [पाणा दुप्पडिलेहगा । × × × × ” दश. अ. ६] इत्यादिवचनात् । तथा “ *गोयरग्गपविट्ठो उ, न निसीएज्ज कत्थई ” । [कहं च न पवंधेज्जा, चिट्ठित्ता ण व संजए ॥ ८ ॥ ” दश. अ. ५. उ. २] इत्यादि । तथा गृहस्थगृहे कुशलादिप्रच्छनं, इत्यादि सर्वं संसारकारणं ज्ञात्वा विद्वान् परिहरेदिति गाथार्थः ॥ २१ ॥

जसं किर्त्तिं सिलोयं च, जा य वंदणपूयणा । सव्वलोयंसि जे कामा, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २२ ॥

व्याख्या—यशः कीर्त्तिं श्लाघां च परिहरेत् । राजादिभ्यो वन्दनां–पूजनं सत्कारसन्मानादि न इच्छेत्–नाभिलषेत् ।

× ‘ गम्भीरविजया ’ अप्रकाशाश्रया ‘ एते ’ आसन्दकादयः, अत एतेषु प्राणा दुष्प्रतिलेख्या भवन्ति ।

* गोचराग्रप्रविष्टस्तु न निषीदेत्कचित् । कथां च न प्रबध्नीया, स्थित्वा न च सयतः ।

९ धर्मा-त्याज्यत्वं कुशीलज-नसंगते ।

होलावायं सहीवायं, गोयावायं च नो वदे । तुमं तुमंति अमणुन्नं, सव्वसो तं न वत्तए ॥ ॥ २७ ॥

व्याख्या—होलावादः, सखिवादः, गोत्रोद्घाटनवादः–गोत्रवादः, इत्येवं साधुर्नो वदेत् । तथा 'तुमं तुमं'ति तिरस्कारवचनं, बहु वचनोच्चारणयोग्ये एकवचनान्तं अवहेलावचनं 'अमनोज्ञं' प्रतिकूलं असमाधिजनकं अन्यदपि साधुर्न वदेदिति गाथार्थः ॥ २७ ॥

अकुसीले सया भिक्खू, णेव संसग्गियं भवे। सुहरूवा तत्थुवस्सग्गा, पडिबुज्झेज्ज ते विऊ ॥ २८॥

व्याख्या—भिक्षु–रकुशीलो भवेत् । न च कुशीलैः समं संसर्गं 'भजेत' सेवेत, कुशीलसंसर्गे सातागौरवस्वभावाः संयमोपघातकारिण उपसर्गाः सम्भवन्ति, यतस्ते सातागारवाश्रिता एवं वदन्ति–धर्माधारं शरीरं यथा तथा आधाकर्मादिना पालनीयमेव × । प्रासुकोदकेन दन्तपावनादि क्रियते तदा को दोषः ? उपानहादिधारणे को दोषः ? साम्प्रतमल्पानि संहनानि अल्पधृतयश्च संयमे जन्तवः, इत्येवमादि कुशीलोक्तं श्रुत्वा अल्पसत्त्वास्तत्र रज्यन्ते, इत्येतद्विद्वान् विवेकी 'प्रतिबुद्ध्येत' जानीयात् । ज्ञात्वा च कुशीलसंसर्गं परिहरेदिति गाथार्थः ॥ २८ ॥

नन्नत्थ अंतराएणं, परगेहे ण णिसीयए । गामकुमारियं किड्डं, नातिवेलं हसे मुणी ॥ २९ ॥

व्याख्या—साधुर्गृहस्थगृहे कारणं विना नोपविशेत् । यतः–"तिण्हमन्नयरागस्स, निसेज्जा जस्स कप्पई । जराए

× " शरीर धर्मसयुक्तं, रक्षणीयं प्रयत्नतः । शरीराच्छ्रवते धर्मः, पर्वतात्सलिलं यथा " ॥ १ ॥

अभिभूयस्स, वाहियस्स तवस्सिणो ॥ १ ॥ " इति [दश. अ. ६, गा. ६०] वचनात् कारणे गृहस्थगृहे उप-
विशतोऽपि न दोषः । तथा कश्चिदुपदेशलब्धिमान् धर्मोपदेशादिकारणे उपविशति तदा न क्षुण्णं । तथा ग्रामकुमारिका क्रीडा-
कन्दुकादिना, तां न कुर्यात् । तथा साधुर्नातिवेलं हसेत्, ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मबन्धभयान्न हसेत् । तथा चागमः—
"जीवेणं भंते ! हसमाणे वा उस्सूयमाणे वा कइ कम्मपगडीओ बंधइ ?, गोयमा ! सत्तविहबंधए वा
अट्ठविहबंधए वा " इत्यादि ॥ २९ ॥

अणुस्सुओ उरालेसु, जयमाणो परिव्वए । चरियाए अप्पमत्तो, पुट्ठो तत्थऽहियासए ॥ ३० ॥

व्याख्या—उदारेषु कामभोगेषु दृष्टेषु श्रुतेषु वा नोत्सुकः स्यात् । तथा मूलोत्तरगुणेषु उद्यमं कुर्वन् संयमे च यतमानः
परिव्रजेत् । तथा चर्यायां भिक्षादिकायां अप्रमत्तः स्यात्, नाऽऽहारादिषु रसगार्ध्यं विदध्यादिति । तथा स्पृष्टश्च परीषहोप-
सर्गैस्तत्रादीनमनस्कः कर्मनिर्जरां मन्यमानो विषहेत्—सम्यक् सह्यादिति गाथार्थः ॥ ३० ॥

हम्ममाणो न कुप्पेज्जा, वुच्चमाणो न संजले । सुमणो अहियासेज्जा, ण य कोलाहलं करे ॥ ३१ ॥

व्याख्या—यष्टिमुष्टिभिर्हन्यमानो न कुप्येत्, दुर्वचनान्युच्यमानो न सञ्ज्वलेत्, न प्रतीपं-(प्रतिकूलं) वदेत्, किन्तु
सुमनाः सर्वं कोलाहलमकुर्वन्नधिसहेतेति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

१ जीवो भदन्त ! हसन्वा उत्सुकायमानो वा कति कर्मप्रकृतयो बध्नाति ?, गौतम ! सप्तविधबन्धको वाऽष्टविधबन्धको वा ।

ज्ञात्वा परिहरेत्, परिहृत्य च निर्वाणमशेषकर्मक्षयरूपं 'सन्धयेत्' प्रार्थयेत् ॥ ३६ ॥ इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ॥

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरसन्दृब्धायां श्रीमत्सूत्रकृताङ्गदीपिकायां धर्माख्य नवमाध्ययनं समाप्तम् ।

अथ दशमं समाध्याख्यमध्ययनम् ।

अथ नवमानन्तरं दशमं समाधिनामाध्ययन प्रारभ्यते, समाधिमन्तरेण धर्मोऽपि न भवति, समाधिपूर्वक एव धर्मः स्यात्तत्रेयमादिगाथा—

आघं मईममणुवीय धम्मं, अंजू समाही तमिणं सुणेह ।
अपडिन्न भिक्खू उ समाहिपत्ते, अनियाणभूतेसु परिव्वएज्जा ॥ १ ॥

व्याख्या—'मतिमान्' केवलज्ञानी 'अनुविचिन्त्य' ज्ञानेन ज्ञात्वा ['आघं'ति] आख्यातवान् । किम्? धर्मं श्रुतचारित्राख्यं । कथम्भूत? 'ऋजुं' अवक्रं सरलं, कौटिल्यपरिहारेणावक्रं तथ्यं धर्ममाख्यातवान् । स धर्मः समाधिः, समाधिं च धर्मध्यानादिकमिति । तमिमं धर्मं समाधिं वा भगवदुपदिष्टं शृणुत यूयमिति सुधर्मस्वामी प्राह । यत्राप्रतिज्ञो भिक्षुः

'अनिदानो' आश्रवरहितः संयमं पालयति स साधुः समाधिवान् ज्ञेय इति गाथार्थः ॥ १ ॥

उड्ढं अहेयं तिरियं दिसासु, तसा य जे थावर जेय पाणा ।
हत्थेहिँ पाएहिँ य संजमित्ता, अदिन्नमन्नेहि य णो गहिज्जा ॥ २ ॥

व्याख्या—ऊर्द्धाधस्तिर्यक् सर्वलोके + ये त्रसाः स्थावराश्च जन्तवः सन्ति, ततश्च साधुस्तान् प्राणिनः हस्तपादाभ्यां 'संयम्य' बद्धा अन्यथा वा कदर्थयित्वा यत्तेषां दुःखोत्पादनं, तन्न कुर्यात्। यदि वा हस्तपादौ च संयम्य संयतकायः सन्न हिंस्यात्, च शब्दादुच्छ्वासनिश्वासकासितक्षुतवातनिसर्गादिषु सर्वत्र मनोवाकायकर्मसु संयतो भूत्वा समाधिमनुपालयेत्तथा परैरदत्तं न गृह्णीयात्। एतावता सर्वव्रतपरिग्रहः कृत इति गाथार्थः ॥ २ ॥

सुयक्खातधम्मे वितिगिच्छतिण्णे, लाढे चरे आयतुले पयासु ।
आयं न कुज्जा इह जीवियट्ठी, चयं न कुज्जा सुतवस्सि भिक्खू ॥ ३ ॥

व्याख्या—येन साधुना सुष्ठु धर्म आख्यातः स स्वाख्यातधर्मा, एतावता गीतार्थः। गीतार्थतामन्तरेण स्वाख्यात धर्मत्वं न सम्भवति, तथा 'वितिगिच्छतिण्णे।'× सर्वज्ञोक्तं तथेति प्रतिपद्यते, अनेन दर्शनसमाधिः 'दंसणेण य

+ "प्राच्यादिदिक्षु च" इति हर्ष०। × "विचिकित्सा' चित्तविप्लुतिर्विद्वज्जुगुप्सा वा, तां '[वि]तीर्णः' अतिक्रान्तः" इति बृहद्वृत्तौ।

तदभावे दीनः सन् पार्श्वस्थादिभावं भजते । कश्चित्पूजनं वस्त्रपात्रादिना प्रार्थयेत् । श्लोककामी-महत्त्वार्थी व्याकरण-गणितज्योतिषनिमित्तशास्त्राणि पठति कश्चित्स भावसमाधिभ्रष्टो भवेदिति गाथार्थः ॥ ७ ॥ किञ्च—

अहाकडं चेव निकाममीणे, निगामचारी य विसण्णमेसी ।
इत्थीसु सत्ते य पुढो य बाले, परिग्गहं चेव पकुव्वमाणे ॥ ८ ॥

व्याख्या—साधूनाधाय कृतं आहारोपकरणादिक 'निकाममीणे' [अत्यर्थं] प्रार्थयते, तथा आधाकर्मादीनि तन्निमित्तं निमन्त्रणादीनि वा चरति । संयमोद्योगे विषण्णानां पार्श्वस्थादीनां विषण्णभावमेपते, सदनुष्ठाने विषण्णः संसारपङ्कावसन्नो भवति । तथा 'बालो'ऽज्ञः स्त्रीषु 'पृथक्' तद्भाषितहसिताङ्गोपाङ्गेष्वासक्तः, द्रव्यमन्तरेण न तत् प्राप्तिर्भवतीति विचिन्त्य द्रव्योपार्जनाय परिग्रहमेव प्रकुर्वन् पापं कर्म समुच्चिनोतीति गाथार्थः ॥ ८ ॥

वेराणुगिद्धे णिचयं करेति, इओ चुते से दुहमट्ठदुग्गं ।
तम्हा उ मेधावि समिक्ख धम्मं, चरे मुणी सव्वओ विप्पमुक्के ॥ ९ ॥

व्याख्या—येन परोपतापरूपेण कर्मणा वैरमनुबध्यते जन्मान्तरशतानुयायी भवति, तत्र गृद्धो वैरानुगृद्धः । पाठान्तरे 'आरंभसत्तो'त्ति आरम्भे-सावद्यानुष्ठाने सक्तो निरनुकम्पः सन् 'निचयं' कर्मोपादानरूपं करोति । स एवम्भूतः उपात्तवैरः कृतकर्मोपचयः इतः स्थानाच्च्युतो-मृतो जन्मान्तरमनुप्राप्तः सन् 'दुःखं' नरकादियातनास्थानं

अर्थतो 'दुर्गं' विषमं दुरुत्तारं उपैति। यत एवं तस्मान्मेधावी–विवेकी सम्पूर्णसमाधिगुणं जानन् धर्म्मं श्रुतचारित्ररूपं 'समीक्ष्य' पर्यालोच्य 'मुनिः' साधुः सर्वतो विप्रमुक्तः संयमानुष्ठानं चरेत्' अन्वतिष्ठत्। योषित्–आरम्भादिसङ्गाद्वि-प्रमुक्तोऽनिश्रितभावेन विहरेदिति गाथार्थः ॥ ९ ॥

आयं न कुज्जा इह जीवियट्ठी, असज्जमाणो य परिव्वएज्जा।
निसम्म भासी य विणीय गिद्धिं, हिंसन्नियं वा ण कहं करेज्जा ॥ १० ॥

व्याख्या—साधुरिहासंयमजीवितार्थी 'आयं' द्रव्यादिलाभं न कुर्यात्, द्रव्यसञ्चयं न कुर्यात्। पाठान्तरे–'छंदं ण कुज्जा' छन्दं–प्रार्थनाऽभिलापं इन्द्रियाणां स्वस्वविषयाभिलापं वा न कुर्यात्। 'असज्जमानः' गृहपुत्रकल-त्रादिषु सङ्गं–प्रतिबन्धं अकुर्वन् परिव्रजेत्–उद्यतविहारी भवेत्। किं कृत्वा? 'विनीय' अपनीय गृद्धिं विषयेषु 'निशम्य' सम्यगवगम्य–पूर्वोत्तरेण पर्यालोच्य भाषको भवेत् 'हिंसन्नियं वा ण कहं करेज्जा' हिंसान्वितां–प्राण्युपमर्दरूपां कथां न कुर्यात्, यदात्मनः परेषां च कर्म्मोपादानभूतं वचो न भाषणीयं, "जेणं परो दूमिज्जइ, अवराहो होइ जेण भणिएणं। अप्पा पडइ किलेसे, तं न हु जंपंति गीयत्था ॥ १ ॥" एतावता 'अश्नीत पिबत खादत मोदत हत छिन्त प्रहरत पचत' इत्यादिकां पापोपादानभूतां वाचं न भाषेत इति गाथार्थः ॥ १० ॥

---

१ येन परो दूम्य(पीड्य)तेऽपराधो भवति येन भणितेन। आत्मा पतति क्लेशे, तन्नैव जल्पन्ति गीतार्थाः ॥ १ ॥

पासादिकान् परीषहान् अक्षोभ्यतया निर्जरार्थमभ्यासयेत्–अधिसहेत । तथा सुरभिगन्धं दुरभिगन्धं च, चशब्दादाक्रोशवधादिकाँश्च परीषहान् मुमुक्षुस्तितिक्षयेदिति गाथार्थः ॥ १४ ॥ किञ्चान्यत्—

गुत्तो वईए य समाहिपत्तो, लेसं समाहट्टु परिव्वएज्जा ।
गिहं न छाए नवि छावएज्जा, संमिस्सभावं पयहे पयासु ॥ १५ ॥

व्याख्या—' वाचा गुप्तो ' मौनव्रती सुपर्यालोचितधर्मसम्बद्धभाषी चेत्येवं भावसमाधिं प्राप्तो भवति । तथा शुद्धां तेजोलेश्यादिकां ' समाहृत्य ' उपादाय अशुद्धां च कृष्णादिकां लेश्यां परिहृत्य ' परि ' समन्तात्संयमानुष्ठाने 'व्रजेत्' गच्छेत् । तथा गृहं स्वतोऽन्येन वा न छादयेत्, तथाऽपरमपि गृहादेः संस्कार न कुर्यात्, उरगवत् परकृतबिलनिवासित्वात्साधोः, अन्यदपि गृहस्थकर्त्तव्यं न कुर्यात् । तथा प्रजासु–[स्त्रीषु] सम्मिश्रभावं प्रजह्यात् । एतदुक्तं भवति–प्रव्रजितोऽपि पचनपाचनादिकां क्रियां कुर्वन् कारयँश्च गृहस्थैः सम्मिश्रभावं भजते, यदि वा ' प्रजासु ' स्त्रीषु स्त्रीभिर्वा सह यः सम्मिश्रीभावस्तं अविकलसंयमार्थी परित्यजेदिति गाथार्थः ॥ १५ ॥ किञ्च—

जे केइ लोगंमि उ अकिरियआया, अन्नेण पुट्ठा धुयमादिसंति ।
आरंभसत्ता गढिता य लोए, धम्मं न याणंति विमुक्खहेउं ॥ १६ ॥

व्याख्या—ये केचन अस्मिँल्लोके अक्रिय आत्मान एवं मन्यन्ते, अक्रियात्मानस्तु साँख्यास्तेषां हि मते सर्वव्यापित्वा-

दात्मा निष्क्रियः पठ्यते, तथा चोक्तं–" अकर्त्ता निर्गुणो × भोक्ता, आत्मा कापिलदर्शने " इति वचनात्। तथा अक्रियश्चेदात्मा तर्हि कथं मोक्षावाप्तिः ? एवं पृष्टाः सन्तस्ते सांख्याः अक्रियेऽप्यात्मनि 'भूतं' मोक्षं प्रतिपादयन्ति, ते तु पचनपाचनादिके स्नानार्थं जलावगाहनरूपे चारम्भे–सावद्ये सक्ताः, गृद्धाः लोके, मोक्षैकहेतुभूतं धर्मं श्रुतचारित्राख्यं न जानन्ति, कुमार्गग्राहिणो न सम्यगवगच्छन्तीति गाथार्थः ॥ १६ ॥

पुढो य छंदा इह माणवा उ, किरियाकिरीणं च पुढो य वायं ।
जायस्स बालस्स पकुव देहं, पवड्ढती वेरमसंजतस्स ॥ १७ ॥

व्याख्या—'पृथक्छन्दाः' पृथगभिप्रायाः, इहास्मिन्मनुष्यलोके मानवाः सन्ति। इह मनुष्यलोके ये केचन मानवाः सन्ति ते सर्वेऽपि पृथगभिप्राया एव सन्ति। कथं पृथगभिप्रायाः ? क्रियाअक्रिययोः पृथक्त्वेन, एके क्रियावादिनः एकेऽक्रियावादमाश्रिताश्च। एके वदन्ति–" क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं स्मृतम्। यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात्सुखितो भवेत् ॥ १ ॥ " इति क्रियावादिनो वदन्ति। अन्ये एतद्विपर्ययेण अक्रियावादमाश्रिताः, एवं च नानाऽभिप्राया मानवाः क्रियाऽक्रियादिकं पृथग्वादमाश्रिताः, मोक्षैकहेतुं धर्ममजानानाः, आरम्भमग्नाः, इन्द्रियवशगाः सातगारवाश्रिताश्चैतत्कुर्वन्ति—जातस्य 'बालस्य' सदसद्विवेकविकलस्य सुखैषिणो देहं खण्डशः कृत्वाऽऽत्मनः सुखमु-

× सत्त्वरजस्तमोगुणै रहितः।

व्याख्या—संबुध्यमानो नरो मतिमान् पापादात्मानं निवर्त्तयेत् । किं कृत्वा ? 'हिंसा' प्राणीव्यपरोपणं, तया प्रसूतानि यान्यशुभकर्माणि, तानि दुःखोत्पादकानि वर्त्तन्ते, तथा वैरानुबन्धीनि-जन्मशतसहस्रदुर्मोचानि, अत एव महाभयानीत्येवं मत्वा मतिमानात्मानं पापान्निवर्त्तयेदिति गाथार्थः ॥ २१ ॥

मुसं न बूया मुणि अत्तगामी, णिव्वाणमेयं कसिणं समाहिं ।
सयं न कुज्जा उ न कारवेज्जा, करंतमन्नंपि य नाणुजाणे ॥ २२ ॥

व्याख्या—'आप्तः' सर्वज्ञस्तदुपदिष्टमार्गगामी 'मुनिः' साधुर्मृषावाद-मयथार्थं न ब्रूयात्, सत्यमपि प्राण्युपघातकं न वदेत्, एतन्मृषावादवर्जनं 'कृत्स्नं' सम्पूर्णं भावसमाधिं निर्वाणं चाहुः, तदेवं मृषावादमन्येषां वा व्रतानामतिचारं स्वयमात्मना न कुर्यात्, नाप्यपरेण कारयेत्तथा कुर्वन्तमप्यपरं नानुमन्येत इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

उत्तरगुणानधिकृत्याह—

सुद्धे सिया जाए न दूसएज्जा, अमुच्छिए ण य अज्झोववन्ने ।
धितिमं विमुक्के ण य पूयणट्ठी, न सिलोयकामी य परिव्वएज्जा ॥ २३ ॥

व्याख्या—'शुद्धे' निर्दोषे स्यात्-कदाचिज्जाते-प्राप्ते सत्याहारे साधू रागद्वेषाभ्यां न दूषयेत्, तत्राहारे न मूर्च्छित-अमूर्च्छितः, सकृदपि शोभनाहारलाभे सति गृद्धिमकुर्वन्नाहारयति । धृतिमान् संयमे, विमुक्तः-सबाह्याभ्यन्तरेण

ग्रन्थेन विप्रमुक्तः, तथा पूजनं-वस्त्रपात्रादि, तेनार्थः-पूजनार्थः, स पूजनार्थी, तदेवम्भूतो न भवेत् । तथा न श्लोककामी-कीर्त्यर्थी काञ्चन क्रियां कुर्यादिति, निर्जरार्थी संयमं पालयेदिति गाथार्थः ॥ २३ ॥

निक्खम्म गेहाउ निरावकंखी, कायं विउसेज्ज नियाणछिन्ने ।
णो जीवियं णो मरणाभिकंखी, चरेज्ज भिक्खू वलया विमुक्के त्ति बेमि ॥ २४ ॥

व्याख्या—गृहान्निस्सृत्य 'निष्क्रम्य च' प्रव्रजितोऽपि भूत्वा जीवितेऽपि निराकाङ्क्षी 'कायं' शरीरं 'व्युत्सृज्य' निष्प्रतिकर्मतया चिकित्सादिकमकुर्वंश्छिन्ननिदानो भवेत् । तथा जीवितं मरणं च नाभिकाङ्क्षेत् 'भिक्षुः' साधुः 'वलयात्' संसारवलयात् कर्मबन्धनाद्वा विप्रमुक्तः संयमानुष्ठानं चरेत्, इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ॥ २४ ॥

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरसङ्कलितायां श्रीसूत्रकृताङ्गदीपिकायां
दशममध्ययनं समाध्याख्यं समाप्तमिति ॥

अतरिंसु तरिंतेगे, तरिस्संति अणागया । तं सोच्चा पडिवक्खामि, जंतवो ! तं सुणेह मे ॥ ६ ॥

व्याख्या—यं मार्गं समाश्रित्य बहवोऽनन्ताः सत्त्वा अशेषकर्मक्षयात् संसारमतीर्षु–स्तीर्णवन्तः, साम्प्रतमपि संख्येयास्तरन्ति, महाविदेहादौ सर्वदा सिद्धिसद्भावात्, अनागते च काले अनन्ता एव जीवास्तरिष्यन्ति। एवं कालत्रयेऽपि संसारसमुद्रोत्तारकं भावमार्गं तीर्थकृद्भिरुपदिष्टं, तं चाहं सम्यक् श्रुत्वा युष्माकं प्रतिपादयिष्यामि । सुधर्म्मस्वामी जम्बूस्वामिनं निश्रीकृत्यान्येषामपि जन्तूनां कथयतीति, एतदेव दर्शयितुमाह—हे जन्तवो ! अभिमुखीभूय तं–चारित्रमार्गं मम कथयतः शृणुत यूयमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ चारित्रमार्गस्य प्राणातिपातविरमणमूलत्वात्पूर्वं जीवस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

पुढवीजीवा पुढो सत्ता, आउजीवा तहाऽगणी । वाउजीवा पुढो सत्ता, तणरुक्खा सबीयगा ॥ ७ ॥

व्याख्या—पृथिवीजीवास्ते च प्रत्येकशरीरत्वात् ' पृथक् ' प्रत्येकं सत्त्वा–जीवा अवगन्तव्याः । तथा आपः–अग्निकायाश्च तथाऽपरे वायुजीवाः, एते सर्वेऽपि पृथक्सत्त्वाः–प्रत्येकशरीरिणः, वक्ष्यमाणवनस्पतेस्तु साधारणशरीरत्वेनापृथक्त्वमप्यस्तीति । तत्र वनस्पतिकायो द्विधा–साधारणः प्रत्येकश्च । तत्र तृणानि–दर्भादीनि वृक्षाश्च–सहकारादयः । सबीजाश्च–[सह बीजैः] शालिगोधूमादिभिर्वर्त्तन्त इति सबीजकाः । एते सर्वेऽपि वनस्पतिकायिकाः अवगन्तव्या इति गाथार्थः ॥ ७ ॥

अहावरे तसा पाणा, एवं छक्काय आहिया । इत्ताव एव जीवकाए, नावरे विज्जई काए ॥ ८ ॥

व्याख्या—सुगमैव, × नवरं—एतावन्त एव जीवाः षट्कायलक्षणाः, नापरे केचन जीवाः सन्तीति गाथार्थः ॥ ८ ॥

सव्वाहिं अणुजुत्तीहिं, मइमं पडिलेहिया। सव्वे अकंतदुक्खा य, अतो सव्वे न हिंसया ॥ ९ ॥

व्याख्या—सर्वाभिरप्यनुयुक्तिभिः—पृथिव्यादिजीवनिकायसाधकत्वेन अनुकूलयुक्तिभिः 'मतिमान्' विवेकी पृथिव्यादिजीवनिकायेषु जीवत्वं प्रसाध्य 'प्रत्युपेक्ष्य' पर्यालोच्य, तथा सर्वेऽप्यकान्तदुःखाः—दुःखद्विषः सुखार्थिनश्च [इति] मत्वा मतिमान् सर्वानपि प्राणिनो न हिंस्यादिति मनोवाक्कायकर्म्मभिः कृतकारितानुमतिभिश्च नवकेन भेदेन च तत् पीडाकारिण उपमर्द्दान्निवर्त्तनीयमिति गाथार्थः ॥ ९ ॥

एयं खु नाणिणो सारं, जं न हिंसंति कंचण। अहिंसा समयं चेव, एतावंतं विजाणीया ॥ १० ॥

व्याख्या— + एतदेव ज्ञानिनो ज्ञानस्य सारं—यत्कश्चन प्राणिनमनिष्टदुःखं सुखार्थिनं न हिनस्ति, विदितागमार्थस्यैतदेव सारं—यत् प्राणातिपातान्निवर्त्तनं, ज्ञानमपि परमार्थतस्तदेव—यत्किञ्चित्प्राणातिपातान्निवर्तनं, प्राणीपीडाकारिणो ज्ञानमपि अज्ञानमेवेति तत्त्वं, यतः—"किं ? ताए पढियाए, पयकोडीए पलालभूयाए। जत्थित्तियं न नायं, परस्स पीडा न

× "अथापरे त्रसाः प्राणिनो—द्वित्रिचतुष्पञ्चेद्रिया, एवं षट्काया आख्यातास्तीर्थकृद्भिः।" इति हर्ष०

+ "खुर्वाक्यालङ्कारे निश्चये वा" इति हर्ष०।

१ किं ? तया पठितया पदकोट्या पलालभूतया। यत्रैतावन्न ज्ञातं, परस्य पीडा न कर्त्तव्या ॥ १ ॥

र्मोद्देशेन किल धर्मश्रद्धालुतया कूपतडागखननप्रपासत्रादिकां × प्राण्युपमर्दकारिणीं क्रियां कर्त्तुकामः कश्चिद्धर्मबुद्ध्या पृच्छेत्–यदहं कूपतडागखननादिकां पूर्वोक्तां क्रियां करोमि ? अस्ति कश्चिद्धर्मो न वेत्येवं पृष्टः साधुः किं कुर्यात् ? तत्र तदुपरोधाद्भयाद्वा[तं] प्राणिनो घ्नन्तं नानुजानीयात् । किम्भूतः ? आत्मना–मनोवाक्कायरूपेण गुप्तः आत्मगुप्तस्तथा जितेन्द्रियः सन् साधुः सावद्यानुष्ठानं नानुमन्येतेति गाथार्थः ॥ १६ ॥

तहा गिरं समारब्भ, अत्थि पुन्नंति नो वए । अहवा नत्थि पुन्नंति, एवमेयं महब्भयं ॥ १७ ॥

व्याख्या—केनचिद्राजादिना कूपखननसत्रदानादिप्रवृत्तेन पृष्टः साधुः–किमस्मदनुष्ठाने अस्ति पुण्यमाहोस्विन्नास्तीत्येवम्भूतां गिरं 'समारभ्य' निशम्याऽऽश्रित्य वा अस्ति पुण्यं नास्ति वा इत्युभयथापि महाभयमिति मत्वा नानुमन्येतेति गाथार्थः ॥ १७ ॥ किमर्थं नानुमन्येत ? इत्याह—

दाणट्ठया य जे पाणा, हम्मंति तसथावरा । तेसिं सारक्खणट्ठाए, अत्थि पुन्नंति नो वए ॥ १८ ॥

व्याख्या—अन्नपानदानार्थमाहारमुदकं च पचनपानादिकया क्रियया कूपखननादिकया चोपकल्पयेत्तत्र यस्माद्धन्यन्ते–व्यापाद्यन्ते त्रसाः स्थावराश्च जन्तवस्तस्मात्तेषां (सं)रक्षणार्थं–रक्षार्थं साधुरात्मगुप्तोऽस्त्यत्र भवदीयेऽनुष्ठाने पुण्यमित्येवं नो वदेदिति गाथार्थः ॥ १८ ॥ यद्येवं नास्ति पुण्यमित्येवं ब्रूयादित्याह—

× सत्राविका–दानशालाविकाम् ।

जेसिं तं उवकप्पंति, अन्नपाणं तहाविहं । तेसिं लाभंतरायंति, तम्हा णात्थित्ति नो वए ॥ १९ ॥

व्याख्या—येषां जन्तूनां कृते तदन्नपानादिकं किल धर्मबुद्ध्योपकल्पयन्ति–तथाविधं प्राण्युपमर्द्ददोषदुष्टं निष्पादयन्ति, तन्निषेधे च यस्मात्तेषा–माहारपानार्थिनां तल्लाभान्तरायो–विघ्नो भवेत्तदभावेन तु [ते] पीडयेरन्, तस्मात् कूपखनन-सत्रादिके कर्मणि नास्ति पुण्यमित्येवमपि नो वदेदिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

एनमेवार्थं पुनरपि स्पष्टतरं बिभणिषुराह—

जे य दाणं पसंसंति, वहमिच्छंति पाणिणं । जे उण पडिसेहंति, वित्तिच्छेयं करिंति ते ॥ २० ॥

व्याख्या—ये केचन प्रपासत्रादिकं दानं बहूनां जन्तूनामुपकारीति 'प्रशंसन्ति' श्लाघन्ते, ते परमार्थानभिज्ञाः प्रभूत-तरप्राणिनां तत्प्रशंसाद्वारेण तेषां प्राणिना 'वधं' प्राणातिपातमिच्छन्ति, तद्दानं तु प्राणातिपातमन्तरेण न भवेत् । ये पुनः किल सूक्ष्मधियो वयं–गीतार्था इत्येवं मन्यमाना आगमसद्भावमजानन्तः 'प्रतिषेधयन्ति' निषेधयन्ति तेऽप्यगी-तार्थाः प्राणिनां 'वृत्तिच्छेदं' लाभान्तरायं कुर्वन्तीति गाथार्थः ॥ २० ॥

तदेवं राज्ञा अन्येन वा ईश्वरेण कूपतडागयागसत्रदानाद्युद्यतेन पुण्यसद्भावं पृष्टैर्मुमुक्षुभिर्यद्विधेयं तद्दर्शयितुमाह—

दुहओ वि ते न भासंति, अत्थि वा नत्थि वा पुणो । आयं रयस्स हिच्चाणं, निव्वाणं पाउणंति ते ॥२१॥

व्याख्या—यद्यस्ति पुण्यमित्येवं वदेयुस्तदाऽनन्तानां जीवानां सूक्ष्मबादराणां सर्वदा प्राणत्याग एव स्यात्, प्रीणन-

व्याख्या—ते च परतीर्थिकाः जीवाजीवादिनवतत्त्वानभिज्ञाः सन्तो 'बीजानि' शालिगोधूमादीनि तथा 'शीतोदकं' अप्रासुकोदकं, ताँश्च उद्दिश्य–तद्भक्तैर्यदाहारादिकं निष्पादितं तत्सर्वमविवेकितया भुक्त्वा, पुना रसलोलुपतया औद्देशिकभक्तकृते आर्त्त[ध्यानं]ध्यायन्ति । न हैहिकसुखार्थिनां परिग्रहारम्भिणां धर्मध्यानं भवति । तथा ते परतीर्थिकाः कथम्भूताः ? धर्माधर्मविवेके कर्त्तव्ये 'अखेदज्ञाः' अनिपुणास्तथा असमाहिताः, यतः–प्रायेणार्त्तध्यायिनस्त्वसन्तोषिण एव भवन्तीति गाथार्थः ॥ २६ ॥

जहा ढंका य कंका य, कुलला मग्गुका सिही । मच्छेसणं झियायंति, झाणं ते कलुसाहमं ॥२७॥

व्याख्या—यथा ढङ्काद्याः पक्षिविशेषाः, मत्स्यान्वेषणपरं ध्यानं ध्यायन्ति, ते हि पक्षिणः आमिषजीविनो मत्स्यप्राप्तिं ध्यायन्ति, एवम्भूतं च ध्यानं आर्त्तरौद्रध्यानरूपतयाऽत्यन्तकलुषमधमं च भवतीति गाथार्थः ॥ २७ ॥

दार्ष्टान्तिकं दर्शयितुमाह—

एवं तु समणा एगे, मिच्छादिट्ठी अणारिया । विसएसणं झियायंति, कंका वा कलुसाहमा ॥ २८ ॥

व्याख्या—'एव'मिति यथा ढङ्कादयो मत्स्यान्वेषणपरं ध्यानं ध्यायन्ति, तद्ध्यायिनश्च कलुषाधमा भवन्ति, एवं मिथ्यादृष्टयः श्रमणाः अनार्याः शाक्यादयो विषयाणां प्राप्तिं ध्यायन्ति, तद्ध्यायिनश्च कङ्का इव कलुषाधमा भवन्तीति गाथार्थः ॥ २८ ॥ किञ्च—

सुद्धं मग्गं विराहित्ता, इहमेगे उ दुम्मती । उमग्गगया दुक्खं, घातमेसंति तं तहा ॥ २९ ॥

व्याख्या—एके शाक्यादयः ‘ शुद्धं ’ निर्दोषं सम्यग्दर्शनादिकं मोक्षमार्गं कुमार्गप्ररूपणया विराध्य इहा-स्मिन् संसारे मोक्षमार्गप्ररूपणप्रस्तावे वा एके-ऽन्यतीर्थीया ‘ दुर्मतयः ’ कुमतयः ‘ उन्मार्गेण ’ संसारावतारणरूपेण ‘ गताः ’ प्राप्ताः सन्त उन्मार्गगताः दुःख-मष्टप्रकार कर्म असातोदयरूपं च तथा घातं चान्तशः सन्मार्गविराधनया उन्मार्गगमनं च एषन्ते-अन्वेषयन्ति, दुःखमरणे शतशः प्रार्थयन्तीति गाथार्थः ॥ २९ ॥ अथ शाक्यादीनां दृष्टान्तपूर्वकमाह—

जहा आसाविणिं नावं, जाइअंधो दुरूहिया । इच्छती पारमागंतुं, अंतरा य विसीयती ॥ ३० ॥

व्याख्या—यथा जात्यन्ध ‘ आस्राविणीं ’ शतच्छिद्रां नावमारुह्य पारमागन्तुमिच्छति, न चासौ सच्छिद्रतया पार-गामी भवति, किन्त्वन्तराले एव निमज्जतीति गाथार्थः ॥ ३० ॥

एवं तु समणा एगे, मिच्छदिट्ठी अणारिया । सोयं कसिणमावन्ना, आगंतारो महब्भयं ॥ ३१ ॥

व्याख्या—एवमेव श्रमणा एके शाक्यादयो मिथ्यादृष्टयोऽनार्या भावस्रोतः कर्माश्रवरूपं कृत्स्नं सम्पूर्णमापन्नाः सन्तस्ते महाभय नारकादिस्वभावं दुःखमागन्तारः-आगमनशीला भवन्ति । न तेषां संसारोदधेरास्राविणीं नावां व्यव-स्थितानामेवोत्तरणं भवतीति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

एवं शाक्यादयः श्रमणा मिथ्यादृशोऽनार्याः संसारस्रोतस्समापन्नाः सन्तो महाभयं नरकादिदुःखमाप्नुवन्ति, तत

तथा ये चानागता-भविष्यदनन्तकालभाविनोऽनन्ता एव तेऽप्येवमेवोपन्यसिष्यन्ति। चशब्दात् वर्त्तमानकालभाविनः संख्येयास्तेऽप्येवमेवोपदिशन्ति कुर्वन्ति च। एतावता ते सर्वेऽप्येनं भावमार्ग्गमुक्तवन्तोऽनुष्ठितवन्तश्च, तेषां सर्वेषामप्यर्हतां प्रतिष्ठान-माधारो मोक्षः, स शान्तिस्तेषां प्रतिष्ठान, को भावः? यथा 'भूतानां' स्थावरजङ्गमानां 'जगती' त्रिलोकी प्रतिष्ठानं, एवं ते सर्वेऽपि बुद्धाः शान्तिप्रतिष्ठानाः, एतावता 'शान्तिः' सर्वजीवानां दया, सैव सर्वधर्माणां मूलं सर्वेऽप्यर्हन्तः प्ररूपयन्तीति गाथार्थः ॥ ३६ ॥

अह णं वयमावन्नं, फासा उच्चावया फुसे। ण तेसु विणिहण्णेज्जा, वाएणेव महागिरी ॥ ३७ ॥

व्याख्या—'अथ' भावमार्ग्गप्रतिपत्त्यनन्तरं तं भिक्षुं 'स्पर्शाः' परीषहोपसर्ग्गरूपाः 'उच्चावचा' गुरुलघवः 'स्पृशेयुः' अभिद्रवेयुः, स च साधुस्तैरभिद्रुतः संसारस्वरूपं विदन् कर्मनिर्जरा च भावयस्तैः परीषहोपसर्ग्गैर्न विहन्यात्, न संयमाऽनुष्ठानात् मनागपि विचलेत्। किमिव? महावातैरिव महागिरि-र्मेरुरिति गाथार्थः ॥ ३७ ॥

संवुडे से महापन्ने, धीरे दत्तेसणं चरे। निव्वुडे कालमाकंखी, ए(यं)वं केवलिणो मयं ॥३८॥ ति बेमि

व्याख्या—सः साधुः 'संवृतः' संवरयुक्तः, महाप्राज्ञो धीरः, स एवम्भूतः परेण दत्ते सत्याहारादिके एषणां चरेत्। तथा 'निर्वृतः' कषायोपशमाच्छीतीभूतः 'कालं' मृत्युं यावत् अभिकाङ्क्षेत्। एतन्मया प्राक्प्रतिपादितं, तत् 'केवलिनः' सर्वज्ञस्य मतं। एतच्च जम्बूस्वामिनमुद्दिश्य सुधर्मस्वाम्याह। तदेतद्यत्त्वया मार्ग्गस्वरूपं प्रश्नितं तन्मया न स्वमनीषिकया

कथितं, किं तर्हि ? केवलिनो मतमित्येवं भवता ग्राह्यमिति गाथार्थः ॥ ३८ ॥ [इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत्]

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषण–श्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीसूत्रकृताङ्गदीपिकायां मार्गाध्ययनमेकादशं सम्पूर्णमिति ।

अथ द्वादशं समवसरणाभिधमध्ययनम् ।

उक्तमेकादशमध्ययनं साम्प्रतं द्वादशमारभ्यते ।

चत्तारि समोसरणाणिमाणि, पावादुया जाइं पुढो वयंति ।
किरियं अकिरियं विणियंति तइयं, अन्नाणमाहंसु चउत्थमेव ॥ १ ॥

व्याख्या—चत्वारि 'समवसरणानि' परतीर्थिकाभ्युपगमसमूहरूपाणि, यानि प्रावादुकाः पृथक्पृथक् प्रवदन्ति, तानि चामूनि अन्वर्थाभिधायिभिः संज्ञापदैर्निर्दिश्यन्ते, तद्यथा–एके क्रियावादिनः एके अक्रियावादिनो विनयवादिनस्त्वेके, एके अज्ञानवादिन इति गाथार्थः ॥ १ ॥ अथाज्ञानवादिन एव सर्वथा असम्बद्धप्रलापिनः, अतस्तानेवादावाह—

मतयस्ते वैनयिका अज्ञानाच्छादिता इति 'उदाहुः' कथयन्ति । यथा 'स्वोऽर्थः' स्वर्गमोक्षादिकः सर्वोऽपि सर्वस्य विनयप्रतिपत्त्या अस्माकमवभासते—आविर्भवति, प्राप्यते, अस्माकं मते सर्वोऽप्यर्थो विनयप्रतिपत्त्या सिद्ध्यतीति (प्रत्युत्तरं दीयते) भावः, इति विनयवादिमतं । तत्र प्रतिविधीयते—नैकस्माद्विनयादर्थसिद्धिः, किन्तु सम्यग्दर्शनादिसम्भवे सति विनयस्य कल्याणभाक्त्वं भवति, नैककस्येति, तद्रहितो हि विनयोपेतः सर्वस्य प्रह्वतया न्यत्कार + मवाप्नोति । ततश्च विवक्षितार्थावभासनाभावात्तेषामेव वादिनामज्ञानावृतत्वमेवावशिष्यते, नाभिप्रेतार्थावाप्तिरिति । उक्ता वैनयिकाः, साम्प्रतमक्रियावादिदर्शनं निराचिकीर्षुर्गाथापश्चार्द्धमाह—'लवावसंकी 'त्यादि, 'लवं' कर्म, तस्मादपशङ्कि[तुं—अपसर्तुं शीलं येषां ते लवापशङ्कि]नो लोकायतिकाः शाक्यादयश्च सर्वेऽप्यक्रियावादिनः क्रियां न मन्यन्ते, क्षणिकत्वात्सर्वपदार्थानां, "क्षणिकाः सर्वसंस्काराः" इति वचनात् यत्किञ्चित्क्रियते तत्सर्वमनागतमेवोच्यत इत्यक्रियत्वं, क्रियां विना कर्मबंधोऽपि नास्ति, एवं ते अक्रियावादिन उच्यन्त इति गाथार्थः ॥ ४ ॥

सम्मिस्स भावं सगिरा गहीए, से मुम्मुई होति अणाणुवादी ।

+ "न्यक्कारस्तु तिरस्क्रिया" इति हैमः श्लो. ४४१ । "तिरस्कारे परीभावः, परापर्यभितो भवः ॥ ६८ ॥ न्यक्कारः सनिकारः स्यात्" इति शब्दरत्नाकरः काड ३ । "न्यग् निम्ने नीचकात्स्न्र्ययोः" इत्यनेकार्थः १–७ । इत्यादिप्रामाण्यतो 'न्यक्कार' एव समीचीनमाभाति, पर न ज्ञायते केन हेतुना सर्वेष्वप्यादर्शेषु 'न्यत्कार' एवोपलभ्यते ।

इमं दुपक्खं इममेगपक्खं, आहंसु छलायतणं च कम्मं ॥ ५ ॥

व्याख्या—ते लोकायतिकाः 'स्वगिरा' स्ववाचैव गृहीता [सं]मिश्रभावं भजन्ते, एतावता स्ववाचैव बद्धाः, यस्यैव पदार्थस्यास्तित्व तस्यैव नास्तित्व प्रतिपादयन्ति, यस्यैव नास्तित्वं प्रतिपादयन्ति तस्यैवास्तित्वं प्रतिपादयन्ति, एवं मिश्रीभावं भजन्ते। यदि ते जीवादिपदार्थस्य सर्वस्याप्यभावं मन्यन्ते तह्यात्मन एवाभावं प्रतिपद्यन्ते, तथा शिष्यस्य शास्त्रस्य चाभावं प्रतिपद्यन्ते। यदि सर्वशून्यता तर्हि कः कस्योपकुरुते? सर्वाभावप्रसङ्गात्, आत्मनः शिष्याणां शास्त्रस्य चाभावो जायते। एवं ते सर्वाभावप्रतिपादनात् असम्बद्धप्रलापिनः सन्तः मिश्रीभावं स्ववाचैव प्रतिपद्यन्ते। तथा सांख्या अप्यात्मनः सर्वव्यापित्वं मन्यन्ते अक्रियत्व च, एवं साङ्ख्या अप्यसमञ्जसभाषिणः, यतस्तेऽप्यक्रियमात्मानमभ्युपगच्छन्तो बन्धमोक्षसद्भावं च स्वाभ्युपगमेनैव सम्मिश्रीभाव व्रजन्ति। यतः सॉख्यानां प्रकृतिवियोगे मोक्षः, यद्येवं तदा बन्धं विना न मोक्षः, पूर्वं कर्मणां बन्धस्ततो मोक्षः, कर्मबन्धस्तु क्रियां विना न स्यात्तन्मोक्षोऽपि क्रियां विना न स्यात्। एतावता आत्माऽपि सक्रियः, एवमात्मनः सक्रियत्वं स्ववाचैव प्रतिपन्नं सॉख्यैरेवं स्ववचनेनैवात्मनोऽक्रियत्वं व्यवस्थाप्य पुनर्बन्धमोक्षप्ररूपणया चात्मनि सक्रियत्वं प्रतिपन्नं, एव मिश्रीभावं सॉख्यानामप्यायातम्। सर्वदर्शनिनामपि ज्ञेयमिति। एतद्वर्णिकामात्र दर्शितमस्ति। अपरं टीकातोऽवगन्तव्यमिति। एव सर्वोऽपि परवादिसमूहः स्याद्वादिना हेतुदृष्टान्तैर्व्याकुली क्रियमाणः सन् सम्यगुत्तरं दातुमसमर्थो यत्किञ्चनभाषितया "मुम्मुई

कुतस्तस्योद्गमनमस्तमन वा ? यच्च जाज्वल्यमानं तेजोमण्डलं दृश्यते तद् भ्रान्तमतीनां द्विचन्द्रादिप्रतिभास-मृगतृष्णिकाकल्पं वर्त्तते । तथा न चन्द्रमा वर्द्धते शुक्लपक्षे नापि कृष्णपक्षे प्रतिदिनमपहीयते । तथा न सलिला-न्युदकानि 'स्यन्दन्ते' पर्वतनिर्झरेभ्यो न स्रवन्ति । तथा 'वाताः' सततगतयो न वान्ति । किं बहुनोक्तेन ? कृत्स्नोऽप्ययं लोको 'वन्ध्यो'ऽर्थशून्यो 'नियतो' निश्चितः अभावरूप इति यावत् । सर्वमिदं यदुपलभ्यते तन्मायास्वप्नेन्द्रजालकल्पमिति गाथार्थः ॥ ७ ॥

एतत् परिहर्त्तुकाम आह—

जहा हि अंधे सह जोतिणावि, रूवाइं णो पासति हीणणेत्ते ।
संतं पि ते एवमकिरियवाई, किरियं ण पस्संति निरुद्धपन्ना ॥ ८ ॥

व्याख्या—यथा ह्यन्धो-जात्यन्धो हीननेत्रः ज्योतिषाऽपि-प्रदीपादिना सह वर्त्तमानोऽपि रूपाणि-घटपटादीनि 'न पश्यति' नोपलभते, एव तेऽप्यक्रियवादिनः सदपि घटपटादिकं वस्तु तत्क्रियां चास्तित्वादिकां परिस्पन्दादिकां [वा] न पश्यन्ति । किमिति ? यतो निरुद्धप्रज्ञाः-ज्ञानावरणादिना समाच्छादिता 'प्रज्ञा'ज्ञानं येषां ते तथा, तथाहि-आदित्योद्गमः सर्वान्धकारक्षयकारी कमलाकरोद्घाटनपटुः प्रत्यहं भवन्नुपलक्ष्यते, तत्क्रिया च देशाद्देशान्तरावाप्तिलक्षणा सर्वजगत्प्रतीताऽनुमीयते । तथा चन्द्रमा अपि प्रत्यहं क्षीयमाणः पुनः कलाभिवृद्ध्या प्रवर्द्धमानश्चोपलभ्यते । तथा सरितोऽपि प्रावृषि उत्कल्लोलाः वहमानाः दृश्यन्ते । वायवोऽपि वृक्षभङ्गकम्पादिभिरनुमीयन्ते । एवं च न सर्वाभावः,

(या हि)सर्वशून्यताप्ररूपणा सा तु वृथैव, सर्वाभावे कः कस्याग्रे प्रतिपादयति ? कथकोऽपि नास्ति श्रोताऽपि नास्ति। स्वप्नादिकमपि कः पश्यति ? सर्वशून्यत्वात्। तथा यः सर्वशून्यवादी तस्याप्यभावः स्यात्, तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति। तदेवं विद्यमानायां क्रियायां निरुद्धप्रज्ञास्तीर्थिका अक्रियावादमाश्रिताः। अनिरुद्धप्रज्ञास्तु यथावस्थितार्थवेदिनो भवन्ति, तथाहि–अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानिनस्त्रैलोक्योदरविवरवर्त्तिनः पदार्थान् करतलामलकन्यायेन पश्यन्ति,समस्तश्रुतज्ञानिनोऽपि आगमबलेनातीतानागतानर्थान् विदन्ति, येऽप्यन्येऽष्टाङ्गनिमित्तपारगास्तेऽपि निमित्तबलेन जीवादिपदार्थपरिच्छेदं विदधतीति गाथार्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह—

संवच्छरं सुविणं लक्खणं च, निमित्तदेहं च उप्पाइयं च।
अट्ठंगमेतं बहवे अहित्ता, लोगंसि जाणंति अणागताइं ॥ ९ ॥

व्याख्या—'संवच्छरं' (नाम) ज्योतिषं 'सुविणं' स्वप्नप्रतिपादको ग्रन्थः 'लक्षणं' सामुद्रिकादि ['निमित्तं' वाकप्रशस्तशकुनादिकं] 'देहं' मष तिलकादि 'औत्पातिकं' उल्कापातदिग्दाहनिर्घातभूमिकम्पादिकं, अष्टाङ्गनिमित्तं चाधीत्य लोके अतीतानि वस्तून्यनागतानि च जानन्ति, न च शून्यादिवादेष्वेतत् घटते, तस्माच्छून्यवादिनामक्रियावादिना च युक्तयो निरर्थकाः ॥ ९ ॥

अत्राह परः–ननु श्रुतज्ञानमपि व्यभिचरति, अष्टाङ्गनिमित्तान्यपि व्यभिचारीणि, अत इदमाह—

[ते एवमक्खंति समि(क्ख)च्च लोगं, तहा तहा समणा माहणा य ।
सयं कडं णऽन्नकडं च दुक्खं, आहंसु विज्जाचरणं पमोखं ॥ ११ ॥]

व्याख्या—इय गाथा अन्यथा व्याख्यायन्ते—अनिरुद्धप्रज्ञा—स्तीर्थकरगणधरादयः, लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मक 'म[मेत्य]मीक्ष्य' ज्ञात्वा एवमाख्यान्तीति सम्बन्धः । 'तहा तहा' यथा यथा समाधिमार्गो व्यवस्थितस्तथा तथा कथयन्ति । किं कथयन्ति ? तथा तथा—यत्किञ्चित् संसारान्तर्गतानामसुमतां यद्दुःख यच्च सुख तत्स्वयमात्मना कृतं नान्येन केनचित्तत्कालेश्वरादिना कृतमिति । पुनस्तीर्थकर गणधरादयः किमाहुः ? तदेवाह—'विद्या' ज्ञानं 'चरणं' चारित्रं, तत्प्रधानो मोक्षस्तं उक्तवन्तः, न ज्ञानक्रियाभ्यां समुदिताभ्या विना मोक्षः, एवमाख्यान्तीति गाथार्थः ॥ ११ ॥

अथैतानि समवसरणानि केन प्रणीतानि ? यच्चोक्तं यच्च वक्ष्यते इत्येतदाशङ्क्याह—

ते चक्खुलोगंसिह णायगा उ, मग्गाणुसासंति हितं पयाणं ।
तहा तहा सासयमाहु लोए, जंसी पया माणव ! संपगाढा ॥ १२ ॥

व्याख्या—ते तीर्थकरगणधरादयो [इह—अस्मिन्] लोके चक्षुरिव वर्त्तन्ते, यथा चक्षुर्योग्यदेशावस्थितान् पदार्थान् परिछिनत्ति, एवं तेऽपि लोकस्य यथावस्थितपदार्थाविष्करणं कारयन्ति । तथा ते च भगवन्तोऽस्मिंल्लोके 'नायकाः' प्रधानाः सदुपदेशदानतो वा नायकाः, तथा 'मार्गं' ज्ञानक्रियादिकं मोक्षमार्गमनुशासन्ति—प्रतिपादयन्ति । प्रजानां

'हितं' सद्गतिप्रापक-मनर्थनिवारकं। किञ्च-तथा तथा लोकं शाश्वतमाहुः, येन येन प्रकारेण द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण यद्वस्तु शाश्वतं[तत्तथा] आहु-रुक्तवन्तः। यदिवा प्राणिगणः संसारान्तर्वर्ती यथा यथा शाश्वतो भवति तथा तथा आहुरिति। यथा यथा मिथ्यादर्शनाभिवृद्धिस्तथा तथा शाश्वतो लोकः, यथा च "महारंभयाए महापरिग्गहयाए" इत्यादिभिश्चतुष्प्रकारैर्जीवा नारकायुष्कं यावन्निवर्त्तयन्ति तावत्संसारवृद्धिः। अथवा यथा यथा रागद्वेषादिवृद्धिस्तथा तथा संसारोऽपि शाश्वत इत्याहुः। यथा यथा कर्मोपचयमात्रा तथा तथा संसाराभिवृद्धिः, दुष्टमनोवाक्कायाभिवृद्धौ च संसाराभिवृद्धिरवगन्तव्येति। यस्मिंश्च संसारे 'प्रजाः' लोकाः हे मानव! 'प्रगाढाः' प्रकर्षेण व्यवस्थिता इति गाथार्थः ॥ १२ ॥

अथ तत्पर्यटनद्वारेणाह—

जे रक्खसा वा जमलोइया य, जे या सुरा गंधवा य काया।
आगासगामी य पुढो सिया जे, पुणो पुणो विप्परियासुवेंति ॥ १३ ॥

व्याख्या—ये राक्षसात्मानो ये यमलौकिकात्मानः-सर्वे परमाधार्मिकाः, एतावता सर्वे भवनपतयो गृहीताः, ये च सुराः सौधर्मादिवैमानिकाः, च शब्दाज्ज्योतिष्काः, गान्धर्वा-विद्याधरास्तथा 'कायाः' पृथिवीकायादयः षडपि, तथा [आकाशगामिनः-सम्प्राप्तलब्धयश्चतुर्विधा देवा विद्याधराः पक्षिणो वायवश्च, ये च] पृथिव्याश्रिताः सर्वेऽपि जीवनिकायाः

१ महारम्भतया महापरिग्रहतया।

ते णेव कुव्वंति न कारवेंति, भूताहिसंकाए दुगुंछमाणा ।
सया जता विप्पणमंति धीरा, वि[ञाय]त्ति धीरा य हवंति एगे ॥ १७ ॥

व्याख्या—'ते' वीतरागाः सम्यग्ज्ञानिनः [illegible] पापं कर्म जुगुप्समानाः स्वतो न [illegible] कुर्वन्ति नान्येन कारयन्ति । कुर्वन्तमपरं नानुमन्यन्ते । एवमन्यान्यपि महाव्रतान्यायोज्यानि । तथा सदा 'यताः' संयताः पापात् [illegible] प्रणमन्ति । के ते? 'धीराः' महापुरुषाः, एके धीराः एवंविधं [illegible] ॥ १७ ॥

किं [illegible] न कुर्वन्तीत्याह —

डहरे य पाणे वुड्ढे य पाणे, ते आत्तओ पासति सव्वलोए ।
उवेहती लोगमिणं महंतं, बुद्धप्पमत्ते सुपरिव्वएज्जा ॥ १८ ॥

व्याख्या—'डहरा' लघवः [illegible], ते सर्वेऽपि 'प्राणाः' प्राणिनो, ये च 'वृद्धाः' बादराः प्राणिनस्तान् [illegible], [illegible] लोके यथा मम दुःखमनभिमतं एवं सर्वेषामपि प्राणिनां दुःखमप्रियं, सर्वेऽपि सुखाभिलाषिणः, [illegible] स [पश्यति स] पश्यति । तथा लोकमिमं महान्तं [illegible], एवं लोकमुत्प्रेक्षमाणो 'बुद्धः'

अवगततत्त्वः सर्वाणि स्थानान्यशाश्वतानि, तथा नात्र संसारे सुखलेशोऽप्यस्तीत्येवं मन्यमानोऽप्रमत्तः सन् संयमं पालयन् परिव्रजेदिति गाथार्थः ॥ १८ ॥ किञ्च—

जे आयओ परओ वा वि णच्चा, अलमप्पणो होति अलं परेसिं।
तं जोइभूतं व सयाऽऽवसेज्जा, जे पाउकुज्जा अणुवीइ धम्मं ॥ १९ ॥

व्याख्या—यः स्वयं सर्वज्ञ आत्मनस्त्रैलोक्योदरविवरवर्त्तिपदार्थदर्शी यथावस्थितं लोकं ज्ञात्वा, यश्च गणधरादिकः परत-स्तीर्थकरादेर्जीवादीन् पदार्थान् विदित्वा परेभ्य उपदिशति, स एवम्भूतो हेयोपादेयवेदी आत्मनः संसारात्त्रातुमलं, आत्मानं भवाटव्या लङ्घितुं समर्थः स्यात्, सदुपदेशदानेन परेषां च त्राता जायते, तमेवम्भूतं पदार्थप्रकाश[क]तया 'ज्योतीरूपं' चन्द्रार्कप्रदीपकल्पमात्महितमिच्छन् भवभयोद्विग्न आत्मानं धन्यं मन्यमान आ[वसेत्–] सेवेत, गुर्वन्तिक एव यावज्जीवं संवसेत्। उक्तं च–"[1]नाणस्स होइ भागी, थिरयरओ दंसणे चरित्ते य। धन्ना आवकहाई, गुरुकुल वासं न मुंचंति ॥ १ ॥" गुरुकुलवासं के न मुञ्चन्ति ? ये कर्मपरिणतिं अनुविचिन्त्य यदि वा 'धर्मं' श्रुतचारित्राख्यं श्राद्धधर्मं साधुधर्मं वा 'अनुविचिन्त्य' पर्यालोच्य, तमेव धर्मं 'प्रादुष्कुर्युः' प्रकटयेयुस्ते गुरुकुलवासं सदा आसेवन्ते, यदि-वा ज्योतिर्भूतं आचार्यं सततमासेवन्ते त एव आगमज्ञा धर्ममनुविचिन्त्य यथावस्थितं प्रादुष्कुर्युरिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

---

१ ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरको दर्शने चारित्रे च। धन्या यावत्कथा गुरुकुलवास न मुञ्चन्ति ॥ १ ॥

अथ त्रयोदशं याथातथ्यमध्ययनम् ।

अथानन्तर त्रयोदशमारभ्यते याथातथ्याख्यं, तस्येयमादिगाथा—

आहातहियं तु पवेयइस्सं, नाणप्पकारं पुरिसस्स जातं ।
सओ य धम्मं असतो असीलं, संतिं असंतिं करिस्सामि पाउं ॥ १ ॥

व्याख्या—' याथातथ्यं ' तत्त्वं, तच्च परमार्थचिन्तायां सम्यग्ज्ञानादिकं-ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं, एतत्पुरुषस्य-जन्तोर्यज्जातं-उत्पन्नं, तदहं ' प्रवेदयिष्यामि ' कथयिष्यामि । ' तु ' शब्दो विशेषणे । वितथाचारिणस्तद्दोषांश्चाविर्भावयिष्यामि । तथा नानाप्रकार वा विचित्रं पुरुषस्य स्वभावमुच्चावचं-प्रशस्ताप्रशस्तरूपं प्रवेदयिष्यामि । तथा ' सतः ' सत्पुरुषस्य धर्मं श्रुतचारित्राख्यं तथा ' शीलं ' उद्यतविहारित्वं, तथा शान्ति-मशेषकर्मक्षयलक्षणां प्रादुष्करिष्ये-प्रकटयिष्यामि । तथा ' असत ' अशोभनस्य परतीर्थिकस्य गृहस्थस्य पार्श्वस्थस्य वा ' अशीलं ' कुत्सितशीलं अशान्तिमनिर्वाणरूपां संसृतिं प्रादुर्भावयिष्यामीति गाथार्थः ॥ १ ॥

अहो य राओ य समुट्ठिएहिं, तहागएहिं पडिलब्भ धम्मं ।
समाहिमाघातमजोसयंता, सत्थारमेवं फरुसं वयंति ॥ २ ॥

व्याख्या—' अहोरात्र'महर्निशं सम्यगुत्थिताः-समुत्थितास्ते हि सदनुष्ठानवन्तस्तेभ्यः श्रुतधरेभ्यस्तथा [तथा]गतेभ्यस्तीर्थकृद्भ्यो वा धर्मं संसारनिस्सरणोपायभूतं समवाप्य पुनः कर्मोदयान्मन्दभाग्यतया जमालिप्रभृतय आत्मोत्कर्षात्तीर्थकृदा-[द्या]ख्यातं सम्यग्दर्शनादिकं मोक्षमार्गं ' अजोषयन्तः ' असेवन्तः-सम्यगकुर्वाणा निन्हवा बोटिकाश्च स्वरुचिविरचितव्याख्याप्रकारेण निर्दोषमपि सर्वज्ञप्रणीतं मार्गं विध्वंसयन्ति, कुमार्गं प्ररूपयन्ति । एवं भाषन्ते-असौ सर्वज्ञ एव न भवति, यः 'क्रियमाणं कृत 'मिति प्रत्यक्षेण विरुद्धं प्ररूपयतीति जमालिवचः, तथा ' यः पात्रादिपरिग्रहान्मोक्षमार्गमाविर्भावयति सोऽपि न सर्वज्ञः ' इत्येवं बोटिकाः प्रतिपादयन्ति, एवं सर्वज्ञोक्तमश्रद्दधाना धृतिसंहननदुर्बलतया संयमभारं वोढुमसमर्थाः कचिद्द्वीपीदन्तोऽपरेण केनापि वत्सलतया शिक्षिताः सन्तस्तं-शास्तारं परुषं वदन्ति-कर्कशं निष्ठुरं भाषन्त इति गाथार्थः ॥ २ ॥

विसोहियं ते अणुकाहयंते, जे आयभावेण वियागरेज्जा ।
अट्ठाणिए होंति बहूगुणाणं, जे नाणसंकाए मुसं वएज्जा ॥ ३ ॥

व्याख्या—कुमार्गप्ररूपणाऽपनयनद्वारेण विशोधितः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राख्यो मोक्षमार्गस्तं मोक्षमार्गं ' ते ' निन्हवा मिथ्यामतयः आत्मोत्कर्षात् स्वरुचिविरचितव्याख्याप्रकारेण व्यामोहिता ' आत्मभावेन ' स्वाभिप्रायेण आचार्यपारम्पर्येणायातमप्यर्थं निषिद्ध्य अन्यथा व्याख्यानयन्ति । किमिति ? यतस्ते गम्भीराभिप्रायं सूत्रार्थं कर्मोदयात्पूर्वापरेण यथावत्परिणामयितुमसमर्थाः पण्डितमानिन उत्सूत्रं प्रतिपादयन्ति । आत्मभावव्याकरणं महतेऽनर्थाय । स एवम्भूतः

आत्मनो जयमिच्छतीत्यर्थः । तथा 'विओसियं'ति व्यवसितं-उपशान्तं कलहं-विवादं यः पुनरप्युदीरयेत्-प्रज्वालयेत्, किमुक्तं भवति ? कलहकारिभिर्मिथ्यादुष्कृतादिना परस्परं क्षामितेऽपि तत्तद्ब्रूयात् येन पुनरपि तेषां क्रोधोदयो भवति । साम्प्रतमेतद्विपाकं दर्शयति-यथा ह्यन्धः 'दण्डपथं' गोदण्डं [लघुमार्गं] गृहीत्वा व्रजन् अज्ञानतया कण्टकश्वापदादिभिः पीड्यते, एवमसावपि केवललिङ्गधारी अनुपशान्तक्रोधः कर्कशभाषी अधिकरणोद्दीपकः अनुपशान्तद्वन्द्वः 'पापकर्मकारी' अनार्यकर्मकर्त्ता, एते सर्वेऽपि संसारे अनन्तशः [धृष्यन्ते-]पीड्यन्त इति गाथार्थः ॥ ५ ॥ किञ्चान्यत्—

जे विग्गहीए अन्नायभासी, न से समे होंति अझंझपत्ते ।
ओवायकारी य हिरीमणे य, एगंतदिट्ठी य अमाइरूवे ॥ ६ ॥

व्याख्या—तथा यः कश्चित् साधुर्यद्यपि प्रत्युपेक्षणादिका क्रिया करोति तथापि युद्धप्रियः कश्चि[त्कचि]द्भवति, तथाऽन्याय्यभाष्य-स्थानभाषी गुर्वाद्यधिक्षेपकारी[वा], यश्चैवम्भूतो नासौ 'समो' रक्तद्विष्टतया मध्यस्थो भवति, नापि 'अझंझाप्राप्तः' अकलहप्राप्तः, [यदि वा] सम्यग्दृष्टिभिः समो न भवति । अतः-अक्रोधनेन अकर्कशभाषिणा उपशान्तयुद्धानुदीरकेण न्याय्यभाषिणा अझंझाप्राप्तेन मध्यस्थेन च भाव्यमिति । एवं पूर्वोक्तदोषवर्जी सन्नुपपातकारी-आचार्यनिर्देशकारी, यथोपदेशं क्रियासु प्रवृत्तः सूत्रोपदेशप्रवर्त्तको वा, तथा ह्रीमनाः, 'ह्री' लज्जासंयमो मूलोत्तरगुणभेदभिन्नः, तत्र मनो यस्य स ह्रीमनाः, [यदि वा] अनाचारं कुर्वन् आचार्यादिभ्यो लज्जते, तथा 'एगंतदिट्ठी' एकान्तेन तत्त्वेषु जीवादिपदार्थेषु दृष्टि-

१३ याथातथ्याध्ययनेऽसंसारपर्यटनमनुपशान्तकषायाणाम् ।

रेकान्तदृष्टिस्तथा 'अमाइरूवे' न गुर्वादीन् छद्मना उपचरति, नाप्यन्येन केनचित्सार्द्धंछद्मव्यवहारं विधत्ते, एवंविधेन साधुना भाव्यमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ पुनरपि सद्गुणोत्कीर्त्तनायाह—

से पेसले सुहुमे पुरिसजाए, जच्चन्निए चेव स उज्जुयारी ।
बहुंपि अणुसासिए जे तह(च्चे)च्चा, समे हु से होति अझंझपत्ते ॥ ७ ॥

व्याख्या—कश्चित्संसारोद्विग्नः प्रमादस्खलने गुर्वादिना [बह्वपि] अनुशास्यमानस्तथैव सन्मार्गानुसारिणी 'अर्चा' लेश्या-चित्तवृत्तिर्यस्य भवति स तथाऽर्चः । तथा स एव 'पेशलो' मिष्टवाक्यो विनयादिगुणसमन्वितः, तथा सूक्ष्मदर्शित्वात्सूक्ष्मभाषित्वात्सूक्ष्मः, स एव पुरुषजातः-स एव परमार्थतः पुरुषा[र्थ]कारी, तथा स एव जात्यन्वितः-सुकुलोत्पन्नः, सुशीलान्वितो हि कुलीन इत्युच्यते, न सुकुलोत्पत्तिमात्रेण, तथा स एव 'ऋजुकारी' यथोपदेशं यः प्रवर्त्तते, न पुनर्वक्रतया गुरुवचनं प्रतिकूलयति । तथा यश्च तथार्चः पेशलः सूक्ष्मभाषी जात्यादिगुणान्वितः क्वचिदवक्रः 'समो' मध्यस्थः, निन्दा-[यां पूजा]यां च न रुष्यति [नापि तुष्यति], तथा 'झंझा' क्रोधो माया वा, तामप्राप्तः अझंझाप्राप्तः, एवंविधः साधुर्वीतरागतुल्यो भवतीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

प्रायस्तपस्विनां ज्ञानावलेपो भवतीत्यतस्तमधिकृत्याऽह—

जे आवि अप्पं वसुमंति मत्ता, संखाय वायं अपरिच्छ कुज्जा ।

व्याख्या—न तस्य जातिमदः कुलमदो वा क्रियमाणः संसारे पर्यटतस्त्राणं भवति । यत्पुनः संसारोत्तारकत्वेन त्राणसमर्थं तद्दर्शयति-ज्ञानं च चरणं च ज्ञानचरणं, तस्मादन्यत्र संसारोत्तर[णत्रा]णाशा न विद्यते । एतच्च सम्यक्त्वोपबृंहितं[सुचीर्णं] संसारादुत्तारयति " ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष " इति वचनात् । यः पुनः प्रव्रज्यां गृहीत्वाऽपि ' अगारिकर्म ' गृहस्थकर्मानुष्ठानं सावद्यारम्भं जातिमदादिक वा सेवते, न चासावगारिकर्मणां सेवकोऽशेषकर्ममोचनाय पारगो भवति, निःशेषकर्मक्षयकारी न भवतीत्यर्थः । देशमोचना तु प्रायशः सर्वेषामेव प्राणिनां प्रतिक्षणमुपजायत इति गाथार्थः ॥ ११ ॥

पुनरप्यभिमानदोषं दर्शयति—

निक्किंचणे भिक्खु सुलूहजीवी, जे गारवं होति सिलोगगामी ।
आजीवमेयं तु अबुज्झमाणे, पुणो पुणो विप्परियासुवेति ॥ १२ ॥

व्याख्या—साधुर्निष्किञ्चनोऽपि ' भिक्षुः ' परदत्तोपजीवी [' सुरूक्षजीवी '] अन्तप्रान्ताशनभोज्यपि यः कश्चिद्गौरवप्रियो भवति, तथा ' श्लोककामी ' आत्मश्लाघाऽभिलाषी भवति, स च परमार्थमजानानः, एतदेव अकिञ्चनत्वं सुरूक्षजीवित्वं च आत्मश्लाघातत्परतया आजीविका-मात्मवर्त्तनोपायं कुर्वाणः पुनः पुनः संसारकान्तारे ' विपर्यासं ' जातिजरामरणरोगशोकोपद्रवमुपैति-गच्छति । तदुत्तरणायाभ्युद्यतोऽपि तत्रैव निमज्जतीत्यय विपर्याम इति गाथार्थः ॥ १२ ॥

जे भासवं भिक्खु सुसाहुवादी, पडिहाणवं होति विसारए य ।

आगाढपण्णे सुविभावियप्पा, अन्नं जणं पन्नया परिहवेज्जा ॥ १३ ॥

व्याख्या—तथा यः साधुर्भाषागुणदोषज्ञः, तथा सुसाधुवादी-हितमितवक्ता, प्रियंवद इत्यर्थः, क्षीराश्रवमध्वाश्रवलब्धियुक्तस्तथा ' प्रतिभा[न]वान् ' बुद्धिचतुष्टययुक्तः-परेणाक्षिप्तस्तत्कालमेवोत्तरदानसमर्थः, यदिवा धर्मकथावसरे ' कोऽयं पुरुषः ? कं च देवताविशेषं प्रणतः ? कतरद्वा दर्शनमाश्रितः ' इत्येवमासन्नप्रतिभतयाऽवेत्य यथायोगमुत्तरं ददाति । तथा ' विशारदो 'ऽर्थग्रहणसमर्थः, चशब्दात् श्रोत्रभिप्रायज्ञः, तथा ' आगाढप्रज्ञः ' परमार्थपर्यवसितबुद्धिः-तत्त्वार्थवेदी, तथा ' सुविभावितात्मा ' सुधर्मवासनावासितः, एवंविधगुणान्वितः शोभनः साधुर्भवति । यश्चामीभिर्गुणैर्निर्जराहेतुभूतैर्युक्तोऽपि यदि मदं कुर्यात्तदाऽन्येषां का वार्त्ता ? । कथं मदं करोति ? तद्यथा-यथाऽहमेव भाषाविधिज्ञस्तथा साधुवाद्यहमेव, न मत्तुल्यः प्रतिभा[न]वानस्ति । नापि च मत्समानो लौकिकलोकोत्तरशास्त्रार्थविशारदो अवगाढप्रज्ञः, सुभावितात्माऽहमेवेति चैवमात्मोत्कर्षवानपरं जनं स्वकीयया प्रज्ञया ' परिभवेत् ' अवहीलयति । तथाहि-किमनेन वाकुण्ठेन दुर्दुरूढेन कुण्डिकाकार्पासकल्पेन ? नाऽसौ साधुवर्ग्गः किमपि वेत्ति, वयमेव भगवदाज्ञावर्त्तिनः क्रमागता बहुश्रुता वा इत्यादिवाग्विलासेन साधूनामवर्णवादेनात्मोत्कर्षपराः क्वचित्सभायां धर्मकथावसरे वा भवन्ति । तथा चोक्तं " अन्यैः स्वेच्छारचिता-नर्थविशेषान् क्र[श्र]मेण विज्ञाय । कृत्स्नं वाङ्मयमित इति, खादत्यङ्गानि दर्पेण ॥ १ ॥ " ॥ १३ ॥

साम्प्रतमेतद्दोषाभिधित्सयाऽऽह—

मृतार्चः, तथा 'दृष्टधर्म्मा' अवगतयथावस्थितधर्म्मस्वरूपः, एवंविधो भिक्षुः कचिदवसरे ग्रामनगरादिषु भिक्षाऽर्थं प्रविश्य एषणामनेषणां च जानन् अन्नस्य पानकस्य वा कृते, तत्र 'अ[नतु]गृद्धो'ऽलोलुपः सन् सम्यग्विहरेत्। आहारादावमूर्च्छितः सम्यक् शुद्धां भिक्षां गृह्णीयादिति गाथार्थः ॥ १७ ॥

एवंविधस्य साधोः कदाचित्संयमे रतिररतिश्च प्रादुष्ष्यात्, सा चापनेतव्येत्येतदाह—

अरइं रइं च अभिभूय भिक्खू, बहूजणे वा तह एगचारी।
एगंतमोणेण वियागरेज्जा, एगस्स जंतो गतिरागती य ॥ १८ ॥

व्याख्या—महामुनेरप्यस्नानतया मलाविलस्यान्तप्रान्तवल्लचणकादिभोजिनः कदाचित्कर्मोदयादरतिः संयमे समुत्पद्येत, तां चारतिमुत्पन्नामभिभवेत्–निराकुर्यात्, तथा रतिं चासंयमे अनादिभवाभ्यासादुत्पन्नां चाभिभवेत्, अभिभूय च संयमोद्युक्तो भवेत्। पुनः साधुमेव विशिनष्टि–बहवो 'जनाः' साधवो गच्छवासितया संयमसहाया यस्य स बहुजनः, तथा–एक एव चर[ती]ति–एकचारी, स च बहुजन एकाकी वा केनचित्पृष्टोऽपृष्टो वा 'एकान्तमौनेन' संयमेन 'व्यागृणीयात्' धर्मकथाऽवसरे संयमाबाधया किञ्चिद्धर्मसम्बद्धं ब्रूयात्। किमसौ ब्रूयादित्याह–एकस्य जन्तोः शुभाशुभसहायस्य 'गतिः' परलोके गमनं भवति, तथा आगति–रागमन भावान्तरादुपजायते शुभाशुभकर्मसहायस्य, यतः–“ एकः प्रकुरुते कर्म, भुनक्त्येकश्च तत् फलम्। जायते म्रियते चैक, एको याति भवान्तरम् ॥ १ ॥” इत्यादि। ततः संसारे परमार्थतो

न कश्चित्सहायो धर्ममेकं विहाय, एतद्विगणय्य संयम[स्तेन तत्]प्रधानं वा ब्रूयादिति गाथार्थः ॥ १८ ॥ किञ्च—

सयं समिच्चा अदुवा वि सोच्चा, भासेज्ज धम्मं हितयं पयाणं ।
जे गरहिया सणियाणप्पओगा, ण ताणि सेवंति सुधीरधम्मा ॥ १९ ॥

व्याख्या—'स्वय' आत्मना परोपदेशमन्तरेण संसारकारणानि मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगरूपाणि 'समेत्य' ज्ञात्वा तथा मोक्षं तत्कारणानि च सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्राणि, एतत्सर्वं स्वत एव ज्ञात्वा अन्यस्माद्वाऽऽचार्यादेः सकाशाच्छ्रुत्वा अन्यस्मै मुमुक्षवे धर्मं भाषेत । किम्भूतं ? 'प्रजानां' स्थावरजङ्गमानां जन्तूनां हितं धर्मं ब्रूयादिति उपादेयं प्रदर्श्य हेयं प्रदर्शयति–ये 'गर्हिता' जुगुप्सिता मिथ्यात्वादयः कर्मबन्धहेतवः, सनिदानाः 'प्रयोगा' व्यापारा ममास्मात्सकाशात् किञ्चित्पूजालाभसत्कारादिकं भविष्यतीत्येवम्भूतनिदानाशंसारूपास्तांश्च चारित्रविघ्नभूतान् महर्षयः सुधीरधर्माणो 'न सेवन्ते' नानुतिष्ठन्ति, न वदन्तीति गाथार्थः ॥ १९ ॥ किञ्च—

केसिंचि तक्काइ अबुज्झ भावं, खुद्दंपि गच्छेज्ज असद्दहाणे ।
आउस्स कालाइयारं वघाए, लद्धाणुमाणे य परस्स अट्ठे ॥ २० ॥

व्याख्या—केषांचिन्मिथ्यादृष्टीनां कुतीर्थिकभावितानां 'तर्कया' वितर्केण दुष्टाभिप्रायं अबुद्ध्वा कश्चित्साधुः श्रावको वा स्वधर्मस्थापनेच्छया कुतीर्थिकतिरस्कारप्रायं वचो ब्रूयात्, [स च] तीर्थिकस्तद्वचनमश्रद्दधानोऽतिकटुकत्वं भावयन्

आहत्तहीयं समुपेहमाणे, सव्वेहिं पाणेहिं निहाय दंडं ।
नो जीवियं नो मरणाहिकंखी, परिव्वएज्जा वलया विमुक्के त्ति बेमि ॥ २३ ॥

व्याख्या—'याथातथ्यं' धर्ममार्गं सूत्रानुगतं सम्यक् 'प्रेक्षमाणः' पर्यालोचयन् 'सर्वेषु' स्थावरजङ्गमेषु प्राणिषु दण्डं प्राणिवधात्मकं परित्यज्य प्राणात्ययेऽपि याथातथ्यं धर्मं नोल्लंघयेत् । तथा 'जीवितं' असंयमजीवितं जन्तुदण्डेन नाभिकाङ्क्षेत् । परीषहपराजितो वेदनासमुद्घातगतोऽपि तद्वेदनामसहमानो जलानलादिना जन्तुघातेन न मरणमभिकाङ्क्षेत् । तदेवं सर्वेष्वपि प्राणिषूपरतदण्डो जीवितमरणापेक्षारहितः संयमानुष्ठानं चरे—दुद्युक्तविहारी भवेत् । मेधावी 'वलयेन' मायारूपेण मोहनीयकर्मणा वा विप्रमुक्त इति, इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ॥ २३ ॥

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गसङ्कलितायां श्रीसूत्रकृताभिधद्वितीयाङ्गदीपिकायां समाप्तं याथातथ्याध्ययनं त्रयोदशमिति ॥

अथ चतुर्दशं ग्रन्थाभिधमध्ययनम् ।

उक्तं त्रयोदशमध्ययनं, साम्प्रतं चतुर्दशमारभ्यते ग्रन्थाख्यं, बाह्यग्रन्थपरित्यागाद्याथातथ्यं स्यात्, अत(स्तद्)-एवाह, तत्रेयमादिगाथा—

गंथं विहाय इह सिक्खमाणे, उट्ठाय सुबंभचेरं वसेज्जा ।
ओवायकारी विणयं सुसिक्खे, जे छेए विप्पमायं न कुज्जा ॥ १ ॥

व्याख्या—'इह' प्रवचने ज्ञातसंसारस्वभावः साधुः सम्यगुत्थानेन उत्थितो 'ग्रन्थं' परिग्रहं धनधान्यहिरण्यद्विपदचतुष्पदादिरूपं त्यक्त्वा ग्रहणासेवनारूपा च शिक्षां कुर्वाणः सम्यगासेवमानो नवभिर्ब्रह्मचर्यगुप्तिभिर्गुप्तः [सु]ब्रह्मचर्यं वसे-त्तिष्ठेत्, यदिवा [ब्रह्मचर्य-] संयमस्तमावसेत्-तं सम्यक्कुर्यात् । गुर्वन्तिके यावज्जीवं वसमानो यावदभ्युद्यतविहारं न प्रतिपद्यते तावदाचार्यवचनस्य 'अवपातकारी' गुरोरादेशकारी विनयं सुष्ठु शिक्षे-द्विदध्यात् । तथा यश्छेको-निपुणः स संयमानुष्ठाने सदाचार्योपदेशे वा विविधं प्रमादं न कुर्यादिति गाथार्थः ॥ १ ॥

जहा दियापोतमपत्तजायं, सावासगा पविउं मन्नमाणं ।
तमचाइयं तरुणमपत्तजायं, ढंकाइ अव्वत्तगमं हरेज्जा ॥ २ ॥

बलं स्फोरयन् साधुगुणैर्युक्तो भवति । साधुर्हि यत्र स्थानं कायोत्सर्गादिकं विधत्ते तत्र सम्यक् प्रत्युपेक्षणादिकां क्रियां करोति, कायोत्सर्गं च मेरुरिव निष्प्रकंपो विधत्ते, तथा शयनं च कुर्वन् संस्तारकं भुवं कायं च प्रत्युपेक्ष्य उचितकाले गुर्वनुज्ञातः स्वपेत्, तत्रापि जाग्रदिव नात्यन्तं निस्सह इति, एवमासनादिष्वपि योज्यम् । तदेवमादिसुसाधुक्रियायुक्तो गुरुकुलवासी साधुर्भवतीति स्थितम् । अपि च–गुरुकुलवासे निवसन् पञ्चसमितिसमितः त्रिगुप्तिगुप्तः 'आशु[आगत]प्रज्ञः' सञ्जात-[कर्त्तव्या]कर्त्तव्यविवेकः [स्वतो भवति] परस्यापि च व्याकुर्वन् समितिगुप्तीनां यथावस्थितस्वरूपप्रतिपालनं तत्फलं च [पृथक्-पृथग्] वदेत्–प्रतिपादयेदिति गाथार्थः ॥ ५ ॥

सद्दाणि सोच्चा अदु भेरवाणि, अणासवे तेसु परिव्वएज्जा ।
निद्दं च भिक्खू न पमाय कुज्जा, कहंकहंची वितिगिच्छतिन्ने ॥ ६ ॥

व्याख्या—शब्दान् श्रुतिमधुरान् श्रुत्वा अथवा 'भैरवान्' कर्णकटुकान् श्रुत्वा ('तेषु' अनुकूलप्रतिकूलशब्देषु) 'अनाश्रवो' रागद्वेषरहितो भूत्वा 'परि' समन्ताद्व्रजेत्–संयमानुष्ठायी भवेत् । तथा निद्रां च प्रमादं च स साधुर्न कुर्यात् । एवं निषिद्धसर्वप्रमादः सन् गुरोरन्तिके [कथङ्कथमपि] विचिकित्सां चित्तविप्लुतिरूपां 'वितीर्णो'ऽतिक्रान्तो भवति । [यदिवा मद्गृहीतोऽयं पञ्चमहाव्रतभारोऽतिदुर्वहः] कथङ्कथमप्यन्तं गच्छेत् ? इत्येवम्भूतां 'विचिकित्सां' चित्तविप्लुतिं गुरुप्रसादात्तीर्णो भवति । अन्येषामपि तदपनयनसमर्थः स्यादिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ किञ्च—

डहरेण वुड्ढेणऽणुसासितो उ, रायणिएणा वि समव्वएणं ।
सम्मं तयं थिरतो णाभिगच्छे, णिज्जंतए वावि अपारए से ॥ ७ ॥

व्याख्या—स साधुः गुरुसमीपे वसन् क्वचित्प्रमादस्खलितः सन् केनापि क्षुल्लकेन प्रमादाचरणं प्रति निषिद्धस्तथा 'वृद्धेन वा' [वयोऽधिकेन] श्रुताधिकेन वा 'अनुशासितो'ऽभिहितो रत्नाधिकेन समवयसा वा अनुशासितः कुप्यति, यथाऽहमनेन द्रमकप्रायेणोत्तमकुलप्रसूतः सर्वजनसम्मत एवं लोकसमक्षं शिक्षित, इत्येवमनुशास्यमानो न मिथ्यादुष्कृतं ददाति नापि तदनुशासनं सम्यक्स्थिरतो वाऽपुनःकरणतयाऽभिगच्छेत्—न प्रतिपद्येत, सम्यक् अप्रतिपद्यमानश्चासौ संसारस्रोतसा 'नीयमान' उह्यमानोऽनुशास्यमानः कुपितोऽसौ न संसारार्णवपारगो भवति किन्त्वपारग एव भवतीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

विउट्ठिएणं समयाणुसिट्ठि, डहरेण वुड्ढेण उ चोइए य ।
अब्भुट्ठियाए घडदासिए वा, अगारिणं वा समयाणुसिट्ठे ॥ ८ ॥

व्याख्या—विरुद्धोत्थानेनोत्थितं असम्यक्चारिणं साधु दृष्ट्वा कश्चित् परतीर्थिको गृहस्थो वा स्वसमयेन शिक्षयेत्, यथा—नैवंविधमनुष्ठानं भवतामागमे व्यवस्थितं कथं त्वमेवंविधाचरणं कुरुषे ? अथवा केनापि साधुना अर्हत्प्रणीतागमानुसारेण मूलोत्तरगुणाऽऽचरणे स्खलितः सन् आगमं प्रदर्श्य अभिहितः, यथा—नैतत्त्वरितगमनादिकं भवतामनुज्ञातं,

एवं तु सेहेवि अपुट्ठधम्मे, धम्मं न जाणाति अबुज्झमाणे ।
से कोविए जिणवयणेण पच्छा, सूरोदये पासति चक्खुणेव ॥ १३ ॥

व्याख्या—एवं 'शिष्योऽप्यपुष्टधर्म्मा–अगीतार्थः अभिनवप्रव्रजितो [सूत्रार्थानभिज्ञत्वादबुध्यमानो] धर्म्मं न जानाति, स एव पश्चात्सूर्योदये यथा निर्मलचक्षुः सर्वं पश्यति तथा शिष्योऽपि गुरुकुलवासात् जिनवचनेन 'कोविदो'ऽभ्यस्तसर्वज्ञप्रणीतागमत्वान्निपुणः सन् सर्वान् जीवादीन् पदार्थान् पश्यतीति गाथार्थः ॥ १३ ॥

कदाचिच्चक्षुषाऽन्यथाभूतोऽप्य[र्थोऽ]न्यथा परिछिद्यते, तद्यथा–मरुमरीचिकानिचयो जलभ्रान्त्या, किंशुकनिचयोऽग्न्याकारेणापीति । न च सर्वज्ञप्रणीतागमस्य क्वचिदपि व्यभिचारः, तद्व्यभिचारेण हि सर्वज्ञत्वहानिप्रसङ्गात्, +तत्सम्भवस्य चासर्वज्ञत्वेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादिति । शिक्षको हि गुरुकुलवासितया जिनवचनाभिज्ञो भवति, तत् कोविदश्च सम्यङ्मूलोत्तरगुणान् जानाति, तत्र मूलगुणानधिकृत्याह—

उड्ढं अहेयं तिरियं दिसासु, तसा य जे थावर जे य पाणा ।
सदा जए तेसु परिव्वएज्जा, मणप्पओसं अविकंपमाणे ॥ १४ ॥

व्याख्या—ऊर्ध्वमधस्तिर्यग् दिक्षु विदिक्षु च ये त्रसाः स्थावराः प्राणिनस्तेषु [सदा] 'यतः' यत्नं कुर्वन्

+ सर्वज्ञप्रणीतागमोक्तपदार्थसम्भवस्य सर्वज्ञसम्भवस्येति वा ।

संयमानुष्ठायी परिव्रजेत्–संयमं पालयेत् । तेषु प्राणिषु–अपकारिषु मनसापि प्रद्वेषं न गच्छेत्, आस्तां तावद्दुर्वचनदण्डप्रहारादिकं, मनसापि न विरूपकं चिन्तयेत् । ' अविकम्पमानः ' संयमादविचलन् सदाचारमनुपालयेदिति गाथार्थः ॥ १४ ॥

कालेण पुच्छे समियं पयासु, आइक्खमाणे दवियस्स वित्तं ।
तं सोयकारी य पुढो पवेसे, संखा इमं केवलियं समाहिं ॥ १५ ॥

व्याख्या—गुरोरन्तिके वसन् विनय करोति, कथम् ? आचार्यस्य समीपे अवसर ज्ञात्वा प्रष्टव्यकाले सूत्रार्थं पृच्छेत् । कथम्भूतस्य गुरोः समीपे ? ' प्रजासु ' सर्वजन्तुषु समितस्य, सदाचारानुष्ठायिन इत्यर्थः । स च गुरुस्तेन पृष्टः आचक्षाणः शुश्रूषयितव्यो भवति । ततश्च ' द्रविकस्य ' मुक्तिगमनयोग्यस्य पुरुषस्य वृत्त–माचारं भाषते, भाषमाणश्च वन्दनीयः पूजनीयो भवति । तानि च गुरुवचांसि पृथक् पृथक्श्रोत्रकारी श्रोत्रे–कर्णे धारयति, यथोपदेशकारी आज्ञाविधायी सन् पृथक् हृदये प्रवेशयति–चेतसि स्थापयति । किं कृत्वा ? ' संख्याय ' सम्यग् ज्ञात्वा, किम् ? इमं ' केवलिकं ' केवलिना कथितं ' समाधि ' सम्यङ्मार्गमाचार्यादिना कथितं स्वहृदये धारयेदिति गाथार्थः ॥ १५ ॥ किञ्च—

अस्सिं सुठिच्चा तिविहेण तायी, एएसु या संति निरोहमाहु ।
ते एवमक्खंति तिलोगदंसी, ण भुज्जमेयंति पमायसंगं ॥ १६ ॥

व्याख्या—अस्मिन् गुरुकुलवासे वसता यच्छ्रुतं, श्रुत्वा च हृदयेऽवधारितं, तस्मिन् समाधिमार्गे स्थित्वा ' त्रिविधेन '

न मत्तुल्यो हेतुयुक्तिभिरर्थप्रतिपादयितेत्येवं मानं न सेवेत–न कुर्यात् । नाप्यात्मनो बहुश्रुतत्वेन [तपस्वित्वेन वा] प्रकाशनं कुर्यात् । तथा न चापि प्रज्ञावान् कस्यापि परिहासं कुर्यात् यदिवा अनवबुद्ध्यमाने श्रोतरि न तदुपहासं कुर्यात् । न चापि चाशीर्वादं 'बहुपुत्रो बहुधनो दीर्घायुर्वा [त्वं] भूया' इत्यादि व्यागृणीयादिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

भूताभिसंकाइ दुगुंछमाणे, ण णिव्वहे मंतपदेण गोयं ।
ण किंचि मिच्छे मणुओ पयासुं, असाहुधम्माणि ण संवएज्जा ॥ २० ॥

व्याख्या—'भूताभिशङ्कया' जन्तूपमर्दशङ्कया आशीर्वादं सावद्यं जुगुप्सन्न ब्रूयात् । न 'मन्त्रपदेन' विद्याप्रयुञ्जनेन 'गोत्रं' [वाक्]संयमं निस्सारं कुर्यात्, न राजादिना सार्द्धं जन्तुजीवोपमर्दकं मन्त्रं कुर्यात् । तथा 'मनुष्यो' भिक्षुः प्रजासु व्याख्यानं कुर्वन् लाभपूजासत्कारादिकं नेच्छेत्–नाभिलपेत् । तथा असाधूना धर्मान्–छागवधतर्पणादिकान्न संवदेत्–न ब्रूयादिति गाथार्थः ॥ २० ॥ किञ्च—

हासं पि णो संधति पावधम्मे, ओए तहीयं फरुसं वियाणे ।
नो तुच्छए णो य विकंथएज्जा, अणाउ[अणाइ]ले वा अकसाइ भिक्खू ॥ २१ ॥

व्याख्या—यथा परात्मनोर्हास्यमुत्पद्यते तथा 'न सन्धयेत्' न कुर्यात् । तथा 'पापधर्मं' सावद्यं वचो न वदेत्, तथा कुप्रावचनिकान्नोत्प्रासयेत् । तथा 'ओजो' रागद्वेषरहितः सन् तथ्यमपि 'परुषं' कठोरं वचः परिहरेत्, सावद्यं वचो

ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया परिहरेत्, पूजासत्कारादिना 'नो तुच्छए' नोन्मादं कुर्यात्। तथा 'णो य विकंथएज्जा' आत्मश्लाघा न कुर्यात्। तथा अनाकुलो× व्याख्यानावसरे, तथा 'अकषायी' कषायरहितो भवेद्भिक्षुः-साधुरिति गाथार्थः ॥ २१ ॥

संकेज्ज याऽसंकितभाव भिक्खू, विभज्जवायं च वियागरेज्जा ।
भासादुगं धम्मसमुट्ठितेहिं, वियागरेज्जा समया सुपन्ने ॥ २२ ॥

व्याख्या—साधुः सूत्रार्थे निःशङ्कितोऽपि शङ्केत, नो गर्वं कुर्यात्, अहमेवार्थवेत्ता, न मत्तुल्यः कश्चिदपरोऽस्तीति न गर्वं कुर्वीत। तथा 'विभज्यवादं' पृथगर्थनिर्णयवादं व्यागृणीयाद्यदिवा 'विभज्यवादं 'स्याद्वादं वदेत्। विभज्य वादमपि भाषाद्वितयेनैव ब्रूयादित्याह—भाषयोराद्यचरमयोः सत्या-ऽसत्याऽमृषयोर्द्विकं भाषाद्विकं, तद्भाषाद्वयं क्वचित्पृष्टोऽपृष्टो वा धर्मकथावसरे व्यागृणीयात्। सम्यग् संयमानुष्ठानेन समुत्थितैः साधुभिः सह, न पुनः कृत्रिमैरुदायिनृपमारकवत्, एवंविधैः साधुभिः सह विहरन् चक्रवर्त्तिद्रमकयोः समतया रागद्वेषरहितो वा शोभनप्रज्ञो भाषाद्वयोपेतः सम्यग्धर्मं व्यागृणीयादिति गाथार्थः ॥ २२ ॥ किञ्च—

अणुगच्छमाणे वितहं वियाणे, तहातहा साहु अकक्कसेणं ।

× "अणाइले" इति पाठान्तरे "अनाविलो-लोभादिनिरपेक्षः स्यात्" इति हर्ष० ।

वगच्छतीति गाथार्थः ॥ २५ ॥ किञ्च—

अलूसए नो पच्छन्नभासी, नो सुत्तमत्थं च करेज्ज ताई ।
सत्थारभत्ती य अणुवीइ वायं, सुयं च धम्मं पडिवाययंती ॥ २६ ॥

व्याख्या—सर्वज्ञोक्तमागमं न लूषये-न्न दूषयेत्तथा न प्रच्छन्नभाषी भवेत्, सिद्धान्तार्थं-सार्वजनीनं, तत् प्रच्छन्नभाषणेन न गोपयेत् अपशब्दभाषणेनापि न सूत्रं दूषयेत्तथा अर्थं न गोपयेत् । तथा 'त्रायी' षट्कायपालकः । तथा प्रच्छन्नं चार्थं नापरिणताय भाषेत, सिद्धान्तरहस्यमपरिणतस्याग्रे प्रकटनं दोषायैव संपद्यते । तथा 'शास्ता' परहितैकरतः, तथा शास्तरि या व्यवस्थिता भक्तिस्तया अनुविचिन्त्य-ममानेनोक्तेन न काचिदाबाधा स्यादित्येवं पर्यालोच्य यथा श्रुतं गुरोः सकाशे तथैव प्रतिपादयेत्, न सुखशीलता मन्यमानो यथाकथञ्चित्तिष्ठेदिति गाथार्थः ॥ २६ ॥

से सुद्धसुत्ते उवहाणवं च, धम्मं च जे विंदाति तत्थ तत्थ ।
आदेज्जवक्के कुसले वियत्ते, से अरिहइ भासिउं तं समाहि त्ति बेमि ॥ २७ ॥

व्याख्या—अनया रीत्या यः प्ररूपयति तस्य सूत्रं शुद्धं कथ्यते, स धर्मोपदेशकः शुद्धसूत्र इति । तथोपधानं-तपश्चरणं यद्यस्य सूत्रस्याभिहितमागमे तद्विद्यते यस्यासावुपधानवान्+ । तथा 'धर्मं' श्रुतचारित्राख्यं, यः सम्यग्वेत्ति 'तत्र तत्रे'ति

+ स्फुट व्यन्यतेऽनेन, यदुत-सर्वेऽप्यागमग्रन्थाः सति सामर्थ्ये सामग्रीसद्भावे च योगोद्वहनापरपर्यायोपधानपुरस्सरमेवाध्येतव्या इति ।

[य] आज्ञाग्राह्योऽर्थः स आज्ञयैव प्रतिपत्तव्यो हेतुकश्च सम्यग् हेतुना, यदिवा स्वसमयसिद्धोऽर्थः स्वसमये व्यवस्थापनीयः परसमयसिद्धश्च परसमये । अथवोत्सर्गापवादयोर्व्यवस्थितोऽर्थस्ताभ्यामेव यथास्वं प्रतिपादयितव्यः । एतद्गुणसम्पन्नश्च 'आदेयवाक्यो' ग्राह्यवचनो भवति । तथा 'कुशलो' निपुणः आगमप्रतिपादनेन सदनुष्ठानेन च व्यक्तः, सोऽर्हति–योग्यो भवति 'तं' सर्वज्ञोक्तं ज्ञानादिकं भावसमाधिं भाषितुं, नापरः कश्चिदिति गाथार्थः ॥ २७ ॥ इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरविरचिताया श्रीसूत्रकृताभिधद्वितीयाङ्ग-
दीपिकाया समाप्तं ग्रन्थाख्यं चतुर्दशमध्ययनमिति ।

तीर्त्वा पारगामिनी भवति, तथा जीवोऽपि भावनाविशुद्धात्मा संसारार्णवं तीर्त्वा पारगामी स्यात् । संसारदुःखेभ्यो मुच्यत इति गाथार्थः ॥ ५ ॥

तिउट्टई उ मेहावी, जाणं लोगंसि पावगं । तुट्टंति पावकम्माणि, नवं कम्ममकुव्वओ ॥ ६ ॥

व्याख्या—स भावनायोगशुद्धात्मा नौरिव जले संसारे परिवर्त्तमानः 'तिउट्टति' + त्रुट्यति सर्वबन्धनेभ्यो मुच्यते । 'मेधावी' पण्डितः पुनः अस्मिल्लोके यत् किमपि पापकर्म सावद्यानुष्ठानरूप, तत् ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया परिहरंस्त्रुट्यति मुच्यते कर्मभ्य इति । तस्यैवं कर्मस्वरूपं जानतो नवानि कर्माण्यकुर्वतः निरुद्धाश्रवद्वारस्य विकृष्टतपश्चरणवतः पूर्वसञ्चितानि कर्माणि त्रुट्यन्ति । नव च कर्माकुर्वतोऽशेषकर्मक्षयो भवतीति गाथार्थः ॥ ६ ॥

केषाञ्चिन्मते कर्मक्षयानन्तरं मोक्षावाप्तौ स्वतीर्थनिकारदर्शनतः पुनः संसाराभिगमनं भवतीदमाशङ्क्याह—

अकुव्वओ णवं नत्थि, कम्मं नाम विजाणई । विन्नाय से महावीरे, जेण जाई ण मिज्जइ ॥ ७ ॥

व्याख्या—तस्य सर्वज्ञस्याशेषक्रियारहितस्य नव ज्ञानावरणादिक कर्म 'नास्ति' न भवति, कारणाभावात्तत्कार्याभावः, कर्माभावे च पुनः कुतः संसारेऽवतरणं ?, तस्य सर्वज्ञस्य रागद्वेषाभावात्तद्दर्शनतिरस्काराभिनिवेशोऽपि न भवत्येव, एतद्गुणोपेतः कर्मस्वरूपं जानाति । नमनं नाम-कर्मनिर्जरणं, तच्च सम्यग् जानाति, विज्ञाय च कर्मबन्धं तत्संवरनिर्जरणो-

+ "त्रिभ्यो मनोवाक्कायेभ्योऽशुभेभ्यः" इति वृहद्वृत्तिः ।

पायं चासौ महावीरस्तत्करोति, येन कृतेनास्मिन् संसारोदरे न पुनर्जायते, जन्माभावाच्च नापि म्रियत इति गाथार्थः ॥ ७ ॥

केन कारणेन संसारे न जायते न म्रियते ? इत्याशङ्क्याह—

ण मिज्जई महावीरे, जस्स नत्थि पुरेकडं। वाउव्व जालमच्चेति, पिया लोगंसि इत्थिओ ॥ ८ ॥

व्याख्या—स महावीरः परित्यक्ताशेषकर्मा न जात्यादिना मीयते, न म्रियते वा, जातिजरामरणरोगशोकैर्वा संसारे पर्यटन्न म्रियते—न पूर्यत। किमिति ? यतस्तस्यैव जात्यादिकं भवति यस्य पुराकृत कर्म विद्यते, यस्य भगवतो महावीरस्य पुराकृत कर्म न विद्यते, न तस्य मरणं [जातिजरामरणैर्भरण वा] सम्भाव्यते, जन्मनोऽभावात्। तस्य कथं पुराकृतकर्म्माभावः ? यतस्तस्य स्त्रीः पराभवं कर्त्तुं न शक्नोति, यथा वायुरग्निज्वालामतिक्रामति—अग्निमध्ये भूत्वा व्रजति, पर वायुर्न दह्यते, एवं लोके स्त्रीरपि प्रिया अग्निज्वालासमाना, साधुर्वायुसमानः, यथा वायुरग्नेर्मध्ये भूत्वा व्रजति पर न दह्यते तथा साधुरपि न स्त्रीभिर्जीयते, न स्त्रियः पराभवितुं शक्नुवन्ति, स्त्रीससर्गात्कर्मबन्धस्तदभावात्कर्मबन्धाभाव इति गाथार्थः ॥ ८ ॥

इत्थीओ जे ण सेवंति, आइमोक्खा हु ते जणा। ते जणा बंधणुम्मुक्का, णावकंखंति जीवितं ॥ ९ ॥

व्याख्या—ये महासत्त्वाः स्त्रियो न सेवन्ते, स्त्रीप्रसङ्गं नाभिलषन्ति, ते साधवः आदिमोक्षा अवगन्तव्याः। आदौ मोक्षस्तेषामेव यैः स्त्रीप्रसङ्गो निवारितः, नान्ये आदिमोक्षाः, ते तु स्त्रीपाशबन्धनोन्मुक्ततयाऽशेषकर्मबन्धनोन्मुक्ताः सन्तो

से हु चक्खू मणुस्साणं, जे कंखाए य अंतए । अंतेण खुरो वहती, चक्कं अंतेण लुट्टति ॥ १४ ॥

व्याख्या—हुरवधारणे, स एव प्राप्तकर्मविवरोऽनीदृशस्य खेदज्ञो भव्यमनुष्याणा 'चक्षुः' सदसत्पदार्थाविर्भावनान्नेत्रभूतो वर्त्तते । किम्भूतोऽसौ ? 'कॉक्षाया' भोगेच्छाया 'अन्तको' विषयतृष्णायाः पर्यन्तवर्त्ती । आह परः-किमन्तवर्ती विवक्षितमर्थं साधयति ? साधयत्येव, अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयन्नाह 'अतेन' पर्यन्तेन क्षुरो [नापितोपकरणं,] वहति, तथा चक्रमपि-रथाङ्ग अन्तेनैव मार्गे प्रवर्त्तते, इदमुक्त भवति-यथा क्षुरादीनां पर्यन्त एवार्थक्रियाकारी. एवं विषयकषायात्मकमोहनीयान्त एव ससारक्षयकारीति गाथार्थः ॥ १४ ॥

अंताणि धीरा सेवंति, तेण अंतकरा इहं । इह माणुस्सए ठाणे, धम्ममाराहिउं नरा ॥ १५ ॥

व्याख्या—अन्तप्रान्तानि धीराः सेवन्ते, तेन चान्तप्रान्ताभ्यसनेनान्तकराः-संसारस्य तत्कारणस्य कर्मणो वा क्षयकारिणो भवन्ति । 'इहे'ति मनुष्यलोके आर्यक्षेत्रे वा, न केवलं त एव तीर्थङ्करादयोऽन्येऽपीह मनुष्यलोके स्थाने प्राप्ताः सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकं धर्ममाराधयित्वा 'नराः' मनुष्याः सदनुष्ठानसामग्रीमवाप्य निष्ठितार्था-उपरतसर्वद्वन्द्वा भवन्तीति गाथार्थः ॥ १५ ॥

निट्ठियट्ठा व देवा वा, उत्तरीइ इमं सुयं । सुतं च मेयमेगेसिं, अमणुस्सेसु णो तहा ॥ १६ ॥

व्याख्या—एवंविधपूर्वोक्तसयमक्रियाधारिणः 'निष्ठितार्थाः' कृतकृत्या भवन्ति, केचन प्रचुरकर्मतया सत्यामपि

जं मयं सव्वसाहूणं, तं सच्चं सल्लगत्तणं । साहइत्ताण तं तिन्ना, देवा वा अभविंसु ते ॥ २४ ॥

व्याख्या—सर्वसाधूना यन्मत-मभिप्रेतं, तदेतत् सत्संयमस्थानं । तत् कीदृशं संयमस्थानं ? शल्यकर्त्तनं, शल्यं—पापानुष्ठानं 'कर्त्तयति' छिनत्ति तच्छल्यकर्त्तनं, तच्च संयममुद्युक्तविहारिणः 'साधयित्वा' सम्यगाराध्य बहवः संसारकान्तारं तीर्णाः । अपरे तु सर्वकर्मक्षयाभावाद्देवा अभूवन् । ते चावाप्तसम्यक्त्वाः सच्चारित्रिणो वैमानिकत्वमवा[पुः प्रा]प्नुवन्ति प्राप्स्यन्ति चेति गाथार्थः ॥ २४ ॥ सर्वोपसंहारार्थमाह—

अभविंसु पुरा धीरा, आगमिस्सा वि सुव्वता । दुन्निबोहस्स मग्गस्स, अंतं पाउकरा तिन्ने त्ति बेमि ॥२५॥

व्याख्या—'पूर्व'मतीते काले बहवो 'धीरा'श्चारित्रिणोऽभूवन्, वर्त्तमानकाले च सन्ति, आगामिनि च काले 'सुव्रताः' संयमानुष्ठायिनो भविष्यन्ति । ये किं कृतवन्तः कुर्वन्ति करिष्यन्ति ? चेत्याह—यस्य 'निर्बो[दुर्निबो]धस्य' अतीव दुष्प्रापस्य ['मार्गस्य'] ज्ञानदर्शनचारित्राख्यस्य अन्तं परमकाष्ठामवाप्य तस्यैव मार्ग्गस्य 'प्रादुष्कराः' स्वतः सन्मार्ग्गानुष्ठायिनोऽन्येषां च 'प्रादुर्भावकाः' प्रकाशकाः सन्तः संसारार्णवं तीर्णास्तरन्ति तरिष्यन्ति चेति गाथार्थः ॥ २५ ॥ इतिः परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणश्रीमत्साधुरङ्गगणिसङ्कलितायां श्रीसूत्रकृताभिधद्वितीयाङ्गदीपिकायां समाप्तमादानीयाख्यं पञ्चदशमध्ययनमिति ॥

अणुत्तरे य से ठाणे, कासवेणं पवेइए । जं किच्चा निव्वुडा एगे, निट्ठं पावंति पंडिया ॥ २१ ॥

व्याख्या—'अनुत्तरं' प्रधानं [तत्] स्थानं सयमाख्यं 'काश्यपेन' श्रीवर्द्धमानस्वामिना 'प्रवेदितं' कथितम् । कथम्भूतम् ? यदनुत्तर संयमाख्यं स्थानं 'कृत्वा' अनुपाल्य 'निर्वृताः' निर्वाणमनुप्राप्ताः, निर्वृताश्च सन्तः संसारचक्रवालस्य 'निष्ठा' पर्यवसान पण्डिताः प्राप्नुवन्ति । तदेवम्भूतं संयमस्थानं काश्यपेन प्रवेदित यदनुपाल्य सिद्धिमवाप्नुवन्तीति गाथार्थः ॥ २१ ॥ अपि च—

पंडिए वीरियं लद्धुं, निग्घायाय पवत्तगं । धुणे पुव्वकडं कम्मं, णवं चावि ण कुव्वती ॥ २२ ॥

व्याख्या—'पण्डितो' विवेकी 'वीर्यं' कर्म्मोद्दलनसमर्थं सत्संयम[वीर्यं] तपोवीर्यं वा 'लब्ध्वा' प्राप्य निःशेषकर्मणो निर्घाताय प्रवर्त्तकं पण्डितवीर्यं बहुभवशतदुर्लभं कथञ्चित्कर्मविवरादवाप्य 'धुनीयात्' अपनयेत् । पूर्वभवेष्वनेकेषु यत्कृतं कर्म अष्टप्रकारं तत् पण्डितवीर्येण धुनीयात्, नवं चाश्रवनिरोधान्न करोत्यसाविति गाथार्थः ॥२२॥ किञ्च—

न कुव्वती महावीरे, अणुपुव्वकडं रयं । रयसा संमुहीभूतो, कम्मं हिच्चा ण जं मयं ॥ २३ ॥

व्याख्या—'महावीरः' कर्मविदारणसहिष्णुः सन् आनुपूर्व्येण-मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगैर्यत्कृतं रजोऽपरजन्तुभिस्तदसौ न करोति । स च तत्प्राक्तनं कर्म अवष्टभ्य [सत्संयमात्संमुखीभूतः,] तदभिमुखीभूतश्च यदष्टप्रकार कर्म्म, तत्सर्वं 'हित्वा' त्यक्त्वा मोक्षस्य सत्संयमस्य वा सम्मुखीभवतीति गाथार्थः ॥ २३ ॥ अन्यच्च—

सम्यग्दर्शनप्राप्तिर्दुर्लभा । तथा 'दुर्लभा' दुरापा तथाभूता-सम्यग्दर्शनप्राप्तियोग्या 'अर्चा' लेश्या-ऽन्तःकरणपरिणतिर-कृतधर्माणामिति, तत्रापि ये शुद्धं धर्मं प्ररूपयन्ति तेषामर्चा दुर्लभा । एतावता शुद्धधर्मप्ररूपिणो दुर्लभास्तथा धर्मप्रतिपत्ति-योग्यास्तेऽपि सुदुर्लभा इति गाथार्थः ॥ १८ ॥ किञ्च—

जे धम्मं सुद्धमक्खंति, पडिपुन्नमणेलिसं । अणेलिसस्स जं ठाणं, तस्स जम्मकहा कुओ ? ॥ १९ ॥

व्याख्या—ये महापुरुषा वीतरागाः परिहितैकरताः 'शुद्धं' अवदातं विशुद्धं धर्मं प्ररूपयन्ति-आख्यान्ति, स्वतः समाचरन्ति[च] । 'प्रतिपूर्णं' सम्पूर्णं यथाख्यातचारित्ररूपं वा 'अनीदृशं' अनन्यसदृशं धर्ममाख्यान्त्यनुतिष्ठन्ति च । तदेवमनीदृशस्या-नन्यसदृशस्य ज्ञानचारित्रोपेतस्य यत्स्थानं मोक्षाख्यं, तत्प्राप्तस्य तस्य प्राणिनः कुतो जन्मकथा ? जातो मृतो वेत्येवंरूपा कथा स्वप्नान्तरेऽपि न, तस्य कर्मबीजाभावाज्जन्ममृत्युकथा न विद्यते । "दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, [प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥]" इति वचनादिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

कुतो कयाइ मेधावी, उप्पज्जंति तथा गया । तहागया अपडिन्ना, चक्खू लोगस्सऽणुत्तरा ॥ २० ॥

व्याख्या—कर्मबीजाभावात् 'कुतः' कस्मात्कदाचिदपि 'मेधाविनो' ज्ञानात्मकास्तथा-पुनरनावृत्त्या गताः, यथा पुनरस्मिन् संसारे अशुचिगर्भाधानं न समुत्पद्यन्ते, न कथञ्चित्कर्मोपादानाभावादुत्पद्यन्ते । एतावता सिद्धिगतानां पुनरागमनं नास्तीति भावः । यतस्ते तीर्थकराः 'तथागताः' अप्रतिज्ञा-निदानरहिताः निराशंसास्तथा लोके 'अनुत्तराः' सर्वोत्तमाः सर्वलोकस्य चक्षुर्भूताः सर्वज्ञा भवन्तीति गाथार्थः ॥ २० ॥

सम्यक्त्वादिकाया सामग्र्या न तद्भव एव मोक्षमास्कन्दन्ति, अपितु सौधर्माद्याः पञ्चो[पश्चानु]त्तरविमानावसाना देवा भवन्त्येतल्लोकोत्तरीये प्रवचने श्रुतं-आगम एवम्भूतः सुधर्मस्वामी वा जम्बूस्वामिनमुद्दिश्यैवमाह-यथा मयैतल्लोकोत्तरीये भगवत्य-र्हत्युपलब्धं । तद्यथा-अवाप्तसम्यग्दर्शनः सिद्ध्यति वैमानिको वा भवतीति, परमेतन्मनुष्यगतावेव मोक्षगमनं पञ्चो[पश्चानु]त्तरविमानगमन चेतीति गाथार्थः ॥ १६ ॥

मनुष्यगतावेवैतन्नान्यत्रेति दर्शयितुमाह—

अंतं करिंति दुक्खाणं, इहमेगेसि आहियं । आघायं पुण एगेसिं, दुल्लभेऽयं समुस्सए ॥ १७ ॥

व्याख्या—न ह्यमनुष्या अशेषदुःखानामन्त कुर्वन्ति, तथाविधसामग्र्यभावात् । यथा एकेषां वादिनामाख्यातमेतत् , एके वादिन एवमाख्यान्ति-देवा एवोत्तरोत्तर स्थानमास्कन्दन्तोऽशेपक्लेशप्रहाण कुर्वन्ति, एतावता देवा अपि मोक्षगतयो भवन्ति(इति)एके वादिनः-शाक्यादयः प्रतिपादयन्ति, तदपास्तं, मनुष्या एव सिद्धिगमनार्हा, नापरे । परमेकेषां गणधरादीनामेतदाख्यातं, तद्यथा-युगसमिलादिन्यायावाप्तकर्मविवरात् योऽय शरीरसमुच्छ्रयः सोऽकृतधर्मोपायैरसुमद्भि-र्महासमुद्रभ्रष्टरत्नवद्दुर्लभो भवतीति गाथार्थः ॥ १७ ॥ अपि च—

इओ विद्धंसमाणस्स, पुणो संबोहि दुल्लहा । दुल्लहाओ तहऽच्चाओ, जे धम्मट्ठं वियागरे ॥ १८ ॥

व्याख्या—'इतो' मनुष्यभवाद्विध्वंममानस्याकृतपुण्यस्य पुनरस्मिन् ससारे परिभ्रमतो जीवस्य वोधिः सुदुर्लभा-

अथ षोडशं+गाथाध्ययनम् ।

उक्तं पञ्चदशमध्ययनं, साम्प्रतं षोडशमारभ्यते—

पूर्वोक्तेषु पञ्चदशस्वप्यध्ययनेषु येऽर्थाः प्रतिपादितास्तेऽत्र संक्षेपतः प्रतिपाद्यन्ते तत्रेयमादि(सूत्रं-)गाथा—

अहाह भगवं—एवं से दंते दविए वोसट्ठकाए त्ति वच्चे माहणे त्ति वा समणे त्ति वा भिक्खू त्ति वा निग्गंथे त्ति वा। पडिआह—भंते! कहं[नु] दंते दविए वोसट्ठकाए त्ति वच्चे [माहणे त्ति वा समणे त्ति वा भिक्खू त्ति वा णिग्गंथे त्ति वा]? तन्नो ब्रूहि

व्याख्या—'भगवान्' उत्पन्नदिव्यज्ञानः सदेवमनुजायां पर्षदीदं वक्ष्यमाणमाह, तद्यथा—'एवमसौ' पञ्चदशाध्ययनोक्तार्थयुक्तः सुसाधुर्दान्तः—इन्द्रियनोइन्द्रियदमनात्, द्रव्यभूतो—मुक्तिगमनयोग्यस्तथा 'व्युत्सृष्टकायः' निष्प्रतिकर्मशरीरतया देहेऽपि प्रतिबन्धरहितः। एवंविधः साधुः पूर्वोक्तपञ्चदशाध्ययनार्थोपयुक्तः कीदृ[ग्वाच्यः]गुच्यते ? इत्याह।

+ "गाथाछन्दसोपनिबद्धस्य प्राकृतस्य मधुरत्वादित्यभिप्रायो 'गीयते' पठ्यते मधुराक्षरप्रवृत्त्या गायन्ति वा तामिति। यत एवमतस्तेन कारणेन गाथामिति तां ब्रुवते" यदिवा "गाथीकृताः—पिण्डीकृता विक्षिप्ताः सन्त एकत्र मीलिता अर्था यस्याः सा गाथेति, अथवा सामुद्रेण छंदसा या निबद्धा सा गाथेत्युच्यते" इति बृहद्वृत्तौ।

गतमेवात्महितमिच्छन् प्रतिविरतो भवेत् । एतावता सर्वस्मादपि सावद्यानुष्ठानाद्विरतिं कुर्यादिति भावः । एवम्भूतो दान्तः शुद्धो द्रव्यभूतो निष्प्रतिकर्मतया व्युत्सृष्टकायः श्रमणो वाच्यः ॥ ३ ॥ साम्प्रतं भिक्षुशब्दार्थं विवृणोति—

एत्थ वि भिक्खू अणुन्नए विणीए नामए दंते दविए वोसट्ठकाए संविधूणीय विरूवरूवे परीसहोवसग्गे अज्झप्पजोगसुद्धादाणे, उवाट्ठिए ठिअप्पा संखाए परदत्तभोई भिक्खू त्ति वच्चे ॥ ४ ॥

व्याख्या—अत्रापि य एते पूर्वमुक्ता गुणाः-ब्राह्मणश्रमणशब्दार्थास्त एव भिक्षुशब्दविषये अवगन्तव्याः, अमी चान्ये-'अणुन्नए' अभिमानरहितः, तथा 'विणीए' विनीतः, तथा 'नामए' सदा गुर्वादौ प्रह्वो भवति 'दंते दविए वोसट्ठकाए' इत्यादि पूर्ववत् । एवंविधो भिक्षुर्यत्करोति तद्दर्शयति-'संविधूणीय' सम्यग्निधूय-अपनीय 'विरूपरूपान्' नानाप्रकारान् परीषहोपसर्गान् अधिसह्य-विधूय 'अध्यात्मयोगेन' निर्मलचित्तपरिणामेन 'शुद्धादानेन' निस्तुषचारित्रेण सम्यगुत्थानेन-सच्चारित्रोद्यमेनोत्थितस्तथा 'स्थितो' मोक्षाध्वनि व्यवस्थितः, परीषहोपसर्गैरगञ्जितः, संसारामारतां 'सखाय' सम्यक्परिज्ञाय दुष्प्राप्यतां कर्मभूमेर्बोधेः सुदुर्लभत्वं च ज्ञात्वा संमारोत्तरणसामग्रीं चावाप्य 'परदत्तभोजी' विशुद्धाहारग्रहणशीलः, एवंविधगुणकलितो भिक्षुरिति वाच्यः ॥ ४ ॥

अथ निर्ग्रन्थशब्दार्थं विवृणोति—

एत्थ वि निग्गंथे एगे एगविऊ बुद्धे संछिन्नसोए सुसंजते सुसमिते सुसामाइए आयवायपत्ते

विऊ दुहओ वि सोयपडिच्छिन्ने णो पूयासक्कारलाभट्ठी धम्मट्ठी धम्मविऊ णियागपडिवन्ने समि[सम]यं चरे दंते दविए वोसट्ठकाए निग्गंथे त्ति वच्चे ॥ ५ ॥

व्याख्या—अत्रापि ब्राह्मणश्रमणभिक्षुवत्पूर्वोक्तगुणयुक्तो निर्ग्रन्थो वाच्यः । विशेषमाह 'एगे' एको रागद्वेषरहितत्वात् 'एगविऊ' आत्मानमेकमेव [परलोकगामिनं] जानाति "एगस्स होइ मरणं, एगो चेव उववज्जई" इति वचनान्न कोऽपि कस्यापि सहायो, नरकादिषु एक एव वेदनामनुभवति, मुक्तावप्येक एव याति, अथवा संसारे न कोऽप्यात्मीयः—अहमेक एवाऽस्मि, अथवा 'एको' मोक्षः संयमो वा, त वेत्तीति । 'बुद्धो' ऽवगततत्त्वः 'संछिन्नसोए' सम्यग्छिन्नाश्रवद्वारः—स्थगिताश्रवद्वार इत्यर्थः । तथा 'सुसंयतः' कूर्मवत्संयतगात्रो निरर्थककायक्रियारहितः । तथा [सु]समितः पञ्चभिः समितिभिः 'सुसामायिकः' समशत्रुमित्रः । तथा आयवायपत्ते—तथाऽऽत्मन उपयोगलक्षणस्य जीवस्यासंख्येयप्रदेशात्मकस्य संकोचविकाशभाजः स्वकृतफलभुजः प्रत्येकसाधारणशरीरतया व्यवस्थितस्य द्रव्यपर्यायतया नित्याद्यनन्तधर्मात्मकस्य वा वाद—आत्मवादस्तं प्राप्त आत्मवादप्राप्तः, सम्यक्—यथाऽवस्थितात्मस्वतत्त्ववेदीत्यर्थः । तथा 'विद्वान्' अवगततत्त्वः, तथा 'द्विधाऽपि' द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतः संवृतेन्द्रियो भावतो रागद्वेषरहितः, एवं द्विधाऽपि परिच्छिन्नस्रोताः, तथा नो पूजासत्कारलाभार्थी, किन्तु निर्जरापेक्षी सर्वास्तपश्चरणादिकाः क्रिया विदधाति । तथा 'धर्मार्थी' श्रुतधर्मचारित्रधर्मोपेत इत्यर्थः, सर्वाः क्रिया धर्मार्थमेव करोति, न पूजाद्यर्थं क्रियासु प्रवर्त्तते । तथा 'धम्मविऊ' धर्मस्वरूपं तत्फलं च स्वर्गावाप्तिलक्षण सम्यग्वेत्ति । धर्मं च सम्यग् जानानो यत्करोति तद्दर्शयति—'नियागो' मोक्षमार्गस्तं

प्रतिपन्नः-नियागप्रतिपन्नः । तथाविधश्च यत् कुर्यात्तद्दर्शयति-'समि[सम]यं चरे' समतां समभावरूपां वासीचन्दनकल्पा चरे-दनुतिष्ठेत्। तथा दान्तो द्रव्यभूतो व्युत्सृष्टकायश्च । एतद्गुणसमन्वितश्च निर्ग्रन्थ इति वाच्यः ॥ ५ ॥

एवं चत्वारोऽप्येकार्थास्तथा श्रीसुधर्म्मास्वामी जम्बूप्रभृतिसाधूनुद्दिश्येदमाह—

से एवमेव जाणह जमहं भयंतारो त्ति बेमि। पढमो सुयखंधो समत्तो ॥

व्याख्या—'से' इति यन्मया कथितं तं एवमेव जानीत यूयं, नान्यो मद्वचसि विकल्पो विधेयः, यस्मादहं सर्वज्ञाज्ञया ब्रवीमि, न च सर्वज्ञा भगवन्तो भयात्रातारो रागद्वेषाभावादन्यथा ब्रुवते, ततो मया यत् कथितं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यम् । इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् । षोडशं गाथाध्ययनं समाप्तम् (तत्समाप्तौ च समाप्तोऽयं गाथाषोडशाख्यः प्रथमः श्रुतस्कन्धः।)

* श्रीजिनदेवसूरीणा-मादेशेन चिरायुषां । उपजीव्य बृहद्वृत्तिं, कृत्वा नामान्तर पुनः ॥ १ ॥
श्रीसाधुरङ्गोपाध्यायै-र्द्वितीयाङ्गस्य दीपिका । संक्षेपरुचिजीवाना, हिताय सुखबोधिनी ॥ २ ॥* [त्रिभिर्विशेषकम् ।]
लिलिखे वरलूग्रामे, निधिनन्दशरैक(१५९९)वत्सरे (सौम्ये)। कार्त्तिके (हि शुभे) मासे, (मुदा) चतुर्मासकपर्वणि ॥३॥*

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणाचार्यवर्यश्रीमज्जिनदेवसूरिविराज्ञावर्त्तिपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्ग-गणिवरसङ्कलितायां श्रीमत्सूत्रकृताङ्गदीपिकायां प्रथमः श्रुतस्कन्धः सम्पूर्णः ॥

अहिंसाष्टकसर्वज्ञसिद्धिऐन्द्रस्तुति० ८-०	तत्त्वार्थटीका हारिभद्रीया ६-०-०	प्रवचनपरीक्षा "
नवपदप्रकरणबृहद्वृत्तिः ४-०-०	पर्युषणादशशतकं ०-१०-०	— प्राप्तिस्थानं: —

सुरत—श्री जैनानंदपुस्तकालय, गोपीपुरा सुरत.

पालीताणा—मास्तर कुंवरजी दामजी, मोती कडीयानी मेडी.

संवत् १९९३ पोष शुद १.

२१७

नारकि जीव,
अज्ञानी पवन
आगमें जलाये
मांसका स्राव

परेणं ।
॥ २४ ॥
परेण
।
तेअगुणा परेण)
(महंता) बहुत
) रक्त और
कदाचित्

होनेके कारण
भरी हुई कुम्भी

पक्कं ते द्वे
९—'वालः'
वालाग्निते-
बृहत्तरा
व्यव-